

Hoofdstuk 5: De pagane funeraire organisatie op basis van de primaire bronnen

1. Inleiding

In hoofdstuk 2 van deze dissertatie werden drie types pagane begraafplaatsen bestudeerd: ten eerste de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr., ten tweede de later ontstane kleine columbaria en mausolea en ten derde de hypogea. Hoewel reeds op basis van de studie van het archeologische materiaal kon worden aangetoond dat deze types van grafconstructies niet rechtstreeks geleid hebben tot het ontstaan van de christelijke catacomben (zoals dit in de moderne literatuur vaak gesuggereerd wordt), is het toch van belang om de organisatie ervan te doorgronden.¹ Ondanks de fysische verschillen tussen de pagane en de christelijke grafconstructies bestaan er misschien wel overeenkomsten inzake de organisatie (bijvoorbeeld familiaal, gemeenschappelijk of binnen een *collegium*-structuur) of het concept (bijvoorbeeld als status-symbool) tussen beide groepen.

Bij de bestudeerde pagane grafconstructies kon reeds worden vastgesteld dat er drie organisatie-vormen konden onderscheiden worden: ten eerste de aanleg van grote columbaria in de eerste eeuw n.Chr. in opdracht van elitefamilies en het keizerlijke hof, ten tweede kleinere, luxueuzere columbaria, mausolea en hypogea in opdracht van “andere” families en ten derde de aanleg van columbaria en mausolea door *collegia*.² Zoals reeds met enige voorzichtigheid kon worden afgeleid uit de inscripties waren de doelgroepen van de eerste twee types respectievelijk enerzijds de slaven en *liberti* van de elitefamilies of het keizerlijke hof en anderzijds de niet-elitefamilies met hun *liberti*, slaven, overige verwanten en soms zelfs niet verwante personen. De doelgroep van de *collegia* kon uit het archeologische onderzoek slechts gedeeltelijk afgeleid worden. Het betrof hier hoofdzakelijk slaven en *liberti*.³ Op basis van een studie van de primaire bronnen en archeologische bronnen kunnen hier nog twee organisatie-vormen aan toegevoegd worden, met name ten eerste de stad of staat en ten tweede de individuen.⁴

Achtereenvolgens worden de stad of staat, de *collegia*, de families, de keizer en de individuen bestudeerd. Hierdoor wordt van een algemeen, groter niveau naar een specifiek, kleiner niveau gewerkt. Een voordeel van deze indeling is dat met elk van de opdrachtgevers specifieke grafconstructies verbonden zijn. Het valt te verwachten dat per type grafconstructie ook een specifieke funeraire organisatie kan aangeduid worden. Deze link is niet zo duidelijk te leggen indien er geopteerd zou worden voor een indeling van enerzijds de funeraire organisatie zonder meer van de hogere klasse en anderzijds de funeraire organisatie zonder meer van de lagere klasse (dit is volgens de problematische macro-indeling van de

¹ Met organisatie wordt hier niet alleen de aanleg van de grafconstructies bedoeld, maar ook het verdere bestuur van deze begraafplaats. Er moet dan ook rekening mee gehouden worden dat de organisatoren als oprichters van een constructie niet noodzakelijk dezelfde personen hoeven te zijn als de organisatoren die instaan voor het verdere praktische beheer. Vandaar dat het soms noodzakelijk zal zijn om een onderscheid te maken tussen de primaire organisatoren (dit zijn de eigenlijke oprichters) en de secundaire organisatoren (de verdere beheerders).

² Bij de christelijke hypogea kon in hoofdstuk 3 een onderscheid gemaakt worden tussen familiebegraafplaatsen en gemeenschappelijke begraafplaatsen.

³ Het is noodzakelijk om een verder onderscheid uit te werken tussen grafconstructies die opgericht werden door *collegia* en grafconstructies waarin *collegia* actief waren. Voor deze laatste situatie kan gedacht worden aan de door het keizerlijke hof opgerichte columbaria voor de slaven en *liberti* van het hof die zich in *collegia* verenigden of aan het kopen of huren van een aantal graven in een grafconstructie die eigendom was van anderen. In hoofdstuk 2 kon de praktijk van het verkopen of verhuren van graven door speculanten bijvoorbeeld aangetoond worden voor het columbarium van Pomponius Hylas en het columbarium van N. Patlacijs Maximus.

⁴ Pace Le Gall 1980–1981, 148–152; Patterson 1993, 15–27 en Rebillard 1999a, 269–282.

maatschappij; zie verder). Bovendien wordt op deze wijze ook het belang van de archeologische funeraire structuren op zich gevrijwaard. Ook een indeling op basis van de micro-indeling van de maatschappij op basis van patronage en *collegia* zou niet tot goede resultaten leiden. De reden hiervoor is dat hoewel patronage een vaak determinerende rol speelt bij de familiebegraafplaatsen en men op basis van de inscripties kan veronderstellen dat ook *collegia* een intrinsieke plaats innemen in de funeraire organisatie, deze twee structuren niet van toepassing zijn voor de individuele opdrachtgevers en de stad als opdrachtgever. Het enige gevaar dat kan voortvloeien uit de gekozen indeling is dat men de indruk zou krijgen dat de vijf “groepen” *a-priori* als aparte entiteiten of organisatievormen moeten beschouwd worden.¹ Toch ben ik van mening dat wanneer alle geboekte resultaten bij elkaar zullen gebracht worden, het duidelijk zal worden wat de raakvlakken of gemeenschappelijke voedingbodems zijn.

Teneinde een zo nauwkeurig mogelijk beeld te kunnen reconstrueren van de onderscheiden organisatoren en hun mogelijke beïnvloeding voor de christelijke funeraire organisatie in het algemeen en het ontstaan van de catacomben in het bijzonder, wordt telkens aandacht besteed aan ten eerste de politieke, ten tweede de juridische, ten derde de economische, ten vierde de religieus-rituele en ten vijfde de sociale aspecten van die organisatoren. Met het politiek onderzoek wordt hier niet (louter) gedoeld op het staatskundige beleid dat betrekking heeft op de funeraire organisatie, maar (vooral) op de achterliggende drijfveren voor het oprichten van grafconstructies.² Het ligt namelijk voor de hand dat de politieke uitstraling (in de strikte zin van het woord) van armenbegravenissen in afvalkuilen minimaal, zonet *nihil*, is in tegenstelling tot de politieke uitstraling van graven van de elite of het keizerlijke hof. Met andere woorden dient (veeleer) onderzocht te worden wat de opzet was voor het oprichten van specifieke grafconstructies of wat de keuze bepaalde voor een specifieke funeraire organisatievorm. Deze opzet kan variëren van de wil tot het uitdrukken van macht en prestige, wat natuurlijk ook een (in de strikte zin van het woord) politieke drijfveer kan zijn, tot oprechte naastenzorg. Het is duidelijk dat het onderzoek naar de opzet en het concept inzake grafconstructies van groot belang is met het oog op de vraag naar de funeraire organisatie van de christelijke begraafplaatsen. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat wanneer bewezen zou kunnen worden dat *collegia* een soort liefdadigheidsinstellingen waren die instonden voor begravenissen van armen, dit een perspectief opent op de christelijke begrafeniszorg voor armen.³

Wat betreft het juridische onderzoek wordt er geopteerd om geen algemeen beeld te schetsen van de juridische bepalingen, maar om per groep van opdrachtgevers die specifieke juridische elementen aan te halen die een beter inzicht in de funeraire organisatie toelaten. Op

¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld Schoen 2000, 14–18. Bij zijn onderzoek naar het uitvaartritueel, de sociale status en de regelgeving in Rome tussen 100 v.Chr. en 300 n.Chr. gaat Schoen er vanuit dat de Romeinse uitvaart gekenmerkt wordt door “het funeraire ritueel” (eigenlijk wordt hiermee bedoeld de funeraire organisatie in al haar aspecten) dat overeenkomstig is met de status van de overledene en zijn familie. Met andere woorden kan gezegd worden dat Schoen vanuit het algemene, van alle status-factoren ondane, idee van “het funeraire ritueel” start en dit verder uitdiept, terwijl in dit onderzoek veeleer vanuit het micro-onderzoek van de verschillende opdrachtgevers zal getracht worden om de funeraire organisatie (in zijn geheel) van de pagane maatschappij te doorgronden. Op deze wijze is het vervolgens mogelijk na te gaan of en op welke wijze de christelijke funeraire organisatie haar oorsprong vond of paste in de specifieke funeraire organisatie van de verschillende onderscheiden groepen van opdrachtgevers en/of in de “algemene” pagane funeraire organisatie.

² Zie bijvoorbeeld Erasmo 2001, 31–43 waarin op overtuigende wijze aangetoond wordt hoe de grafconstructie van Augustus een sterke (in de strikte zin van het woord) politieke boodschap uitdraagt. Maar zie bijvoorbeeld ook Cotter 1996, 75–76 en Randazzo 1998, 229–230 voor het politieke gewicht van de *collegia* en de politieke reacties van het Staatsbestuur hierop. Hieruit blijkt duidelijk dat *collegia* niet alleen mogen beschouwd worden als politiek zwakke (funeraire) organisaties.

³ Zie reeds hoofdstuk 1 en verder ook nog hoofdstuk 5.

deze wijze moet het mogelijk zijn te achterhalen in hoeverre de verschillende onderscheiden groepen van oprichters gebonden waren aan wettelijke funeraire bepalingen. Bovendien kan zo reeds duidelijk worden welke funeraire organisatie-vormen een (juridische) mogelijkheid boden voor de christenen om zich organiseren met het oog op de aanleg van een funeraire constructie.

Het onderzoek naar de economische aspecten wordt op het eerste gezicht bemoeilijkt door de weinige gegevens die op basis van de epigrafische, archeologische of literaire bronnen kunnen achterhaald worden. Vaak kan alleen maar gegist worden naar de kosten die verbonden waren aan een specifieke grafconstructie of naar de kosten die gepaard gaan met een specifieke funeraire organisatievorm.¹ Toch is het duidelijk dat de gemaakte kosten min of meer een weerspiegeling zijn van de financiële draagkracht die eigen is aan de sociale klasse waartoe de opdrachtgevers behoren.

Het ritueel-religieuze luik blijft om twee redenen tamelijk beperkt. Ten eerste wordt in dit hoofdstuk namelijk alleen aandacht besteed aan de funeraire organisatie in de pagane maatschappij van de stad Rome. Het is dus overbodig om een algemeen beeld te schetsen van de religieuze opvattingen over de dood in de antieke wereld. De tweede reden voor de relatief weinige aandacht voor de religie is dat het religieus gevoel omtrent de dood zoals hij werkelijk beleefd werd door de individuele personen vaak niet te achterhalen is. De weinige informatie die we hieromtrent kennen via primaire bronnen is vaak niet meer dan een *opinio communis*. Bovendien zijn religieuze argumenten, zoals Hope concludeert (altijd) onvoldoende om veranderingen in funeraire praktijken te verklaren. Wat evenwel niet in de weg staat dat religieuze overwegingen wel een (vaak heel beperkte) rol konden spelen in de funeraire organisatie.²

Bij deze vier opgesomde aspecten treden geen grote problemen op om die aspecten af te leiden uit de primaire bronnen en het archeologisch materiaal. Bij het sociale onderzoek daarentegen stoot men op twee problemen: ten eerste is het moeilijke om de maatschappij in te delen in sociale klassen en ten tweede is er de problematische link tussen het funeraire archeologische materiaal en de sociale klassen. Wat betreft de indeling van de maatschappij in sociale klassen, valt het echter buiten de opzet van deze dissertatie om een uitgebreid onderzoek te voeren naar de maatschappelijke of sociale klassen die in de Romeinse maatschappij aanwezig waren. Een bondig overzicht van de sociale klassen is echter wel noodzakelijk willen we een beter inzicht verkrijgen in de funeraire organisatie van de pagane (en straks de christelijke) leefwereld. De Romeinse maatschappij kan schematisch voorgesteld worden als een piramide. Deze piramide wordt horizontaal verdeeld in een onderklasse en een bovenklasse. De in numerieke omvang veel grotere onderklasse bestaat uit dat deel van de bevolking (algemeen omschreven met de term *plebs*) waarvan de individuen onderling van elkaar verschillen door juridische factoren (bijvoorbeeld door slavernij of het al dan niet bezitten van burgerrecht) en door sociale factoren (bijvoorbeeld door beroepsbezigheden of inkomsten). Deze op het eerste gezicht heterogene groep van vrije burgers, *liberti* en slaven wordt gekenmerkt door de afwezigheid van stand, prestige en macht. Tot de veel kleinere bovenklasse bovenaan de piramide behoren die personen die beschikken over (veel) geld. De

¹ Voor het mausoleum A in het Vaticaan bedroeg de kostprijs 6000 sestertiën. Maar het driemaal grotere mausoleum H kan (afhankelijk van de decoratie en materiaalkeuze) gemakkelijk meer dan 18.000 sestertiën gekost hebben. (Zie Eck 1989, 73). Voor bijzettingen door *collegia* lopen de prijzen uiteen. De opzet om de kosten te drukken in *collegia* kan soms afgeleid worden uit de keuze voor materialen of het hergebruik van materialen. (Zie Caldelli 1999, 61) Er kan evenwel gedacht worden dat de 250 sestertiën die door Nerva als *funeraticium* aan het *plebs* geschonken worden een minimum bedrag was voor een “behoorlijke” bijzetting. (Zie Duncan-Jones 1974, 127–131) Armen in Rome daarentegen werden gratis bijgezet (Zie Prell 1997, 139–140).

² Zie Hope 1997b, 103–121.

top van deze klasse wordt gevormd door de keizer en het keizerlijke hof. Onder de keizer staan de geprivilegieerde klassen van senatoren, ridders en decurionen. De bovenklasse wordt gekenmerkt door militaire, administratieve en politieke macht (bijvoorbeeld door middel van de *cursus honorum* en wettelijke privileges), prestige (bijvoorbeeld door middel van funeraire inscripties die verdiensten van de personen prijzen of door middel van speciale kledij of door middel van door hen bekostigde bouwprojecten) en financiële draagkracht. Binnenin deze piramide kan nog een tweede piramide getekend worden. De top van deze piramide bevindt zich in het vlak van de hogere klasse terwijl de basis ervan zich in de lagere klasse bevindt. Tot deze klasse behoren de keizerlijke slaven en *liberti* (de *familia Caesaris*) en de rijkere *liberti*. Bepaalde individuen uit de *familia Caesaris* wisten door middel van de nabijheid van de keizer (grote) invloed te krijgen en privileges te verzamelen.¹

Binnen deze macro-indeling tussen hogere klasse en lagere klasse zorgden twee systemen voor een micro-indeling: ten eerste patronage en ten tweede de *collegia*. Het systeem van patronage was zowel kenmerkend voor de onderklasse als voor de bovenklasse: zowel in de hogere klasse als in de lagere klasse deed de financieel of politiek minder draagkrachtige een beroep op de sterkere. Door middel van patronage kon de minder draagkrachtige zich proberen op te werken tot een hoger niveau. Ook de *collegia* speelden een sociale rol en dit niet alleen in het voorzien van gemeenschappelijke bijeenkomsten voor de leden maar ook door de mogelijkheid functies en de daarmee gepaard gaande titels te verwerven binnen het *collegium*. Deze titels die door de dragers buiten het *collegium* nooit zouden kunnen bereikt worden, zorgen evenwel voor specifieke (sociale) relaties met de anderen.² De *collegia* speelden vooral voor de *humiliores* een zeer cruciale rol om een plaats in de maatschappij te verwerven.³ Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze twee diep in de maatschappij gewortelde systemen ook hun invloed gehad hebben in de funeraire organisatie zoals in het vervolg van dit hoofdstuk duidelijk zal worden.

Wat betreft het tweede probleem, namelijk de link tussen de funeraire archeologische structuren en de sociale klassen, moet de vraag gesteld worden of de funeraire structuren steeds kunnen gekoppeld worden aan de sociale status van de eigenaar.⁴ Meeks kon in zijn studie omtrent de sociale status van de christenen uit de Paulinische gemeenschappen namelijk aantonen dat er in bepaalde gevallen duidelijk sprake was van *status inconsistency*. Hiermee bedoelde Meeks dat de nieuw verworven sociale status die een persoon wil uitdragen toch niet door de gehele maatschappij alsdanig aanvaard of gezien wordt.⁵ Een duidelijk voorbeeld van deze theorie hebben we ook reeds aangetroffen in het pagane funeraire archeologische materiaal. Talrijke *liberti* bouwden grote grafconstructies die hun rijkdom en prestige dienden te onderstrepen. Vaak verzwegen ze dan ook hun ware afkomst. Ze wilden

¹ Hope 2000a, 125–152 maar vooral 135–141. Zie verder ook Alföldy 1979, 83–164 en Alföldy 1986, 51.

² Hope 2000a, 141.

³ Clemente 1991, 83. De *humiliores* zijn deze personen die weinig juridische protectie genieten. Ze zijn dus niet noodzakelijk *ipso facto* gelijk te stellen aan bezitslozen. Zoals verder nog zal aangetoond worden, zorgden de *collegia* voor een sociale bedding, het zich verzekeren van een plaats in de maatschappij. Dus net datgene wat de *humiliores* moesten ontberen. Tegenover de *humiliores* staan dan de *honestiores*.

⁴ Zie Jones 1993a, 431; Jones 1993b, 247–254; Hope 1997a, 69 en 73; Hope 1997b, 103–121 en Hope 2000b, 93–113 waarin kritische bedenkingen geponeerd worden aangaande de link tussen funeraire constructies en de sociale status van de grafeigenaar. Zie ook Erasmo 2001, 31–43 waarin aangetoond wordt dat bij uitbreiding zelfs kan gesteld worden dat het gehele funeraire ritueel (dit is van de lijkverzorging tot de zorg voor de funeraire constructies) sterk symbolisch geladen is en dat bijgevolg de status van de overleden persoon, zoals die valt af te leiden uit het funeraire ritueel, een status is die door de levenden wordt toegekend of opgelegd aan de overleden persoon.

⁵ Meeks 1983, 53–73.

zich als het ware tot een betere klasse laten rekenen dan die van de *liberti*. Maar dit kan niets veranderen aan het gegeven dat de eigenaars *liberti* waren én bleven.¹

Aldus wordt het duidelijk dat slechts in uitzonderlijke gevallen met zekerheid uitspraak zal kunnen gedaan worden over de sociale status van een grafeigenaar aangezien de grafconstructie niet zonder meer een reflectie is van de (sociale) realiteit waarin het funeraire archeologische materiaal tot stand kwam.²

2. De funeraire organisatie door de stad

2.1 Inleiding

De funeraire organisatie door de stad of staat kan een eerste aanknopingspunt zijn voor de christelijke funeraire organisatie. Misschien stond de stad of staat in voor begraafplaatsen waar ook christenen konden worden bijgezet. Het onderzoek naar de funeraire organisatie door de stad kan opgesplitst worden in drie onderdelen: ten eerste een historisch onderzoek, ten tweede een archeologisch onderzoek en ten derde een confrontatie tussen beide benaderingen. In het historisch onderzoek wordt aan de hand van de weinige primaire teksten die handelen over de gemeenschappelijke begraafplaats georganiseerd door de stad Rome dieper ingegaan op de topografische context, de omvang, opbouw en datering van de begraafplaats. Verder komen in deze sectie ook de juridische bepalingen die betrekking hebben op een dergelijke gemeenschappelijke begraafplaats aan bod evenals de doelgroep van deze begraafplaats en tenslotte ook de eigenlijke organisatie. Voor dit laatste punt kan ook een beroep gedaan worden op inscripties die niet van Rome afkomstig zijn maar die tevens handelen over gemeenschappelijke door de stad georganiseerde begraafplaatsen. In het archeologisch onderzoek wordt verder ingegaan op de opgravingen van Lanciani langs de via Napoleone III waar archeologische resten zijn aangetroffen van door de stad Rome aangelegde begraafplaatsen. Op deze manier is het tenslotte mogelijk het historisch onderzoek te confronteren met het archeologisch onderzoek. Hierbij zal duidelijk worden dat er tussen beide benaderingen grote discrepanties bestaan die om een oplossing vragen.

¹ Dexheimer 2000, 78–84; Eck 1987, 74–76; Eck 1989, 70; Gardner 1999, 35–53. Zie echter bijvoorbeeld ook Andreau 1991, 74–82 waarin uiteengezet wordt hoe bepaalde individuen binnen de economische sector, namelijk de zakenlieden, wisten op te klimmen tot het niveau van de aristocratie of zelfs tot de stand van de ridders en de senatoren. Er is met andere woorden sprake van een zekere sociale mobiliteit. Toch blijft het nieuw verworven statuut van de zakenlieden, ondanks hun rijkdom, zeer breekbaar. Hun nakomelingen kunnen namelijk met alle gemak terugvallen in de niet-aristocratische klasse.

² Zie ook Eck 2001, 197–201 waarin op overtuigende wijze aangetoond wordt dat op basis van de op inscripties overgeleverde afmetingen van grafconstructies van personen van wie bekend is wat hun beroep was, de grootte van *tituli* en de veronderstelde financiële mogelijkheden per sociale klasse nog steeds geen eensluitende link kan opgesteld worden tussen grafconstructie en sociale klasse. Nog moeilijker wordt het wanneer men een grafconstructie van een niet geïdentificeerde eigenaar wil plaatsen binnen een sociale context: grafgrootte is namelijk niet steeds een zuivere weerspiegeling van de sociale klasse van de eigenaar. Verder in dit hoofdstuk wordt duidelijk dat ook de link tussen “eenvoudige”, niet-monumentale grafconstructies (bijvoorbeeld *formae*, *a cappuccina*- en *a cassa*-graven) en sociale status een onderwerp van discussie is.

2.2 Historisch onderzoek

2.2.1 Topografische context, omvang, opbouw en datering van de gemeenschappelijke begraafplaats

Volgens Varro bevond er zich te Rome een gemeenschappelijke begraafplaats die buiten de stad gelegen was.¹ Deze plaatsing van de begraafplaats buiten de stadsmuren is conform de uit het midden van de vijfde eeuw v.Chr. stammende Wet van de Twaalf Tafelen. De eerste regel van de Tiende Tafel stelt expliciet dat er binnen de stadsmuren niet mag geïnhumeerd of gecremeerd worden.² Of de plaatsing van de gemeenschappelijke begraafplaats rechtstreeks bepaald werd door deze Wet is niet bekend. Bij het onderzoek van de pagane (en christelijke) funeraire constructies kon echter vastgesteld worden dat ook deze grafconstructies zonder uitzondering steeds buiten de stadsmuren van Rome waren opgericht.³ Volgens Horatius bevond de gemeenschappelijke begraafplaats zich op de Esquilinus. Over de omvang van de begraafplaats zijn we slechts beperkt geïnformeerd. Horatius is de enige antieke auteur die de afmetingen vermeldt van de (in zijn tijd in gebruik zijnde) gemeenschappelijke begraafplaats. Volgens hem was de begraafplaats 1000 voet bij 300 voet.⁴ Over de eigenlijke opbouw van de gemeenschappelijke begraafplaats worden slechts weinig gegevens verstrekt in de primaire bronnen. Varro vermeldt dat de begraafplaats bestond uit verschillende putten die *puticuli* genoemd werden.⁵ Volgens Horatius werden de *puticuli* op de Esquilinus opgegeven door Maecenas, een minister van Augustus. Horatius looft Maecenas die van een plaats waar ooit de gebleekte beenderen onder de zon lagen een gezonde plaats heeft gemaakt door er tuinen aan te leggen.⁶

Naast deze *puticuli* waren er volgens Porphyrius ook crematoria op de begraafplaats aanwezig.⁷ Ook tijdens latere fasen blijven er volgens Porphyrius (en onrechtstreeks kan dit ook afgeleid worden bij Martialis en Annaeus Lucanus) publieke crematoria in gebruik op de begraafplaats.⁸ Uit de primaire bronnen kan een datering afgeleid worden van deze gemeenschappelijke begraafplaats. De verwijzing van Varro naar zijn meester Aelius Stilo wanneer eerstgenoemde het heeft over de *puticuli* maakt het alleszins mogelijk te veronderstellen dat deze *puticuli* reeds in de tweede eeuw v.Chr. in gebruik waren.⁹

2.2.2 Juridisch statuut van de gemeenschappelijke begraafplaats

Varro vermeldt dat de begraafplaats een *locus publicus* was. Dit impliceert dat de begraafplaats eigendom van het *populus Romanus* was en voor publiek gebruik bestemd was.¹⁰ Benadrukt dient te worden dat de antieke auteurs niet ingaan op de vraag of deze

¹ Varro, *Lingua Latina* 5, 25.

² De Visscher 1963, 19 en 22; Düll 1976, 56 en 96.

³ Zie Hoofdstukken 2 en 3.

⁴ Horatius, *Sermones* I, 8, 11 en 14. Aangezien één voet 0,296m is (Lanciani 1979 (1897), 587), was de door Horatius beschreven begraafplaats dus 296m bij 88,80m.

⁵ Varro, *Lingua Latina* 5, 25; Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, 216 (naar Platner 1929, 435): *puticuli sunt appellati quod vetustissimum genus sepulturae in puteis fuerit et dicti puticuli quia ibi cadavera putescerent*.

⁶ Horatius, *Sermones* I, 8, 14–16. Zie ook Pisani Sartorio 1983, 101–102 en 104.

⁷ Porphyrius' commentaar op Horatius' *Sermones* I, 8, 11. Zie ook nog Porphyrius' commentaar op Horatius' *Epodes* 5, 99–100 waarin eveneens gesteld wordt dat er naast inhumatie ook crematie plaats vond in de begraafplaats op de Esquilinus.

⁸ Porphyrius' commentaar op Horatius' *Sermones* I, 8, 14; Martialis, *Epigrammata* VIII, 75, 9–10; Annaeus Lucanus, *Belli Civilis* VIII, 736–738.

⁹ Varro, *Lingua Latina* 5, 25. Pace Bodel 1994, 107; Le Gall 1980–1981, 151.

¹⁰ Varro, *Lingua Latina* 5, 25. Zie verder Bodel 1994, 39 en 107 voor de definiëring van *locus publicus*.

begraafplaats, zoals normaal alle begraafplaatsen beschouwd worden, een *locus religiosus* was. Het is dus niet met zekerheid bekend of de begraafplaats op de Esquilinus een legaal statuut had. Vooraleer een graf (dit is zowel het eigenlijke graf als het bovengrondse monument) namelijk een officieel, wettelijk statuut kreeg, moest volgens De Visscher en Ducos aan verschillende voorwaarden voldaan zijn. De belangrijkste voorwaarden waren dat er een begrafenisritus heeft plaatsgevonden, dat het lichaam van de overledene in het graf aanwezig is en dat de resten van de overledenen (dus zowel crematie-resten als het intacte lichaam bij inhumatie) moesten bedekt worden zodat ze aan het zonlicht onttrokken waren.¹ Bodel wijst erop dat de *puticuli* waarschijnlijk open bleven en dat dus aan één essentiële regel niet voldaan was om de begraafplaats als een *locus religiosus* te beschouwen. Technisch gesproken is de gemeenschappelijke begraafplaats van Rome een *locus publicus*. Dit staat volgens Bodel evenwel niet in de weg dat de begraafplaats vanuit een moreel aanvoelen tegenover de doden toch als een *locus religiosus* (met haar eigen wetgeving en bescherming van de graven) kon beschouwd worden.² Bodel komt bovendien tot de conclusie dat de *lucus Libitinae* (een aan Venus gewijd bos en tevens het hoofdkwartier van de begrafenisondernemers op de Esquilinus; zie verder) een *locus publicus* en geen *locus religiosus* was. Dit versterkt het idee dat ook de begraafplaats waar dit hoofdkwartier in gelegen was officieel een *locus publicus* was.³

Met het oog op de ontstaansgeschiedenis van de catacomben lijkt het mij belangrijk vast te stellen dat er (weliswaar in de Republiek) begraafplaatsen konden worden opgericht die geen legaal statuut hadden. Zoals verder zal blijken wil dit echter niet zeggen dat deze begraafplaatsen niet aan wetten onderworpen konden worden. Dit was voor de begraafplaats op de Esquilinus meermaals het geval wanneer de begraafplaats tot overlast leidde (zie verder).

2.2.3 Doelgroep van de gemeenschappelijke begraafplaats

Volgens Horatius was de begraafplaats bestemd voor het Romeinse *plebs* en slaven. Dit klopt inderdaad met het gegeven dat de begraafplaats volgens Varro een *locus publicus* was.⁴ In het moderne onderzoek meent alleen Johnston dat de arme klasse niet steeds in de *puticuli* van de gemeenschappelijke begraafplaats werd bijgezet. Volgens hem waren er genoeg andere “instanties” (namelijk de *patronus*, verenigingen en welwillendheid van individuen) die instonden voor hun begrafenis. Alleen in periodes van plagen en pest werden volgens hem de *puticuli* aangewend als begraafplaats. In overige periodes werden volgens Johnston alleen vreemdelingen, uitgestoten slaven, personen die omgekomen zijn in de arena, criminelen en ongeïdentificeerde personen in *puticuli* bijgezet.⁵ Argumenten voor deze afwijkende stelling geeft Johnston niet. Volgens een hieronder volgende (weliswaar deels hypothetische) kwantitatieve berekening van het aantal bijzettingen per jaar, is het onmogelijk dat bijna alleen in periodes van pest gebruik werd gemaakt van de *puticuli*. Er is bovendien

¹ Zie De Visscher 1963, 32 en Ducos 1995, 137–138 voor verwijzingen naar de antieke auteurs waarop beiden zich baseren.

² Bodel 1994, 39–40. Vergelijk met Mommsen 1895, 208 waarin ook gesteld wordt dat er geen officiële stedelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen bestonden. Wat evenwel niet in de weg stond dat de stad wel betrokken was inzake de bijzettingen.

³ Bodel 1994, 66–67. Zie in verband met de *Lucus Libitinae* ook het bondige artikel Freyburger 1995, 213–222 voor een uitvoerige bibliografie rond Venus Libitina (de godin van de doden en de dood), de funeraire registers, de *libitinarii* en de plaats van de *Lucus Libitinae*.

⁴ Horatius, *Sermones* I, 8, 10.

⁵ Johnston 1973 (1932), 378–379.

geen enkele reden om te twijfelen aan Horatius die expliciet vermeldt dat armen en slaven daar werden bijgezet.

Een inscriptie uit Pozzuoli van een wet inzake de gemeenschappelijke begraafplaats daar (die goed vergelijkbaar is met de gemeenschappelijke begraafplaats in Rome) vermeldt dat ook vreemdelingen en ter dood veroordeelden in de gemeenschappelijke begraafplaats (moesten) worden bijgezet. Er mag veronderstelt worden dat dit ook in Rome het geval was.¹ Hieruit kan afgeleid worden dat ook in Rome veroordeelden waarschijnlijk in de gemeenschappelijke begraafplaats werden bijgezet.

De toegepaste begrafenisritus levert een aanwijzing om te stellen dat de *puticuli* louter voor armen bestemd waren aangezien ze geïnhumeerd werden. Een overzicht van de toegepaste begrafenisriten tijdens de Republiek maakt dit duidelijk. Op basis van de uit het midden van de vijfde eeuw v.Chr. stammende Wet van de Twaalf Tafelen kan besloten worden dat in het begin van de Republiek zowel inhumatie als crematie gebruikelijk waren.² Volgens Davies, die verwijst naar de begraafplaats op de Esquilinus uit het begin van de Republiek (niet te verwarren met de gemeenschappelijke begraafplaats in *puticuli*), en Suchecki is inhumatie evenwel aanvankelijk meer gangbaar.³ Vanaf 400 v.Chr. komen echter opnieuw meer crematie-graven voor dan inhumatie-graven.⁴ Er dient echter benadrukt worden dat er in de derde en tweede eeuw v.Chr. nog steeds inhumatiebijzettingen werden doorgevoerd ondanks het overwicht van de crematie-ritus. Deze inhumatiebijzettingen vonden volgens Nock, Toynbee en Davies plaats in de *puticuli*.⁵ Toch is het volgens Nock niet juist om op basis van de begrafenisritus een sociaal onderscheid op te stellen, namelijk crematie alleen voor hogere klassen en inhumatie in *puticuli* voor de lagere klassen. Ook de armen hadden, zo stelt Nock die zich baseerde op Lucanus en Martialis, kans op een crematie.⁶ Het klopt inderdaad dat de armen, of toch zij die zich geen eigen grafconstructie konden veroorloven, tijdens de Republiek ook konden gecremeerd worden. Getuige daarvan is de as die in de *puticuli* werd aangetroffen. Maar de antieke auteurs waarop Nock zich baseerde spreken veeleer over de situatie in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. en niet over de periode waarin de *puticuli* in gebruik waren. Welke de achterliggende redenen zijn voor het inhumeren van de armere klasse is niet bekend.⁷ Op het einde van de Republiek waren er volgens Lucretius drie gangbare begrafenisriten, namelijk ten eerste crematie, ten tweede een speciale vorm van inhumatie, namelijk balsemen en ten derde inhumatie.⁸

Het moet echter benadrukt worden dat de begraafplaats op de Esquilinus niet alleen bestemd was voor het begraven van armen. Cicero vermeldt dat Sulpicius Rufus, een verdienstelijke man, op de *campus Esquilinus* over ongeveer 80m² kon beschikken om er zijn graf en dat van zijn *liberti* en hun nageslacht op te richten.⁹ Dit is volgens Lanciani een extra

¹ Voor de inscriptie uit Pozzuoli zie AE 1971, 88. Zie verder Bodel 1994, 72–80 (met nieuwe tekstuitgave). Bodel 1994, 38; Rebillard 1999a, 270–271. Zie verder ook Tacitus, *Annales* II, 32 en Suetonius, *Divus Claudius*

25 in verband met de openbare terechtstellingen op de Esquilinus.

² De Visscher 1963, 19 en 22; Düll 1976, 56 en 96.

³ Davies 1977, 17; Suchecki 1993, 662.

⁴ Toynbee 1971, 40.

⁵ Davies 1977, 17; Nock 1942, 322; Toynbee 1971, 40.

⁶ Nock 1932, 322. Lucanus, *De Belli Civilis* VIII, 736 en Martialis, *Epigrammata* VIII, 75, 9. Nock verwijst per vergissing naar Martialis, *Epigrammata* VII in plaats van *Epigrammata* VIII.

⁷ Het ligt buiten de doelstelling van deze studie om dieper in te gaan op de problematiek van de begrafenisritus vóór en tijdens de Republiek. Voor de primaire bronnen en verschillende verklaringsmodellen voor het afwisselend en gemengd gebruik van crematie en inhumatie vóór de Republiek zie bijvoorbeeld: Davies 1977, 13–18; De Visscher 1963, 11–42; Suchecki 1993, 659–664; Toynbee 1971, 39–42.

⁸ Lucretius, *De Rerum Natura* III, 890–893. Zie ook Toynbee 1971, 29.

⁹ Cicero, *Philippica* 9, 7, 17. Zie ook: Albertoni 1983, 155; Jordan 1970, 270.

argument om te stellen dat wie zich een graf kon veroorloven zich niet liet bijzetten in de massagraven waar (zonder dat meteen kwantitatieve gegevens bekend zijn) waarschijnlijk hoofdzakelijk inhumatie plaats vond. Lanciani vermeldt evenwel dat hij in de *puticuli* ook as heeft aangetroffen naast (hoofdzakelijk) beenderen.¹

2.2.4 De organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats

Een beperkt inzicht in de organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats krijgen we bij Plutarchus. Nabij de begraafplaats op de Esquilinus bevond zich volgens hem de *Lucus Libitinae*. Dit was een heiligdom waar men alle benodigdheden voor een begrafenis kon aanschaffen. Tot deze benodigdheden behoorden waarschijnlijk mirre, kaneel, lijkwaden, parfum, papyrus om de *bustum* aan te steken, lijkbaren en fakkels aangezien bijzettingen voor armen normaal 's nachts plaats vonden. Richardson, Freyburger en Virlovuet menen dat de *Lucus Libitinae* inderdaad niet ver van de begraafplaats op de Esquilinus gelegen was. Waarschijnlijk bevond de *Lucus Libitinae* zich buiten de *porta Esquilina* maar nog binnen het *pomerium* van Servius Tullius.² In dit heiligdom werkten de *libitinarii*. Deze vormden waarschijnlijk een soort religieuze vereniging rond de godin Venus Libitina. Hun taak is waarschijnlijk goed vergelijkbaar met die van de *manceps* en zijn *operae* in Pozzuoli (zie verder). Tot het corps van de *libitinarii* behoort onder meer een *pollinctor* (verzorger van de lijken), *vespillones* en *sandapilarii* (lijkdragers), *praeficae* (klaagvrouwen), *fossores* (grafdelvers) en *ustores* (lijkverbranders).³

Dionysios van Halikarnassos vermeldt verder dat in de *Lucus Libitinae* één muntstuk werd geïnd bij een overlijden om op deze wijze het aantal gestorvenen bij te houden. Deze taks zou ingesteld zijn door Servius Tullius om te achterhalen hoeveel inwoners de stad telde en hoeveel inwoners daarvan onder de wapens konden dienen.⁴ Suetonius spreekt (in het kader van de pestepidemie in 65 n.Chr. in Rome) zelfs van een register in de *Lucus Libitinae* waarin het aantal overleden personen werd bijgehouden. In het najaar van 65 n.Chr. werden toen 30.000 personen in het register ingeschreven.⁵

De getuigenis over het betalen van één muntstuk in de *Lucus Libitinae* van Dionysios van Halikarnasos (die zich baseerde op de *Annales* van Lucius Pison) kan volgens Virlovuet niet meteen als een historische realiteit beschouwd worden. Virlovuet acht het mogelijk dat Dionysios van Halikarnasos verwijst naar een vroeger gebruik waarbij het aantal mannelijke overledenen werd bijgehouden. Deze “telling” van overledenen hadden echter veeleer een militaire functie, namelijk het kennen van het aantal mannen dat kon opgeroepen worden als soldaat, en geeft niet meteen een volledig demografisch overzicht. Daartegenover staat volgens Virlovuet dat Suetonius' citaat er duidelijk op wijst dat er lijsten van (onder meer) het aantal overledenen werden bijgehouden.⁶ Het blijft evenwel de vraag of deze lijsten alleen werden bijgehouden tijdens catastrofes of een vast gebruik waren. Parkin meent in de verwijzingen in de primaire bronnen naar doden-registratie echter geen bewijs te zien voor een regelmatige telling van het aantal overledenen. Virlovuet daarentegen is er toch van

¹ Lanciani 1874, 48; Lanciani 1889, 64–65; Lanciani 1979 (1897), 409–410. Zie ook Prell 1997, 138–139.

² Plutarchos, *Moralia* 23. Zie ook Richardson 1992, 235; Virlovuet 1997, 82–83.

³ Freyburger 1995, 218–219. In Titus Livius, *Ab Urbe condita* XL, 19, 3 en XLI, 21, 6 worden de *libitinarii* tweemaal vermeld in verband met twee pestepidemiën in de eerste drie decennia van de tweede eeuw v.Chr.

⁴ Dionysios van Halikarnassos, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* IV, 15, 5. Zie ook Freyburger 1995, 216; Parkin 1992, 37–38.

⁵ Suetonius, *Nero* XXXIX, 1. Zie ook Parkin 1992, 37–38; Virlovuet 1997, 83.

⁶ Virlovuet 1997, 81–83. Zie ook Parkin 1992, 36 waarin vermeldingen van aantallen overledenen in bepaalde primaire bronnen niet weerhouden worden als bewijzen voor het bestaan van dergelijke lijsten.

overtuigd dat dergelijke lijsten wel een vast gebruik waren.¹ Het dient nog benadrukt te worden dat Virrouvet ervan uitgaat dat de *libitinarii* waarschijnlijk alleen vrije burgers van een graf voorzagen.² Dit versterkt volgens haar de indruk dat de lijsten van overleden personen alleen tot doel had om te berekenen over hoeveel strijdbare volwassen mannen de stad nog beschikte.³ Het is opmerkelijk dat in de directe nabijheid van de *Lucus Libitinae* zich de *Lucus* van Juno Lucina bevond. Juno Lucina was de godin die waakte over de geboorte. Bij iedere geboorte moest in haar tempel (naar analogie bij de *Lucus Libitinae*) één muntstuk geofferd worden.⁴

Elders in Italië, namelijk in Lucera, Pozzuoli en Bergamo werden inscripties aangetroffen die ons beter informeren over de *Lucus Libitinae*. De oudste inscriptie die betrekking heeft op gemeenschappelijke begraafplaatsen dateert waarschijnlijk reeds uit de derde eeuw v.Chr. en werd in Lucera ontdekt. De inscriptie die op de begraafplaats van Lucera werd opgericht, verbiedt het storten van mest, het achterlaten van lijken en het offeren ter ere van de doden. Ook in deze inscriptie is er sprake van een *Lucus Libitinae*. Met de inscriptie wilde de stad een bepaalde zone op de begraafplaats afbakenen. Deze zone werd misschien als vestigingsplaats gebruikt door de lokale begrafenisondernemers.⁵

In Pozzuoli werd een (fragmentarisch) bewaarde inscriptie van stedelijke *leges libitinariae* aangetroffen die ons een goed inzicht heeft in de organisatie van de begraafplaatsen voor de armen. De inscriptie van Pozzuoli was op meerdere marmerplaten aangebracht en kan gedateerd worden tussen de eerste helft van de eerste eeuw v.Chr. en Augustus. De inscriptie vermeldt dat één privaat persoon, namelijk de *manceps*, belast was met het begraven van de armen tegen een door de in de wet vastgelegde vergoeding. De *manceps* werd bijgestaan door minstens 32 medewerkers, de *operae*. Als tegenprestatie voor zijn monopolie-positie moest de *manceps* instaan voor openbare en private terechtstellingen en moest hij de veroordeelden gratis begraven. De *manceps* stond ook in voor de begrafenis van vreemdelingen. De begrafenis van de armen, veroordeelden en vreemdelingen vonden plaats op een *locus publicus*. Bovendien stond de *manceps* er ook voor in dat er geen lichamen zonder begrafenis achterbleven. Verder vermeldt de inscriptie onder meer voorschriften voor de kledij van deze begrafenisondernemers wanneer ze binnen de stadsmuren kwamen, waar ze moesten wonen en werken, namelijk in de *Lucus Libitinae*, en binnen welke tijdsduur de lichamen van overledenen dienden opgehaald te worden. Het belang van deze inscriptie ligt hierin dat ze bewijst dat er naast Rome nog andere steden zijn die beschikken over een *Lucus Libitinae*. Ook in Pozzuoli stond de stad dus in voor een gemeenschappelijke begraafplaats voor de armen.⁶

De jongste inscriptie die een verder inzicht geeft in de stedelijke funeraire organisatie is die uit Bergamo die gedateerd wordt in de tweede eeuw n.Chr. De inscriptie is aangebracht op een sculptuur die opgericht werd ter ere van P. Marius Lupercianus. Deze ridder had namelijk de *lucar Libitinae* teruggegeven aan de burgers nadat deze door de stad was

¹ Parkin 1992, 36; Virrouvet 1997, 83–84.

² Virrouvet 1997, 86. Virrouvet verwijst hiervoor naar Titus Livius *Ab Urbe condita* XLI, 21, 6 waar een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen slaven die onbegraven in de straten achterblijven en vrije burgers die door de *libitinarii* worden begraven tijdens een pestepidemie tijdens de eerste drie decennia van de tweede eeuw v.Chr.

³ Virrouvet 1997, 86–87.

⁴ Freyburger 1995, 216 en 221.

⁵ CIL IX, 782. Zie tevens Bodel 1994, 1–5 en 64–68; Rebillard 1999a, 271.

⁶ Voor de inscriptie uit Pozzuoli zie AE 1971, 88. Zie verder Bodel 1994, 72–80 (met nieuwe tekstuitgave); Hinard 1995, 205–212; Rebillard 1999a, 270–271.

overgenomen. De *lucar Libitinae* betekent volgens Bodel een inkomst die gelinkt kan worden aan een *Lucus Libitinae* naar het model zoals geattesteerd in Pozzuoli.¹

2.3 Archeologisch onderzoek

2.3.1 Topografische context, omvang, opbouw en datering van de gemeenschappelijke begraafplaats

Via het archeologische onderzoek van Lanciani wordt de opbouw van de begraafplaats meer duidelijk. Tussen 1874 en 1885 werden onder leiding van Lanciani opgravingen uitgevoerd langs de via Napoleone III waarbij een deel van de begraafplaats van de Esquilinus ontdekt werd. De begraafplaats op de Esquilinus was volgens Lanciani verdeeld in twee zones. Eén regio was bestemd voor de graven van personen die zich een eigen grafconstructie konden permitteren en de andere regio was bestemd voor de *puticuli* voor armen, slaven en misdadigers. In de laatst vermelde regio ontdekte Lanciani vijfenzeventig *puticuli* die elk gemiddeld vijf bij vier meter in omvang en negen meter diep waren. De *puticuli* waren omzoomd met *cappellaccio*- (en/of *sperone*-) tufblokken. De putten bezaten gemeenschappelijke zijmuren. De maximaal 0,40m dikke zijmuren waren opgetrokken in tufblokken in *opera quadrata*. In deze *puticuli* werden dode dieren, as en menselijke resten samen met allerhande afval aangetroffen. In bepaalde *puticuli* was alleen een homogene zwarte massa bewaard terwijl in andere *puticuli* nog beenderen bewaard waren gebleven.² De zone met de *puticuli* was door middel van een in travertijn bekleed kanaal afgescheiden van de rest van de begraafplaats op de Esquilinus.³ Volgens Lanciani werden in deze regio honderden *puticuli* aangelegd.⁴ Lanciani zelf onderzocht slechts een zone van ongeveer 60m bij 60m.⁵ Volgens Taloni is het dan ook zeker dat wegens de onmogelijkheid de Esquilinus systematisch te onderzoeken er slechts een klein deel van de necropool op de Esquilinus bekend is.⁶

Naast deze regelmatig uitgevoerde *puticuli*, kwam bij het archeologisch onderzoek nog een ander type massagraf aan het licht. In 1876 werd bij bouwwerkzaamheden ter hoogte van het kruispunt van de via Ratazzi en de via Carlo Alberto een greppel aangesneden die deel uitmaakte van de zogenaamde *agger* van Servius Tullius. Deze buiten de *agger* gelegen greppel was volledig opgevuld met lichamen. Volgens Lanciani was het massagraf 160 voet bij 100 voet in omvang en 30 voet diep. Met een gemiddelde ruimte van 20 kubieke voet per lichaam zou deze greppel volgens Lanciani ongeveer 24.000 lichamen bevat hebben.⁷ Deze greppel werd volgens Lanciani eveneens als begraafplaats voor de armen aangewend. In een periode met een hoog sterftcijfer, bijvoorbeeld wanneer er pest uitbrak, volstonden volgens

¹ CIL V, 5128. Zie tevens Bodel 1994, 18–23.

² Lanciani 1874, 48; Lanciani 1889, 64–65; Lanciani 1979 (1897), 409–410.

³ Lanciani 1874, 48; Lanciani 1875, 43–44; Lanciani 1979 (1897), 33 en 409–410; Taloni 1973, 195–196. De exacte omvang van de *puticuli* is onzeker. In Lanciani 1874, 48 meldt Lanciani zelf dat de *puticuli* een verschillende grootte hebben. In Lanciani 1875, 43 zijn de *puticuli* gemiddeld 4m bij 4m; in Lanciani 1889, 64 zijn de *puticuli* 12 voet bij 12 voet en 30 voet diep; in Lanciani 1970, 87 (vertaling van Lanciani 1889) zijn de *puticuli* 5m bij 5m en 10m diep; in Johnston 1973 (1932), 378 zijn de *puticuli* 12 voet bij 12 voet; in Jordan 1970 zijn de *puticuli* ongeveer 4m bij 5m groot.

⁴ Lanciani 1874, 46; Lanciani 1889, 64; Lanciani 1970, 86–70.

⁵ Platner 1929, 435; Jordan 1970, 270.

⁶ Taloni 1973, 190.

⁷ Lanciani 1889, 65–66. Bij benadering mat de greppel 47,36m bij 29,6m en was de greppel 8,88m diep. Dit maakt dat de gemiddelde ruimte die in beslag genomen werd door één lichaam ongeveer 0,60m³ was. Alleen in Jordan 1970, 270 wordt in vraag gesteld of dit massagraf wel tot de Republiek behoort en niet veeleer een graf uit de Middeleeuwen (of nog recenter) is. Argumenten voor deze vraag worden niet opgegeven. Voor een beschrijving van de *Murus Servii Tullii* zie: Richardson 1992, 262–263.

hem de *puticuli* niet om het aantal overledenen in bij te zetten. Vandaar dat men toen een beroep deed op vooraf bestaande structuren om het grote aantal lichamen in te dumpen.¹

De *puticuli* worden gedateerd in de Republiek.² Op basis van archeologisch onderzoek en de primaire bronnen worden de *puticuli* gedateerd tussen de derde of tweede eeuw v.Chr. en 35 v.Chr. Dit is in overeenstemming met de datering zoals die kan afgeleid worden bij Varro.³

2.4 Confrontatie tussen het historische en archeologische onderzoek

2.4.1 De eerste onderzoekers: Lanciani en Pinza

Volgens Lanciani kunnen de vijfenzeventig *puticuli* die hij heeft opgegraven, verbonden worden met de door Varro beschreven begraafplaats van het *plebs* en de, zoals Horatius vermeldt, door Maecenas tot tuin omgevormde necropool. Het klopt inderdaad dat de *puticuli* onder een twintig tot vierentwintig voet dikke laag aarde werden begraven. Deze omvorming van de publieke begraafplaats tot tuin kaderde volgens Lanciani in de opzet om Rome tot een meer hygiënische plaats om te bouwen.⁴

In het begin van de twintigste eeuw stelde Pinza echter dat het niet mogelijk is de door Lanciani opgegraven *puticuli* gelijk te stellen met de door Varro en Horatius vermelde *puticuli*. Pinza meent dat het *plebs* en de slaven waren bijgezet in eenvoudige in de grond uitgegraven putten (*pozzi* genoemd) terwijl in de van stenen wanden voorziene *puticuli* personen met een hogere status werden bijgezet.⁵ Dergelijke kleine *pozzi* (in de literatuur vaak óók *puticuli* genoemd) komen ook elders in Italië voor.⁶

Bodel wijst er echter terecht op dat de *pozso*-graven die volgens Pinza de vaste begraafplaats waren van de armen vaak slechts één bijzetting bevatten. Deze vaststelling lijkt niet te rijmen met Varro's omschrijving van de *puticuli*. Volgens Varro werden de lichamen van het *plebs* in de kuilen gegooid om er te verteren. Bovendien vermeldt Horatius dat de grond op de gemeenschappelijke begraafplaats bestrooid lag met beenderen. Dit is niet het geval bij de *pozso*-graven.⁷ Bodel wijst er ook op dat de capaciteit van de *pozso*-graven simpelweg niet kon voldoen aan het aantal sterfgevallen per jaar.⁸

2.4.2 Het moderne onderzoek: Bodel

Toch is er een aanduiding dat de door Lanciani opgegraven *puticuli* niet de door Horatius vermelde *puticuli* zijn. Lanciani onderscheidde in de stratigrafie van de zone van de *puticuli* drie grondlagen: ten eerste het met beenderen bedekte oorspronkelijke loopoppervlak, ten tweede een laag met verbrande bakstenen, houtskool en ceramiekscherven die het

¹ Lanciani 1889, 65–66. Zie ook Hopkins 1983, 209 die de stelling van Lanciani ondersteunt.

² Albertoni 1983, 148; Le Gall 1980–1981, 148; Platner 1929, 435.

³ Varro, *Lingua Latina* 5, 25 (zie boven); Bodel 1994, 107; Le Gall 1980–1981, 151.

⁴ Lanciani 1874, 51–53; Lanciani 1889, 67; Lanciani 1979 (1897), 410; Lanciani 1980 (1899), 13–16. Deze stelling van Lanciani wordt eveneens gevolgd in Johnston 1973 (1932), 378 met dit verschil dat hier sprake is van een 25 voet dikke laag aarde. Zie verder ook Platner 1929, 90–91 en Scobie 1986, 418.

⁵ Pinza 1912, 65 en 82.

⁶ Bijvoorbeeld in Fregellae. Zie Coarelli 1979, 202.

⁷ Bodel 1994, 40–41.

⁸ Bodel 1994, 41. Bodel gaat uit van een totale bevolking in Rome van 500.000 tijdens de eerste eeuw v.Chr. Met een sterftecijfer van 40 op 1000 maakt dit dat er 20.000 overlijdens zijn per jaar. Hypothetisch gaat Bodel er van uit dat slechts 5% van de bevolking niet zelf kon instaan voor een graf. Maar zelfs met slechts 1000 bijzettingen per jaar wordt duidelijk dat de *pozso*-graven niet konden volstaan als begraafplaats voor armen.

oorspronkelijke loopoppervlak bedekken en ten derde bovenop deze laag met verbrand materiaal een dikke laag aarde. Volgens Lanciani was de laag met verbrand materiaal de eerste fase van de door Maecenas uitgevoerde werken. Pinza kon echter aantonen dat de laag met verbrand materiaal een aparte laag vormde die kan verbonden worden met de aanleg van een nieuwe straat op het einde van de Republiek maar nog vóór de werken van Maecenas.¹

Taloni en Bodet sluiten zich aan bij Pinza's bevindingen. Pinza's onderzoek heeft echter een belangrijk gevolg: de *puticuli* die Lanciani had opgegraven kunnen niet langer gelinkt worden aan de *puticuli* van Horatius. Horatius vermeldde namelijk dat vóór de werken van Maecenas de bodem bedekt was met beenderen. De laag beenderen bij de *puticuli* van Lanciani was echter reeds vroeger begraven onder een laag met verbrand materiaal en kon dus niet meer gezien worden toen Maecenas er zijn tuin liet aanleggen.² De oplossing voor dit probleem werd geboden door de ontdekking van meerdere inscripties die een reconstructie van de begraafplaats op de Esquilinus mogelijk maken. Het betreft een op *cippi* aangebracht edict van praetor Sentius en een *senatus consultum* voor de *pagus Montanus*.

Op het einde van de negentiende eeuw en in 1942 werden in Rome drie identieke inscripties, die aangebracht waren op *cippi*, ontdekt. De *cippi* stonden opgesteld nabij de begraafplaats op de Esquilinus, verder naar het noorden richting de Porta Viminalis nabij de Aqua Marcia Iovia en ter hoogte van de Porta Viminalis.³ Twee *cippi* werden *in situ* ontdekt en één *cippus* werd waarschijnlijk niet zo ver van zijn oorspronkelijke standplaats aangetroffen. De *cippi* waren met hun inscriptie naar de stad gericht en stonden ongeveer 175 tot 225m van de *agger* van Servius Tullius opgesteld. De *cippi* dateren uit het begin van de eerste eeuw v.Chr. Op de *cippi* is een decreet van praetor L. Sentius aangebracht. Het decreet stelde dat het verboden was om *ustrinae* op te richten, afval te storten en lichamen achter te laten in het door de *cippi* afgebakende gebied.⁴

Nabij de Porta Esquilina en de *puticuli* op de Esquilinus werd *in situ* nog een fragmentarisch bewaarde inscriptie van een *senatus consultum* aangetroffen.⁵ In de inscriptie wordt gesteld dat het verboden is om *ustrinae* (permanente crematoria) en *foci ustrinae causa* (tijdelijke brandstapels) op te richten. Eveneens werd het storten van aarde en afval in de *pagus Montanus* (dit is dus de zone nabij de Porta Esquilina en de *puticuli* van Lanciani) verboden. Over de datering van de inscriptie lopen de meningen uiteen. Gezien de archeologische laag waarin de inscriptie werd aangetroffen, kan volgens Bodet gedacht worden aan een datering op het einde van de Republiek.⁶

Volgens Bodet is het zeer waarschijnlijk dat de inscriptie van praetor Sentius verbonden kan worden met de laag met verbrand materiaal: naar aanleiding van het uit de hand lopen van het illegaal storten waartegen het edict reeds optrad, werd de regio van de *puticuli* bedekt met een laag aarde om er zeker van te zijn dat de *puticuli* niet meer gebruikt kunnen worden. Ook het *senatus consultum* van de *pagus Montanus* scherpt het beeld van de begraafplaats op de Esquilinus aan. De inscriptie werd *in situ* aangetroffen boven de laag met verbrand materiaal. Hieruit volgt dat het logisch is dat de inscriptie niet langer optrad tegen het dumpen van lichamen aangezien de *puticuli* reeds afgesloten waren.⁷

¹ Lanciani 1874, 52–53; Pinza 1914, 165–169.

² Bodet 1994, 46–47; Taloni 1973, 191 en 193.

³ CIL I² 838, CIL I² 839 en CIL I² 2981. Zie tevens Bodet 1994, 44.

⁴ Albertoni 1983, 148–149; Bodet 1994, 42–44; Lanciani 1889, 66.

⁵ CIL I² 591.

⁶ Bodet 1994, 47–49.

⁷ Bodet 1994, 44–49.

Op basis van deze inscripties, de primaire literaire bronnen en de archeologische ontdekkingen door Lanciani kan volgende evolutie van de begraafplaats van de armen op de Esquilinus geschetst worden: vanaf de derde en tweede eeuw v.Chr. werden armen, misdadigers en eventueel ook slaven samen met afval in *puticuli* gegooid. Het is waarschijnlijk dat deze *puticuli* goed vergelijkbaar zijn met de door Lanciani opgegraven *puticuli*. Wanneer de bevolking echter toeneemt, voldoen deze *puticuli* niet langer. Als gevolg hiervan worden de lichamen en het afval in de rondomliggende zones gedumpt. Dit gebeurde vooral naar de Viminalis toe waar reeds een oudere begraafplaats was. Ook in de gracht van de muur van Servius Tullius werden bijzettingen doorgevoerd. In het begin van de eerste v.Chr. was de situatie zo penibel geworden dat Sentius een edict uitvaardigde om het dumpen van lichamen en afval tussen de Esquilinus en de Viminalis tegen te gaan. Waarschijnlijk werden in deze periode ook de *puticuli* van Lanciani bedekt om er zeker van te zijn dat ze niet meer gebruikt zouden worden. Enkele jaren later, maar vóór Maecenas, werd het *senatus consultum* van de *pagus Montanus* uitgevaardigd. Het verbod op het dumpen van lichamen werd evenwel niet langer vermeld aangezien de zone niet langer bestemd was voor massa-inhumatie.¹

2.5 Problemen in verband met de reconstructie van Bodel

De reconstructie van Bodel roept echter twee vragen op. Ten eerste: als de *puticuli* van Lanciani niet de door Horatius beschreven *puticuli* zijn die onder de tuin van Maecenas begraven werden, waar bevonden zich dan die *puticuli* van Horatius? Ten tweede stelt zich de vraag (en deze is nog belangrijker voor het onderzoek naar de funeraire praktijken van het *plebs*) op welke wijze werd het *plebs* na de opgave van de massa-inhumatie in *puticuli* dan bijgezet?

2.5.1 Topografische context van de *puticuli* van Horatius

Om een antwoord te vinden op de eerste vraag voerde Bodel een onderzoek uit naar de topografie en de enkele primaire bronnen die handelen over de tuinen van Maecenas. Bodel concludeerde dat het waarschijnlijk is dat de tuinen van Maecenas ten zuiden van de Porta Esquilina (én van de *puticuli* van Lanciani) gelegen waren. Onder de tuinen zou dan de begraafplaats gelegen zijn die in gebruik werd genomen na de opgave van de *puticuli* van Lanciani. Op basis van de topografie is het inderdaad mogelijk ten zuiden van de Porta Esquilina een zone van 1000 bij 300 voet (zoals Horatius aangaf) af te bakenen. Bovendien acht Bodel het zeer goed mogelijk dat deze nieuwe *puticuli* ten zuiden van de Porta Esquilina in ongeveer 50 jaar reeds tot een dergelijke overlast geleid hebben dat Maecenas de begraafplaats ombouwde tot een tuin.²

Een kwantitatieve berekening van het aantal bijzettingen in de door Bodel afgebakende zone van 1000 op 300 voet toont inderdaad duidelijk aan dat het goed mogelijk was dat deze zone reeds na 50 jaar overlast vormde. Wanneer de bevolking van Rome in de eerste eeuw v.Chr. op 500.000 wordt geschat, wat een voorzichtige, conservatieve raming is, en er een sterftcijfer van 40 op 1000 was, volgt daaruit dat er ieder jaar 20.000 inwoners van Rome overleden. Wanneer men er hypothetisch vanuit gaat dat “slechts” 1 op 20 inwoners

¹ Pace Bodel 1994, 50–51. Ook in Prell 1997, 138 worden de *puticuli* gedateerd tussen de derde of tweede eeuw v.Chr. en 35 v.Chr.

² Bodel 1994, 52 en 54.

niet zelf kon instaan voor een graf, volgt daaruit dat per jaar 1000 inwoners in de *puticuli* zouden worden bijgezet.¹

Hypothetisch kan ook het aantal lichamen berekend worden dat in één *puticulus* kon worden geworpen. De *puticuli* zijn zoals uit de archeologische verslagen volgt gemiddeld 4m bij 5m en 9m diep. Één lichaam is gemiddeld 1,50m lang, 0,80m breed en 0,40m hoog.² Hieruit volgt dat er (wanneer de lichamen mooi gestapeld zouden worden, wat evenwel niet het geval zal zijn geweest zoals kan worden afgeleid uit de opgravingsverslagen van Lanciani over de andere *puticuli*) 330 lichamen per *puticulus* begraven werden.³ Ondanks het feit dat de lichamen zeer waarschijnlijk in de kuil werden gegooid, meen ik dat het aantal lichamen nog groter zal zijn daar de onderste lichamen samengeperst zullen worden door de druk. Het is bovendien aannemelijk dat de onderste lichamen reeds zullen ontbinden en er dus nieuwe ruimte vrijkomt nog voor de *puticulus* vol is. Hypothetisch kan er van uitgegaan worden dat de hoogte van het lichaam van 0,40m inklinkt tot 0,20m. Dit zorgt dus voor een verdubbeling van de capaciteit van de *puticuli* tot ongeveer 660 lichamen. Bij deze berekeningen werd bovendien steeds uitgegaan van volwassen personen. De kindersterfte in Rome werd op basis van het archeologisch materiaal door Rutgers berekend op 30%.⁴ Dit maakt dus dat het totale aantal bijzettingen in één *puticulus* op ongeveer maximaal 900 kan berekend worden.

Volgens bovenstaande hypothese van Bodet zou het mogelijk geweest zijn dat de 296m bij 88,8m grote begraafplaats waarover Horatius sprak in ongeveer 50 jaar volledig bezet was en dus overlast vormde met als gevolg dat de begraafplaats werd opgegeven. Verder is ook bekend dat Lanciani 75 *puticuli* heeft opgegraven in een zone van 60m bij 60m. Er vanuit gaande dat in de begraafplaats die Horatius beschreef eveneens dergelijke *puticuli* werden aangewend, bekomt men een hypothetisch totaal van ongeveer 550 *puticuli*.⁵ Wanneer er inderdaad 900 lichamen per *puticulus* kunnen worden bijgezet, maakt dit voor deze begraafplaats een totaal aantal bijzettingen van 495.000 verspreid over ongeveer 50 jaar. Dit is dus 9.900 bijzettingen per jaar. Dit totaal aantal bijzettingen per jaar is dus bijna tien keer zoveel als het gemiddelde aantal bijzettingen in *puticuli* per jaar dat Bodet vooropstelt. Met een sterftcijfer van veertig op duizend en 9.900 bijzettingen per jaar, waren de *puticuli* in gebruik voor een bevolking van 247.500 personen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat er ofwel meer personen, namelijk de helft van de bevolking, gebruik dienden te maken van de *puticuli* omdat ze zichzelf niet konden voorzien van een graf ofwel dat de bevolking op het einde van de eerste eeuw v.Chr. reeds groter was. Maar zelfs met een bevolking van één miljoen zou nog steeds ongeveer 25% van die bevolking gebruik hebben gemaakt van deze

¹ Bodet 1994, 41. Inzake het sterftcijfer van 40 per duizend per jaar, zie: Parkin 1992, 92–107 waarbij de nadruk wordt gelegd op een grote kindersterfte (namelijk 300 per duizend per jaar) die evenwel sterk ondervetegenwoordigd blijven in de funeraire inscripties; Frier 2002, 85–109. Frier gaat voor Rome uit van een levensverwachting van 21 jaar bij de geboorte en van 35 jaar bij een leeftijd van 10 jaar. Het sterftcijfer per jaar raamt Frier op 40 tot 45 per duizend. Dit getal is natuurlijk onderhevig aan fluctuaties per jaar en per regio. Zo stierven in 189 n.Chr. 2000 personen op één dag ten gevolge van een pestepidemie. Daartegenover staat dan weer dat het bevolkingsaantal toenam in de eerste en tweede eeuw n.Chr. ten gevolge van de heersende vrede. Vergelijk met Duncan-Jones 1990, 93–104 waar een levensverwachting, afhankelijk van de klasse (én de voeding), tussen de 20 jaar (voor bijvoorbeeld slaven) en 30 jaar (voor de hogere klasse) bij de geboorte naar voren geschoven wordt. Zie tevens Rutgers 2005b (in druk) waarin op basis van archeologische gegevens tot een sterftcijfer van 40 per 1000 gekomen wordt.

² Deze waarden worden gebruikt bij het onderzoek in de Callixtus-catacombe in het kader van het overkoepelende project.

³ Wanneer namelijk 22 lagen van 15 lijken per laag (namelijk 3 rijen van 5 lijken) in de *puticuli* gestapeld werden, bekomt men 330 lijken.

⁴ Rutgers 2005b (in druk). Met een kindersterfte van 30% krijgt men bij 660 zogenaamd volwassen bijzettingen een vermeerdering met 198 bijzettingen.

⁵ Indien in 3600m² (60m bij 60m) 75 *puticuli* werden aangelegd, dan kunnen in 26284,8m² (1000 voet bij 300 voet of 296m bij 88,8m) 547,5 *puticuli* aangelegd worden.

puticuli. Het moet evenwel benadrukt worden dat in periodes van pest gemakkelijk duizenden slachtoffers vielen die, zoals de primaire bronnen ons inlichten, ook in *puticuli* terecht kwamen.¹ Waarschijnlijk betreft deze telling dan alleen nog maar mannen (zie boven). Ondanks het hypothetische karakter van de berekeningen waarbij er van uitgegaan wordt dat de *puticuli* van Horatius dezelfde afmetingen hadden als diegene die door Lanciani werden opgegraven, is duidelijk dat de gemeenschappelijke begraafplaats van Rome op de Esquilinus tot vóór Maecenas van kapitaal belang moet zijn geweest voor het *plebs*.²

2.5.2 Bijzetting van het *plebs* na de opgave van de *puticuli*

Dan blijft er nog de vraag hoe het *plebs* werd bijgezet na de opgave van de *puticuli*.³ Volgens Bodel was het door de toenemende urbanisatie niet langer mogelijk nieuwe *puticuli* aan te leggen. Deze situatie zorgde voor een verandering in de funeraire gebruiken van het *plebs* in de eerste eeuw n.Chr. Volgens Bodel schakelde men toen over op massa-crematie. Hiervoor verwijst hij naar Porphyrius commentaar op Horatius' *Sermones* I, 8, 14 waar Porphyrius spreekt over het bestaan van *ustrinae* (en niet meer van *puticuli*) na de hervormingen van Maecenas. Volgens Bodel wekken ook de getuigenissen van Martialis en Annaeus Lucanus de indruk dat in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. de armen gecremeerd werden in publieke crematoria.⁴ Volgens Lanciani, en recenter ook volgens Häuber en Prell, kan het dan ook geen toeval zijn dat vanaf deze periode monumentale columbaria verschijnen zoals dat van de Statilii.⁵ Deze stelling dient evenwel sterk genuanceerd te worden. Zoals reeds duidelijk werd bij het onderzoek naar dergelijke grote columbaria van de elite die in de eerste eeuw n.Chr. zijn ontstaan, bestaat de doelgroep voor dergelijke structuren uit de *familia*: de (kern-)familie, slaven, *liberti* en leden van *collegia*. Voor de *puticuli* bestond de doelgroep hoofdzakelijk uit armen en slaven. Deze armen kunnen wegens een gebrek aan sociale contacten onmogelijk in de grote familiecolombaria uit de eerste eeuw n.Chr. zijn terecht gekomen. Er zijn bovendien helemaal geen aanwijzingen dat dit gebeurde. Maar het is eveneens te sterk uitgedrukt om te stellen dat de grote columbaria louter werden opgericht voor de slaven die niet langer werden bijgezet in *puticuli*. De doelgroep van de grote columbaria overstijgt in grote mate de klasse van slaven. De aanwijzingen in de primaire bronnen als zou de doelgroep van de *puticuli* na de opgave van

¹ Zie Suetonius, *Nero* XXXIX, 1 waarin vermeld wordt dat tijdens de pestepidemie in 65 n.Chr. 30.000 slachtoffers vielen. Zie Titus Livius, *Ab Urbe condita* XL, 19, 3 en XLI, 21, 6 waarin gesteld wordt dat de *libitinarii* instonden voor de begrafenis van vrije burgers die stierven tijdens een pestepidemie.

² In middeleeuws Parijs werd de arme bevolgingsklasse ook bijgezet in grote kuilen die vergelijkbaar zijn met de *puticuli* op de Esquilinus. De kuilen in Parijs maten vaak 15 bij 18 voet en waren 30 voet diep. Deze kuilen konden 1200 tot 1500 lichamen bevatten. Kleinere kuilen bevatten 600 tot 700 lichamen. Wanneer men dezelfde afmetingen neemt voor het menselijke lichaam zoals in de berekening voor de *puticuli* kunnen 462 personen bijgezet worden in de grote kuilen (namelijk 22 "lagen" van 21 lijken). Indien echter het inklinken van het lichaam en de kindersterfte (die hier hypothetisch gelijk wordt gesteld aan die in Rome) eveneens in de berekening opgenomen worden (respectievelijk 462 en 277,2) bekomt men een totaal aantal bijzettingen van ongeveer 1200. Dit aantal benadert de in de literatuur opgegeven aantallen die bijgezet werden in dergelijke kuilen. Bovendien bevestigt dit het aantal bijzettingen dat voor de (net iets kleinere) *puticuli* van de Esquilinus theoretisch berekend werd. De reden waarom in Parijs dergelijke grote aantallen personen in één kuil konden worden bijgezet, was te wijten aan de zo verdorven grond die (waarschijnlijk met enige retorische overdrijving) in negen dagen een lichaam volledig kon doen ontbinden. Zie Ariès 1981, 56–59.

³ Hopkins 1983, 210.

⁴ Bodel 1994, 114. Ook in Morris 1992, 43 werd een gelijkaardige hypothese naar voren geschoven. In Prell 1997, 139–140 verwijst Prell nog naar de *Scriptores Historiae Augustae*, *Marcus Aurelius*, 13, 6 waarin gesteld wordt dat de lijken van de armen op kosten van de staat opgehaald en gecremeerd werden. De vraag is natuurlijk of deze vierde eeuwse bron over correcte gegevens over vroegere periodes beschikte. Martialis, *Epigrammata* VIII, 75, 9–10 en Annaeus Lucanus, *Belli Civilis* VIII, 736–738: zie boven.

⁵ Lanciani 1976 (1892) 256–257; Häuber 1990, 15 en 65; Prell 1997, 141. Zie ook Davies 1977, 17.

de *puticuli* gecremeerd worden, schijnt daarentegen wel correct te zijn. Als laatste onderdeel van de funeraire organisatie behandelen we hieronder de individuele armengraven. Het lijkt mij heel goed mogelijk dat de as van de armen na de opgave van de *puticuli* zonder veel materiële voorzieningen in de grond werden bijgezet. Een dergelijke situatie treffen we ook aan in de necropool van Isola Sacra. Bovendien is ook bekend dat armen op kosten van de staat opgehaald en gecremeerd werden na de opgave van de *puticuli*. Dus deze klasse van armen kón niet alleen, maar hoefde ook geen beroep te doen op de grote columbaria van de elite.

2.6 Besluit

Op basis van bovenstaande studie is het mogelijk conclusies te trekken omtrent de organisatie, de sociale achtergrond van de doelgroep van de *puticuli*, de redenen waarom er *puticuli* werden aangelegd, de wetgeving in verband met gemeenschappelijke begraafplaatsen, de economische consequenties en tenslotte, zij het minimaal, het religieus-ritueel aspect.

De via inscripties en primaire bronnen bekende gegevens inzake de organisatie van de gemeenschappelijke begraafplaats van Rome (en die van elders) getuigen van een goed doordacht en uitgewerkt organisatiesysteem. Via de wetteksten werd het doen en laten van de begrafenisondernemers die instonden voor de gemeenschappelijke begraafplaatsen tot in het detail geregeld. Of het ook klopt dat er een taks gegeven werd of dat er registers werden bijgehouden met het aantal overledenen in het hoofdkwartier van deze begrafenisondernemers kan volgens mij niet met zekerheid bevestigd worden. Tenzij iedereen verplicht was om aangifte te doen van een overlijden (en dat ook deed), zullen de registers in het *Lucus Libitinae* zeker geen juiste weergave geweest zijn van de populatie. Niet alleen omdat waarschijnlijk uitsluitend mannen werden geregistreerd (als er dan al een registratie was natuurlijk) maar ook omdat het volgens mij heel onwaarschijnlijk is dat een grote stad als Rome met een grote massa armen slechts één gemeenschappelijke begraafplaats zou gehad hebben. Het lijkt onwaarschijnlijk dat lijken door de stad heen werden gedragen om op de Esquilinus te worden bijgezet. Het is veel waarschijnlijker dat op meerdere plaatsen rondom de stad dergelijke begraafplaatsen gelegen waren. Primaire bronnen maken echter geen melding van andere gemeenschappelijke begraafplaatsen. Dit betekent niet automatisch dat ze er niet waren. Want de primaire bronnen leveren ook niet veel informatie over de archeologisch wel geattesteerde begraafplaats op de Esquilinus. Het grootste probleem is dat we geen zekere gegevens hebben omtrent het percentage van de bevolking dat een beroep diende te doen op deze stedelijke funeraire voorziening. Hoewel de hier bovenstaande berekeningen hypothetisch zijn, blijkt bij een vergelijking met gelijkaardige “*puticuli*” uit middeleeuws Parijs dat het geschatte aantal bijzettingen in *puticuli* in Rome redelijk correct kan zijn. Maar indien deze *puticuli* reeds door een dergelijke grote bevolkingsgroep in gebruik waren, is het waarschijnlijk dat er geen contemporaine *puticuli* elders rond Rome aangelegd werden. De mogelijkheid voor andere niet contemporaine gemeenschappelijke begraafplaatsen rondom Rome moet een (weliswaar niet archeologisch geattesteerde) optie blijven.

De funeraire voorzieningen georganiseerd door de stad zelf zijn tijdens de Republiek hoofdzakelijk bestemd voor de armen en de slaven en na de Republiek waarschijnlijk alleen voor de armen. Zoals kan afgeleid worden uit de materiële resten van deze gemeenschappelijke begraafplaats (of beter: van de zone met *puticuli*) kunnen deze armen en slaven als bezitslozen beschouwd worden. En dit in tegenstelling tot de leden van *collegia* die ook wel tot de benedenklasse behoren, maar toch over een zeker financieel draagvlak dienden te beschikken. Ter volledigheid dient er ook nog op gewezen te worden dat een afgebakende

zone van de begraafplaats voorbehouden was voor private grafconstructies. Het betrof hier in hoofdzaak familiegraven van meer gegoeden. De funeraire organisatie van deze groep zal waarschijnlijk goed vergelijkbaar zijn met funeraire organisatie in de familiegraven zoals die verder nog bestudeerd wordt.

Het is moeilijk om op basis van de weinige primaire bronnen te achterhalen wat de opzet was van de stad om te voorzien in een begraafplaats voor de armen. Het is opmerkelijk dat ook vreemdelingen en ter dood veroordeelden in dergelijke massagraven terecht kwamen. Het lijkt er dus veeleer op dat de *puticuli* als een goedkope oplossing voor het bijzetten van de armen en misdadigers werden beschouwd dan dat er een concept van naastenliefde aan de basis lag. Men zou ook kunnen denken dat de *puticuli* met opzet in de nabijheid van de *Lucus Libitinae* werden ingericht om erop deze wijze zeker van te zijn dat de telling (in registers of door het offeren van één muntstuk) van overleden personen zou gebeuren. Op basis van deze telling kon dan eventueel het potentieel aan mannelijke soldaten berekend worden. Deze politiek-militaire reden kan echter niet de hoofdreden geweest zijn. Er zijn namelijk niet genoeg gegevens bekend die aangeven in welke periode dergelijke tellingen gehouden werden: alleen in periodes van pest of altijd, en vanaf welke periode tot wanneer? Bovendien is op basis van het archeologisch materiaal bekend dat langs alle invalswegen van Rome grafconstructies werden opgericht. Deze kon men vanuit de *Lucus Libitinae* ook niet controleren. Misschien lag de hoofdreden in hygiënische bekommernissen. In de via inscripties overgeleverde wetteksten wordt namelijk belang gehecht aan de tijdsspanne waarin lijken dienen opgehaald te zijn. Met een groot sterftecijfer en een grote massa van armen is het goed denkbaar dat de stad om het illegaal storten van lijken te vermijden en het voorkomen van epidemieën voorzag in economische voordelige “graven” voor deze klasse. Deze hygiënische reden die op een economisch voordelige wijze vorm kreeg, kan ook aangedragen worden als de reden voor het gratis ophalen en cremen van de lijken nadat de *puticuli* op de Esquilinus werden opgegeven. Hoewel deze manier duurder zal geweest zijn wegens de noodzaak aan hout voor een *bustum*, moet de stad gevonden hebben dat deze kost niet opwoog tegen de mogelijke gevaren die schuil gingen in het sluikestorten van lijken in de stad en de niet funeraire zones rondom Rome.

Het is vreemd vast te stellen dat de gemeenschappelijke begraafplaats op de Esquilinus geen officieel statuut als begraafplaats had ondanks het feit dat de begraafplaats door de stad zelf werd uitgebaat. De reden hiervoor kan, zoals in het moderne onderzoek gedacht wordt, inderdaad in religieuze aspecten gelegen zijn. Deze vaststelling opent perspectieven voor de catacomben: werden de primitieve kernen van de catacomben door de wetgeving als officieel beschouwd of niet? Het was namelijk schijnbaar mogelijk begraafplaatsen op te richten die niet onder de (religieuze) wetgeving vielen.

De economische aspecten die betrekking hebben op de *puticuli* zijn naar mijn mening volledig afhankelijk van de doelgroep en de reden waarom er *puticuli* werden aangelegd. Aangezien de doelgroep van de *puticuli* de brede onderste laag van het *plebs* was en de stad verspreiding van ziektes wilde voorkomen, waren eenvoudige bijzettingen in *puticuli* de goedkoopste en meest doeltreffende funeraire voorziening. Ook in de periode na de opgave van de *puticuli* bleef het dodenbestel van deze doelgroep waarschijnlijk gratis. Dit bevestigt nog maar eens dat deze groep van personen geen toegang hadden tot de overige funeraire voorzieningen zoals *collegia* (die een zekere geldelijke tegemoetkoming veronderstellen) of *familiae* (die sociale banden met een hogere klasse net onder de elite veronderstelt). Elders, zoals in de gemeenschappelijke begraafplaatsen van Pozzuoli, werd wel een bijdrage gevraagd. Deze begrafeniskost van 50 tot 60 sestertiën is echter nog klein te noemen in vergelijking met de bijdrage die aan *collegia* moest geleverd worden (zie verder). Vergelijk dit getal bijvoorbeeld ook met de 250 sestertiën die door Nerva als *funeraticium* aan het *plebs*

werd gegeven. Dit *funeraticium* (wanneer dit vergeleken wordt met het *funeraticium* van *collegia*) moest het reeds mogelijk maken zich van een “respectabel” graf te voorzien. Het gratis dodenbestel in Rome en de kleine bijdrage in andere gemeenschappelijke necropolen wijst er duidelijk op dat de doelgroep volledig afhankelijk was van deze door de stad georganiseerde begraafplaatsen.

Over het religieus-ritueel aspect kan ik kort zijn. De gemeenschappelijke begraafplaats van Rome op de Esquilinus beantwoorde niet aan de eisen die gesteld werden om de begraafplaats tot een *locus religiosus* te maken. Waarschijnlijk was dit voor de stad ook niet van belang daar andere (economische en hygiënische) redenen vooropstonden. Dat in de *puticuli* hoofdzakelijk inhumatiebijzettingen werden doorgevoerd, is waarschijnlijk ook te verklaren vanuit de economische reden. Crematie was dan wel de gangbare ritus, maar inhumatie bleef nu eenmaal goedkoper. Wanneer echter bleek dat de *puticuli* toch tot overlast zorgden (men denke hierbij bijvoorbeeld aan illegaal storten en waarschijnlijk ook aan stankoverlast) werd toch geopteerd om de crematieritus uit te voeren voor de armen.

3. De funeraire organisatie door *collegia*

3.1 Inleiding

Bij het onderzoek van het archeologisch materiaal werd duidelijk dat gemeenschappelijke begraafplaatsen populair werden vanaf de vroege Keizertijd. Naast de gemeenschappelijke grafconstructies ingericht en georganiseerd door de familie, ontstonden ook gemeenschappelijke grafconstructies die in handen waren van *collegia*.¹ Hoewel in het archeologisch materiaal dat bestudeerd werd in hoofdstuk 2 de *collegia* relatief ondervetegenwoordigd zijn, wordt in de literatuur veel aandacht besteed aan deze funeraire organisatievorm. De grootste informatiebronnen over de *collegia* zijn de inscripties en de primaire (juridische) bronnen. Getuige de grote hoeveelheden oudere en recentere literatuur is het een understatement te stellen dat de *collegia* een ingewikkelde materie zijn. Toch wil ik hier proberen om (hoofdzakelijk aan de hand van de recente literatuur) een zo volledig en correct mogelijk beeld naar voren te brengen van de funeraire organisatie door *collegia*. Daarom volgt eerst een algemene beschrijving van het ontstaan van de *collegia* en de wetgeving die van toepassing was op de *collegia*. Aansluitend wordt kort ingegaan op het juridische statuut van de *collegia*. Pas na deze veeleer algemene onderdelen kan dieper worden ingegaan op de vraag welke types van *collegia* er bestonden én op de vraag of er *collegia funeraticia stricto sensu* bestonden. Na deze verdere indeling wordt (voor zover dit van toepassing is voor de vraagstelling van dit hoofdstuk) per onderscheiden type gekeken wie de leden van dergelijke *collegia* waren, welke de financiële mogelijkheden waren (hoofdzakelijk met het oog op begravenissen) en welke de functies waren die de *collegia* vervulden in de pagane maatschappij of met andere woorden wat het concept was dat aan de basis lag voor het oprichten van *collegia*. Na de studie van de algemene en specifieke karakteristieken van de *collegia* wordt kort nog even teruggekoppeld naar het in hoofdstuk 2 bestudeerde archeologisch materiaal dat in verband kan worden gebracht met funeraire activiteiten van *collegia*. Op deze wijze wordt het mogelijk in het volgende hoofdstuk na te gaan of de christelijke funeraire organisatie geheel of gedeeltelijk geïnspireerd is op de *collegia*-structuur aangezien de christenen ook over gemeenschappelijke begraafplaatsen beschikten.

¹ Hope 1997a, 71.

3.2 Historisch overzicht van het ontstaan en de wetgeving op de *collegia*

Volgens Plutarchus en Florus werden de *collegia* opgericht onder Numa Pompilius of Servius Tullius. Het doel van deze *collegia* was volgens hen de eendracht tussen de stedelingen te bevorderen.¹ De eerste wet aangaande *collegia* stond, zoals Gaius overleverde, vermeld op de achtste tafel van de XII Tafelen uit de vijfde eeuw v.Chr. Deze wet, die gebaseerd zou zijn op de wetgeving van Solon, stelde dat *collegia* naar goed vermogen een eigen wet konden opstellen voor zichzelf zolang deze niet in strijd was met de publieke wetten.² Hieruit volgt dus dat de *collegia* deel uitmaakten van het privaatrecht, want opgericht door private personen voor een privaat doel. Wanneer de staat echter zelf *collegia* oprichtte, vallen deze bijgevolg onder het publiekrecht. Daardoor kregen ze het statuut van een rechtspersoon waardoor de vereniging als één geheel wordt beschouwd en niet langer als een groep van individuen. Als gevolg van hun publiek statuut verkregen *collegia* dan ook dezelfde rechten (bijvoorbeeld recht op bezit in naam van de vereniging) én plichten (bijvoorbeeld taxaties) als een rechtspersoon. Private *collegia* daarentegen worden steeds beschouwd als een groep van individuen. Deze *collegia* zijn bovendien meer op zichzelf gericht (bijvoorbeeld godsdienstig hoofddoel) dan de publieke *collegia*.³

Uitspattingen van Bacchanten in 186 v.Chr. hadden echter tot gevolg dat er een *Senatus Consultum* (aangebracht op bronzen panelen) werd uitgevaardigd dat beperkingen oplegde aan de *collegia*. De belangrijkste voorwaarden waren: ten eerste dat er steeds een *sacerdos* (priester) moest zijn, ten tweede dat er een mannelijke of vrouwelijke *magister* (voorzitter) moest zijn, ten derde dat er *pecunia communis* (een gemeenschappelijke kas) moest zijn, ten vierde dat er steeds een mannelijke of vrouwelijke *magistratus* moest aangesteld zijn, ten vijfde dat het recht om bijeen te komen onder toezicht stond van de Senaat en de stadspraefect en tenslotte ten zesde dat er maximaal vijf deelnemers per bijeenkomst waren toegelaten.⁴

Tot vóór de tijd van de burgeroorlogen in Rome tijdens de Republiek waren de *collegia* dus eerder vrij georganiseerd. De hoofdtaken van de *collegia* waren het organiseren van bijeenkomsten, fondsenverwerving en het inrichten van maaltijden ter ere van de als schutspatroon van het *collegium* verkozen godheid. In de periode van de burgeroorlog werd echter duidelijk dat de *collegia* meer en meer een machtig politiek orgaan vormden in plaats van religieus getinte verenigingen. Als reactie op deze verschuiving werd in 64 v.Chr. een *Senatus Consultum* uitgevaardigd dat alle *collegia* die in strijd waren met de *res publica* verbood. Door politieke manipulatie wist Clodius dit *Senatus Consultum* zes jaar later opnieuw op te heffen. Daardoor kon hij een grote massa van slaven, *liberti* en personen uit de lagere klassen rondom zich verzamelen in zijn strijd tegen Pompeius, Cato de Jongere en Cicero. Hoewel Clodius' manipulatie van de *collegia* niet tot successen leidde, werd zowel in 58 als in 57 v.Chr. een *Senatus Consultum* uitgevaardigd dat de opheffing van politieke *collegia* vorderde en ingaat tegen de illegale activiteiten van *collegia*. Hierdoor kwamen alle *collegia* (zowel beroeps- als religieuze *collegia*) onder een strikte wetgeving te staan daar het gevaar bestond dat beroeps- of religieuze *collegia* een dekmantel vormden voor politieke activiteiten. In 58 v.Chr. werd eveneens de Lex Clodia uitgevaardigd die het oprichten van nieuwe *collegia* in goede banen diende te leiden. In 55 v.Chr. werd de Lex Licina uitgevaardigd die een verdere uitwerking was van het in het jaar voordien uitgevaardigde

¹ Plutarchus, *Numa Pompilius* 17; Florus, *Epitomae* I, 1, 6, 3. Zie verder ook Aubert 1999, 50; Clemente 1991, 85 en Patterson 2000, 277.

² Gaius (*Ad legem duodecim tabularum*, 4) *Digestae* 47, 22, 4.

³ Aubert 1999, 50; Flambard 1987, 214; Cotter 1996, 75.

⁴ Aubert 1999, 50–51; Arnaoutoglou 2002, 30. Voor de inscriptie van het *Senatus Consultum*, zie: CIL I² 581.

Senatus Consultum dat *collegia* die verkiezingen verstoorden ophief.¹ Ongeveer tien jaar na het uitvaardigen van de Lex Licina werden volgens Suetonius onder Julius Caesar alle *collegia* opgeheven met uitzondering van de oude *collegia* en die *collegia* die door de Senaat weerhouden werden op basis van hun *utilitas civilitatis*.²

In navoring van Julius Caesar verbiedt volgens Suetonius ook Augustus opstandige *collegia* ten voordele van de oudere, eerbiedwaardige *collegia*.³ Hierbij bepaalde Augustus twee extra vereisten (zie de hieronder vermelde *titulus* van het *Collegium symphonicorum*): ten eerste dat *collegia* van de Senaat toestemming moeten hebben om bijeen te komen (*senatus coire cogi convocari permisit*) en dat ze verantwoordelijk gesteld werden om te voorzien in publieke diensten (*ludorum causa*).⁴ Deze restricties werden door Augustus in de Lex Iulia “*de collegiis et sodaliciis*” uitgevaardigd. Deze wet is alleen bekend via inscripties zoals bijvoorbeeld op de *titulus* van het *Collegium symphonicorum* uit de eerste eeuw v.Chr. in het columbarium van Livia: *Dis Manibus. Collegio symphonicorum qui sacris publicis praestu sunt, quibus senatus c(oire) c(ogi) c(onvocari) permisit e lege Iulia ex auctoritate Aug(usti) ludorum causa*.⁵ De wet beperkte de willekeurige oprichting van nieuwe verenigingen en plaatste de oprichting onder het gezag van de Senaat. Op de inscriptie van een *collegium* uit Lanuvium uit 136 n.Chr. wordt evenwel melding gemaakt van een *Caput ex s(enatus) c(onsulto) p(opuli) R(omani)*. Volgens de in de inscriptie gemaakte quote van een *Senatus Consultum* was het toegestaan om een *collegium* met religieus en funerair karakter op te richten indien men slechts éénmaal per maand samenkwam om een contributie bijeen te brengen die aangewend werd voor begrafenissen van de leden.⁶ Volgens Flambard zijn er twee mogelijke interpretaties van dit *Senatus Consultum*: ofwel konden alle *collegia* die een funerair doel hadden (of veinsden te hebben) zonder expliciete toestemming van de Senaat worden opgericht, ofwel stond het *Senatus Consultum* alleen de oprichting van het *collegium* van Lanuvium toe en moesten alle andere *collegia* toch nog toestemming vragen aan de Senaat. Flambard (en ook reeds anderen zoals Mommsen, Waltzing en De Robertis) zelf meent dat de eerste interpretatie de enige juiste is.⁷ Het klopt inderdaad dat nergens in de quote aangegeven wordt dat het *Senatus Consultum* alleen voor het *collegium* van Lanuvium gold. Augustus erkende tevens formeel 265 *vici* of straatverenigingen in Rome. Zijn opzet was om via hun erkenning hen binnen te brengen in zijn administratie en dus een sterkere controle te kunnen uitoefenen op hen.⁸

Tiberius schafte echter opnieuw de verenigingen van vreemde cultussen (vooral de joodse en Egyptische) af. De strikte controle op de *collegia* in Egypte wijst er duidelijk op dat Tiberius’ argwaan tegenover de *collegia* zich reeds tot in de provincies had verspreid.⁹ Claudius verbood de talrijke *collegia* die zonder toezicht van staatswege ontstaan waren onder

¹ Arnaoutoglou 2002, 30–31; Cotter 1996, 75–76; Garnsey 1987, 157; Randazzo 1998, 229–230.

² Suetonius, *Divus Iulius* 42, 3. Zie tevens Arnaoutoglou 2002, 31.

³ Suetonius, *Augustus* 32, 1.

⁴ Arnaoutoglou 2002, 32; Cotter 1996, 78–79. In Carrié 2001, 309–311 en 331 wordt er echter op gewezen dat het belang van deze publieke diensten bij (beroeps)verenigingen eerder minimaal is geweest. Volgens Carrié wordt de link tussen *corpora* (contractueel met de Staat verbonden *collegia*) ten onrechte doorgetrokken naar alle beroepsverenigingen op basis van *le mythe du socialisme étatique du Bas Empire*, namelijk de totalitaire organisatie van het arbeidswezen ten dienste van de Staat.

⁵ CIL VI 2193.

⁶ CIL XIV 2112.

⁷ Ausbüttel 1982, 101; Clemente 1991, 85; Cotter 1996, 76 en 89; De Robertis 1971a 279–322; Flambard 1987, 228–229 (zie ook daar voor verdere verwijzingen naar literatuur omtrent het *Senatus Consultum* dat vermeld wordt in CIL XIV 2112); Kloppenborg 1996, 20; Levi 1963, 386–387; Mommsen 1843, 81; Randazzo 1998, 230 en 237; Waltzing 1895–1900 (1), 263.

⁸ MacMullen 1974, 68–69.

⁹ Arnaoutoglou 2002, 33; Cotter 1996, 79–80.

Caligula opnieuw. Verschillende wetten van Claudius wijzen indirect naar de negatieve visie die Claudius had op de *collegia*. Zo is bijvoorbeeld bekend dat *tabernae* vaak dienst deden als bijeenkomstplaats voor armere *collegia* (in Pompeii bijvoorbeeld voor de *collegia* van de tuiniers, brongravers, appelverkopers en molenaars). In die zin kan het sluiten van *tabernae* in Rome en Ostia door Claudius gezien worden als een poging om de armere *collegia* te fnuiken.¹ Onder Nero ontstonden in het theater van Pompeii gevechten tussen de inwoners van Pompeii en die van Nuceria. Aan de basis van deze onlusten stonden illegale *collegia*. Deze werden opnieuw hardhandig aangepakt.² De periode van Trajanus tot Caracalla wordt in haar geheel gekenmerkt door een sterke keizerlijke inmenging tegen het misbruik dat uit bepaalde *collegia* kon voortvloeien.³ Zoals blijkt uit de correspondentie tussen Plinius de Jongere en Trajanus wordt het strenge beleid ten opzichte van de *collegia* ook door Trajanus gehandhaafd.⁴ Ook onder Hadrianus bleef men de *collegia* behoedzaam benaderen zoals blijkt uit Gaius' geschriften die ons via de *Digestae* zijn overgeleverd.⁵ Ook onder Septimus Severus bleef het verbod op niet-religieuze *collegia* van kracht zoals af te leiden valt uit Marcianus' teksten die zijn opgenomen in de *Digestae*.⁶ Marcianus herinnert er aan dat de keizerlijke wetten, gericht aan de gouverneurs van de provincies, bedoeld waren voor een algemeen verbod op *collegia*. Alleen voor de *tenuiores* (zie verder voor een omschrijving) werd een uitzondering verleend. Zij mochten éénmaal per maand samenkomen met als doel het bijeenbrengen van een geldelijke bijdrage. De reden waarom zij wél mochten samenkomen, ligt er in dat ze anders misschien opstandig konden worden. Daarnaast was het slechts toegelaten om lid te zijn van één *collegium*.⁷ Onder Severus Alexander worden de nog niet in *collegia* georganiseerde takken van de arbeid in *corpora* samengebracht. In de vierde eeuw zullen de beroeps*collegia* volledig ten dienste staan van de staat waarbij het lidmaatschap levenslang en erfelijk was. Hiermee is het private karakter van de (beroeps)*collegia* volledig verdwenen.⁸ Ulpianus wijst erop dat de illegale *collegia*, die door hem verboden worden met oproerkrakers en misdadigers, ontbonden moeten worden. Marcianus meldt dat (indien die er zou zijn) de gemeenschappelijke kas van dergelijke *collegia illicita* onder de leden mag verdeeld worden. Tenslotte dient er nog op gewezen te worden dat ook slaven, mits toestemming van hun meester, lid konden worden van *collegia tenuiorum*.⁹

¹ Arnaoutoglou 2002, 34; Cotter 1996, 80–81; MacMullen 1974, 77.

² Arnaoutoglou 2002, 34; Cotter 1996, 81.

³ Ausbüttel 1982, 102–105.

⁴ Plinius de Jongere *Epistulae* 10, 33 en 34; 92 en 93; 96 en 97.

⁵ Zie onder meer *Digestae* 3, 4, 1. Clemente 1991, 85; Cotter 1996, 82–85. In het oosten zien we echter dat de *collegia*, ondanks Trajanus' veto tegen het oprichten van welbepaalde *collegia*, toch veelvuldig geattesteerd werden. Zie hiervoor Arnaoutoglou 2002, 35–36.

⁶ *Digestae* 47, 22, 1 tot 47, 22, 1, 2.

⁷ Aubert 1999, 51; Cotter 1996, 87.

⁸ Ausbüttel 1982, 105–106. Vergelijk dit evenwel met Carrié 2001, 309–332 waarin de staatsinvloed noch in de Vroege Keizertijd, noch in de Laat Antieke periode als determinerende factor beschouwd wordt. Het is echter duidelijk dat een staatsinmenging in de *collegia tria* (namelijk de *fabri*, de *centonarii* en de *dendrophori* die samen de brandweer vormen) van belang is voor een goede organisatie (Kloppenborg 1996, 24).

⁹ Zie respectievelijk Ulpianus *Digestae* 47, 22, 1; Marcianus *Digestae* 47, 22, 3 en Ulpianus *Digestae* 47, 22, 3, 2. Zie tevens Aubert 1999, 51.

3.3 Het juridische statuut van de *collegia*

Tot de derde eeuw v.Chr. behoorden leden van een *collegium* tot een *consortium* dat voorzag in de gemeenschappelijkheid van goederen waarover ieder lid een volledige controle en ongelimiteerd bezitsrecht bezat. Wanneer in de derde of tweede eeuw v.Chr. *collegia* van het *societas*-type ontstaan, hebben de leden met wederzijdse toestemming hun winsten en verliezen gemeenschappelijk. De bijdrage van de leden moet niet noodzakelijk gelijk zijn. Ondanks het weke karakter van dergelijke verenigingen (de *societas* wordt bijvoorbeeld ontbonden wanneer één lid sterft) leveren ze de noodzakelijke diensten voor het merendeel van de *collegia* (religieus, funerair en beroeps) zoals de talrijke inscripties van *societas monumenti* aangeven tot rond 50 n.Chr.¹

Pas rond de eerste eeuw n.Chr. werden de *collegia* als juridische personen erkent. Deze wet, de Lex Julia die stamt uit de Augusteïsche periode, werd vermeld op een inscriptie uit het columbarium van een muzikantenvereniging (zie boven). De wet zou tot gevolg hebben gehad dat beroepsverenigingen een juridische persoon werden wat later door een senatoriaal decreet bevestigd werd. Dus zowel de beroeps-*collegia* als de *collegia tenuiorum* bevonden zich in dezelfde juridische situatie en beschikten bijvoorbeeld over het recht om samen te komen, contracten af te sluiten en te erven.²

Meer uitleg wordt verschaft door Gaius in de *Digestae*. De rechtspersoonlijkheid van bepaalde types *societates* en *collegia* wordt volgens Gaius toegekend door de Senaat of de keizer. Maar belangrijk is te weten dat niet alle *collegia* automatisch deze erkenning kregen. Volgens Aubert betrof het hier hoofdzakelijk de beroeps-*collegia* zoals de door Gaius vermelde bakkers en zeehandelaars. Een vereniging die rechtspersoonlijkheid bezit, wordt aangeduid met de term *corpus* of *universitas*. Deze categorie staat tegenover de groep van fysieke personen. Het beheer van een *corpus* is ontleend aan de publieke sector. Daardoor wordt een *corpus* gekenmerkt door bezitsrecht van een gemeenschappelijk patrimonium en een gemeenschappelijke kas en kan het *corpus* in de rechtbank vertegenwoordigd worden door een afgevaardigde. De samenstelling van een *corpus* kan (geheel of gedeeltelijk) veranderen zonder dat de rechtspersoonlijkheid wordt aangepast (vergelijk met een *societas*). Belangrijk hierbij is te weten dat ondanks deze ruime juridische vrijheid op bevel van de gouverneur van een provincie beslag kan worden gelegd op de gemeenschappelijke goederen.³ De hierboven geschetste historische evolutie en het uitgewerkte juridische kader waarin de *collegia* zich dienden te bewegen, tonen naar mijn mening echter op overtuigende wijze aan dat *collegia*, of het nu beroepsverenigingen of *collegia tenuiorum* waren, in het westen zeker steeds met de nodige omzichtigheid in het oog werden gehouden door de autoriteiten.⁴

3.4 De verschillende types *collegia*

Een eerste rangschikking bij de *collegia* bestaat uit de tweedeling tussen officiële, publieke *collegia* enerzijds en private *collegia* anderzijds. Tot de eerste groep van *collegia* behoren onder meer de verschillende Romeinse priester-*collegia* en *sodalites sacrae*. De leden van deze staats-*collegia* behoren tot de elite en/of senatorenstand (de Augustales waarvan ook *liberti* kunnen lid worden uitgezonderd). Deze *collegia* spelen bovendien vaak

¹ Aubert 1999, 52–53.

² Aubert 1999, 53.

³ Gaius (3 *Ad edictum provinciale*) *Digestae* 3, 4, 1 e.v. Zie tevens Aubert 1999, 53–54.

⁴ Zie ook Arnaoutoglou 2002, 27–44 waarin tot de conclusie gekomen wordt dat vooral die *collegia* die mogelijk tot onrust konden leiden, gevisieerd werden.

een belangrijke rol in het staatsbestuur. Daartegenover staan dan de private verenigingen waarvan de leden geen officiële functie dragen in het staatsbestuur. De leden van dergelijke *collegia* werden gerekruteerd onder de *liberti*, de slaven, de *peregrini* en buitenlandse residenten. Het geheel van dergelijke private *collegia* wordt op basis van de *Digestae* als *collegia tenuiorum* omschreven.¹

Met de *collegia tenuiorum* zijn we bij een cruciaal punt gekomen in dit onderzoek naar de funeraire *collegia*. Volgens Mommsen kunnen bepaalde *collegia tenuiorum* gelijkgesteld worden met *collegia funeraticia* waarbij de leden geld bijeen brachten voor begrafenissen. De overige *collegia tenuiorum* waren verenigingen voor liefdadigheid.² Waltzing wijst er (terecht) op dat er geen argumenten zijn voor een dergelijke opsplitsing. Wel is het volgens hem zeker dat er *collegia* van armen met verschillende beroepen en zelfs slaven en *liberti* bestonden én dat alle *collegia tenuiorum* eigenlijk *collegia funeraticia* (wat trouwens een moderne benaming is) waren.³ De oorsprong van de *collegia funeraticia* meent Waltzing te vinden in de *socii columbarii*. Deze *socii* zijn wel een soort funeraire verenigingen, maar zijn geen echte *collegia*. Ze beschikken evenwel ook over een gemeenschappelijke kas die onder meer gevoed wordt door maandelijks bijdragen van de leden met het oog op een begraafplaats en de eigenlijke begrafenis. De organisatie van deze *socii* lag in handen van een *sacerdos*, een *quaestor* (schatbewaarder) en curatoren. Laatsten waren belast met het oprichten en onderhoud van de grafconstructie en de aanduiding van wie waar kon worden bijgezet. De “echte” funeraire *collegia* worden volgens Waltzing gekenmerkt door hun naam die verwijst naar een godheid (en dit in tegenstelling tot de beroeps-*collegia*). Ondanks deze benamingen is het hoofddoel van dergelijke *collegia* funerair volgens Waltzing. Want, zo meent Waltzing, hoewel de *collegia* met een religieuze naam aanvankelijk puur religieus waren, zal het funeraire aspect in belang toenemen tot zelfs het hoofddoel van het *collegium* worden. Hierbij verwijst hij ook naar het *Senatus Consultum* op de inscriptie uit Lanuvium dat alle *collegia* met een funerair doel legaal maakte. Door hun legaal statuut konden ze bezittingen verwerven, waaronder een begraafplaats, en werden ze als een rechtspersoon beschouwd.⁴ Waltzing omschrijft de *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord dan ook als verenigingen gevormd in de Keizertijd onder de arme bevolking (*tenuiores* met zowel vrij geboren, *liberti* als slaven) met als enig doel of als hoofddoel (naast bijvoorbeeld het religieuze aspect) een begrafenis te garanderen voor hun leden door middel van een kas met maandelijks contributies.⁵

Waltzing onderscheid vijf sub-types bij de *collegia funeraticia*: ten eerste de huiscolleges (door hem aangeduid met de term *collegia domestica*), ten tweede familiale funeraire colleges (door hem, in navolging van de Rossi, aangeduid met de Italiaanse term *collegi funeratici famigliari*), ten derde de staatscolleges (door hem aangeduid met de term *collegia familiae publicae*), ten vierde *collegia* van personen met verschillende beroepen en ten vijfde *collegia* van personen met dezelfde beroepsactiviteiten. De *collegia domestica* zijn funeraire

¹ Ausbüttel 1982, 22; Kloppenborg 1996, 16–17. In verband met de benaming *collegia tenuiorum*, zie bijvoorbeeld: *Digestae* 47, 22, 3, 2.

² Mommsen 1843, 87–106. Zie hiervoor ook: De Robertis 1971a, 278–279; Ausbüttel 1982, 22–23 en Bollmann 1998, 36–37 voor bibliografische verwijzingen naar andere onderzoekers die er ook van uit gingen dat er *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord bestonden. Hiervoor baseerde men zich in navolging van Mommsen hoofdzakelijk op Marcianus, *Digestae* 47, 22, 1 en CIL XIV 2112 (1, 10–13).

³ Waltzing 1892, 16; Waltzing 1895–1900 (1), 143; Waltzing 1897, 281. Ook in Bolkestein 1939, 344–345 en recenter nog Prell 1997, 260 wordt gesteld dat er geen argumenten zijn die aantonen dat *collegia* liefdadigheidsinstellingen waren. Volgens Bolkestein kan daaruit afgeleid worden dat de *collegia* de weg voor de christelijke liefdadigheid (waaronder ik meen ook de funeraire zorg te mogen rekenen) niet hebben geopend.

⁴ Waltzing 1892, 16; Waltzing 1895–1900 (1), 258–263.

⁵ Waltzing 1897, 282.

collegia van slaven en *liberti* van de keizerlijke familie en van elitefamilies. Soms worden dergelijke *collegia* opgesplitst volgens het beroep van de leden zonder dat het *collegium* daarom een beroeps-*collegium* is.¹ Tot de familiale *collegia funeraticia* behoren alle leden van éénzelfde familie.² Tot de *collegia familiae publicae* behoren de slaven en *liberti* die in dienst zijn van de staat of een stad. Ook dezen verenigden zich volgens Waltzing met een puur funerair doel.³ Tot de vierde groep van funeraire *collegia* behoren de verenigingen van personen met verschillende beroepen waartoe ook slaven mits toestemming van hun meesters konden tot toegelaten worden.⁴ De laatste groep, namelijk verenigingen van personen met gelijke beroepen, is volgens Waltzing niet volledig gelijk te stellen aan een funerair *collegium*. Maar omdat het funeraire aspect wel aanwezig is en men voor de leden van dergelijke *collegia* bijna altijd een graf voorziet, kunnen ook deze *collegia* min of meer als funeraire *collegia* beschouwd worden.⁵ Bij uitbreiding kunnen bijvoorbeeld ook jeugd-*collegia*, *collegia* van soldaten, veteranen-*collegia* en *collegia* rond de keizercultus min of meer als funeraire *collegia* beschouwd worden volgens Waltzing omdat zij ook onder meer instaan voor begraafplaatsen voor hun leden.⁶

De Robertis onderscheidt vijf grote groepen *collegia*: de religieuze *collegia*, de “gelegenheids”-*collegia* (*collegia* die feestelijkheden verzorgen), politieke *collegia*, funeraire *collegia* (door De Robertis aangeduid met de term *collegia tenuiorum*) en professionele *collegia*.⁷

In de recente literatuur wordt de door Mommsen gelegde basis en door Waltzing en De Robertis verdere uitwerking en indeling van de *collegia* in het algemeen en de *collegia tenuiorum* of *collegia funeraticia* in het bijzonder vaak kritisch in vraag gesteld. Zo erkent Ausbüttel wel dat het merendeel van de inscripties van de *collegia* in funeraire context worden aangetroffen en dat zelfs voor één vijfde van alle bekende *collegia* bekend is dat ze funerair actief waren, maar toch meent hij dat er nooit sprake was van *collegia funeraticia stricto sensu*. Ausbüttel wijst hiervoor naar het ontbreken van argumenten in het bronnenmateriaal en de vaststelling dat in uitgebreide inscripties zoals de *lex collegii funeraticii Lanuvii* en de *lex collegii Aesculapii et Hygiae* het funeraire aspect nooit het hoofddoel is.⁸ Hopkins daarentegen onderscheidt wel *burial clubs* (wier leden uit de *tenuiores* gerekruteerd werden) naast handels- en ambachts-*collegia*. Hopkins baseerde zich dan ook

¹ Waltzing 1895–1900 (1), 263–265 ; Waltzing 1897, 284–285. Voor de door de Rossi geïntroduceerde term *collegi funeratici famigliari* zie: de Rossi 1885, 83 en de Rossi 1877a, 705–711. Voor de beroepscolleges zie bijvoorbeeld het *collegium cocorum* in het columbarium van de *liberti* van Livia: CIL VI, 7458. Cf. Patterson 1993, 21–22 waarin bijvoorbeeld verwezen wordt naar het *collegium commorientium* in het columbarium van de Statilii en het *collegium symphonicorum* in de columbaria van de Vigna Codini. Voor de rol die deze *collegia* speelden in het funeraire gebeuren, zie verder ook nog: Caldelli 1999, 61 en Kammerer-Grothaus 1979, 326. Voor een uitgebreid overzicht van de verschillende beroepen die voorkomen in de columbaria van Livia, zie: Treggiari 1975, 48–75.

² Waltzing 1897, 285.

³ Waltzing 1895–1900 (1), 264–265.

⁴ Waltzing 1895–1900 (1), 265; Waltzing 1897, 285.

⁵ Waltzing 1892, 19–23; Waltzing 1895–1900 (1), 256, 265–267.

⁶ Waltzing 1897, 281–282.

⁷ De Robertis 1971a, 31–40. Het moet benadrukt worden dat de hier vermelde publicaties van De Robertis en Waltzing ondanks hun relatieve ouderdom en bepaalde achterhaalde stellingen toch nog steeds bruikbaar zijn in de studie van de *collegia* in het algemeen en de funeraire *collegia* in het bijzonder. Beide geleerden wisten in hun publicaties namelijk zowat “alle” aspecten die in verband staan met de *collegia* te funderen op inscripties en primaire bronnen. Weliswaar gecombineerd met de recentere literatuur, kan men niet voorbijgaan aan de waarde van hun publicaties.

⁸ Ausbüttel 1982, 22–23 en 59–60. Voor de *lex collegii funeraticii Lanuvii*, zie: CIL VI, 1221. Voor de *lex collegii Aesculapii et Hygiae*, zie CIL VI, 10234.

hoofdzakelijk op Waltzing en De Robertis.¹ Hoewel Flambard zich nooit expliciet uitspreekt over het bestaan van *collegia tenuiorum* als *collegia funeraticia stricto sensu*, wijst hij erop dat de overgrote meerderheid van de *collegia* niet door één aspect (bijvoorbeeld professioneel of funerair) gekenmerkt wordt.² Ook Patterson komt tot deze conclusie. Met goede argumenten weet hij aan te tonen dat als er sprake is van één gemeenschappelijk aspect bij alle verschillende *collegia*, dat dit een sociaal aspect is. *Collegia* zorgen volgens Patterson voor een *humanizing of the city* (zie verder).³ Cotter stelt dat het klopt dat er *collegia tenuiorum* bestonden maar dat er geen enkel bewijs is dat, zoals Mommsen meende, dergelijke verenigingen *collegia funeraticia* waren. Het funeraire doel van de *collegia* was volgens haar niet de hoofdopzet.⁴ Kloppenborg op zijn beurt komt op basis van een studie van het epigrafische materiaal en de primaire bronnen tot de conclusie dat er vóór Hadrianus geen *collegia funeraticia stricto sensu* bestonden. In navolging van Ausbüttel wijst ook hij erop dat in de inscripties van *collegia* het funeraire aspect eigenlijk geen vooraanstaande plaats inneemt.⁵ Recenter nog laat Prell de vraag of alle *collegia tenuiorum* ook *collegia funeraticia* waren open. Volgens hem verenigden zowel slaven, *liberti* als vrijen (dus de *tenuiores* in de zin van *humiliores*, lagere klassen en dus niet in de betekenis van bezitslozen) zich in *collegia* die in eerste instantie religieuze functies hadden maar die daarnaast ook instonden voor de begrafenis van hun leden.⁶ Randazzo meent echter dat de *collegia tenuiorum* inderdaad kunnen bestempeld worden als *collegia funeraticia*, zij het dat *collegia tenuiorum* ook andere (niet-funeraire) functies hadden en dat bijvoorbeeld beroeps-*collegia* ook een funerair aspect konden hebben. Evenals Prell komt Randazzo tot het besluit dat de leden van deze *collegia funeraticia* (volgens Randazzo is deze term zelfs te verkiezen boven *collegia tenuiorum*) niet gelijkgesteld kunnen worden met het *sotto-proletariato urbano*. Volgens hem zijn de leden veeleer “armen” die zich wel de toelatingsprijs en de maandelijkse bijdrage kunnen veroorloven. Rijkere personen zijn volgens Randazzo te vinden in de beroeps-*collegia*.⁷ Bollmann verwerpt in haar studie over de *collegia* zowel het idee dat vooral armen lid waren van *collegia* als het idee dat het funeraire aspect het hoofddoel was van *collegia*. Dit staat niet in de weg dat bepaalde *collegia* wel voorzagen in een begraafplaats voor de leden. Maar dit was allesbehalve een vaste regel. De hoofdopzet van *collegia* was sociaal georiënteerd.⁸ Rebillard verwerpt resoluut de idee van een aparte groep van *collegia funeraticia stricto sensu*. Het funeraire aspect is waarschijnlijk veeleer aanwezig bij “alle” soorten *collegia*. Niettegenstaande het feit dat in de tweede eeuw n.Chr. waarschijnlijk één op de drie inwoners van Rome lid was van een *collegium*, blijft het moeilijk om uit te maken hoeveel van die leden ook effectief door het *collegium* van een graf werden voorzien.⁹

¹ Hopkins 1983, 212–213.

² Flambard 1987, 210. In die zin ook werd reeds in Levi 1963, 403 verondersteld dat veteranen-*collegia* ook aan fondsenwerving deden in de vorm van een *funeraticium* ondanks het feit dat dergelijke *collegia* niet bepaald een uitgesproken funerair karakter hebben.

³ Patterson 1993, 20 en 23.

⁴ Cotter 1996, 87.

⁵ Kloppenborg 1996, 20–21.

⁶ Prell 1997, 258–259.

⁷ Randazzo 1998, 232–237. Inzake de keuze voor de term *collegia funeraticia* boven *collegia tenuiorum* baseert Randazzo zich op: Bonfante, P. 1934 (vierde druk). *Storia del diritto romano*, 2. 214 en volgende (*non vidi*). De eerste druk vond echter reeds plaats in 1902. De invloed van Waltzing (en zelfs nog van Mommsen) hoeft ons dan ook niet te verbazen.

⁸ Bollmann 1998, 36–39 en 204–212.

⁹ Rebillard 1999a, 273.

3.5 Interne organisatie en functies van de private *collegia*

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het wegens het ontbreken aan overtuigende argumenten niet mogelijk is de funeraire *collegia* als een aparte groep te isoleren. Vandaar dat in de volgende alinea's een algemeen beeld moet geschetst worden van de interne organisatie (leden en financiering) en de verschillende functies van die types private *collegia* die gekenmerkt worden door funeraire activiteit (dus het geheel van de *collegia tenuiorum*).

3.5.1 De leden van de private *collegia*

De leden van *collegia* werden (idealiter) ingedeeld volgens de stedelijke of militaire organisatie. Zo werden de *collegia* onderverdeeld in *centuriae* of *decuriae* (evenwel zonder numerieke consequenties). Aan het hoofd van de *collegia* stonden de *magistri quinquennales* (voor vijf jaar) of de *magistri perpetui* (voor het leven). Daarnaast namen de *mater* of *pater collegii*, de *curator*, de *honoratus*, de *immunis*, de *quaestor*, de *sacerdos* en de *scriba* een belangrijke positie in. In die zin boden de *collegia* de kans om “carrière” te maken binnen het *collegium* indien de officiële *cursus honorum* buiten bereik lag. Tenslotte zijn er nog de gewone leden die met de termen *plebs* of *populus* aangeduid werden.¹

De grootte van de *collegia* kan sterk variëren. *Vici* tellen (Rome uitgezonderd) vaak niet meer dan 100 leden. Beroeps-*collegia* kunnen (mits een ruime marge) gemakkelijk meer dan 100 leden hebben, terwijl religieuze *collegia* (waartoe soms ook vrouwen toegelaten waren) slechts “enkele dozijn” leden hebben.² Dat deze aantallen konden afwijken, zien we bij een beroepscollege, namelijk het *collegium fabrum tignuariorum*, in Rome dat in het begin van de derde eeuw n.Chr. zelfs 1200 leden telde.³

De leden van *collegia domestica* (waartoe ook vrouwen toegelaten waren) bestonden alleen uit het huispersoneel van één grote familie of het keizerlijke hof. De reden waarom de meester toestond dat zijn slaven een *collegium* oprichten ligt volgens Kloppenborg hierin dat als de slaaf lid zou worden van een ander *collegium*, de macht van de meester over die slaaf zou afnemen.⁴

Bij beroeps-*collegia* (waartoe heel waarschijnlijk ook vrouwen werden toegelaten) werden ook leden opgenomen die het beroep dat eigen was voor het *collegium* niet beoefenden. Men kon namelijk lid worden van het *collegium* op basis van de woonplaats. Het was inderdaad ook zo dat alle ambachtslieden met éénzelfde beroep eveneens éénzelfde stadskwartier betrokken. Op basis van de woonlocatie kon men bijgevolg ook lid worden van een beroeps-*collegium* zonder evenwel het beroep uit te oefenen.⁵

Volgens Garnsey, Saller, Randazzo, Patterson, Prell en Schoen waren naast slaven en *liberti* hoofdzakelijk personen uit het “hogere” *plebs* lid van de *collegia tenuiorum*. De reden hiervoor ziet men in de noodzakelijke financiële draagkracht van de leden voor onder meer de maandelijkse contributies en de talrijke vermeldingen van testamenten van de leden.⁶ Het is dan misschien ook overdreven om, zoals Purcell, te stellen dat het de bewoners van de *insulae*

¹ Waltzing 1892, 18–19; Clemente 1972, 222; Clemente 1991, 85–86; Kloppenborg 1996, 26; Bollmann 1998, 31–33.

² Kloppenborg 1996, 26; MacMullen 1974, 82. Informatie over het aantal leden kan soms afgeleid worden uit een lijst (een *album*) van de leden van dergelijke *collegia*.

³ Kloppenborg 1996, 25.

⁴ Kloppenborg 1996, 23 en 25.

⁵ Waltzing 1892, 20; Flambard 1987, 210; Kloppenborg 1996, 24–25; MacMullen 1974, 74.

⁶ Garnsey 1987, 157; Patterson 1993, 21; Patterson 1994, 237; Prell 1997, 258–259; Randazzo 1998, 232–237; Schoen 2000, 226–228.

waren die lid waren van *collegia funeraticia*.¹ Patterson meent namelijk dat waarschijnlijk (slechts) één derde van het *plebs* lid was van een *collegium*.² Hopkins wijst er nog op dat de aanwezigheid van slaven én vrijen in *collegia* de gangbare tweedeling van de maatschappij in slaven en vrijen enigszins op de helling zet. In belangrijke sociale contexten (zoals de funeraire) valt dit onderscheid volledig weg: vrijen en slaven worden naast elkaar begraven.³

Er dient nog op gewezen te worden dat in de derde eeuw het aantal *collegia* zal afnemen door de economische recessie en de bevolkingsafname. Door de economische achteruitgang werd de bevolking armer. Hierdoor is het niet denkbeeldig dat het voor grote groepen niet langer betaalbaar was om lid te zijn van een *collegium* (zie 3.5.2 inzake de financiële aspecten). In de vierde eeuw daalt het belang van de *collegia* volgens Ausbüttel nog meer onder de invloed van het christendom.⁴

3.5.2 Financiering van de private *collegia*

Op basis van de eerder zeldzame vermelding op inscripties van de begrafeniskosten gedragen door *collegia*, kunnen de kosten voor een bijzetting volgens Ausbüttel geraamd worden tussen 200 sestertiën en 490 denariën. In dit hoogste bedrag is niet alleen de eigenlijke begrafenis, maar ook een *titulus*, een dodenoffer (*novemdialis*) en het balsemen van het lichaam inbegrepen.⁵

Zoals afgeleid kan worden uit onderstaande voorbeelden is het niet mogelijk een sluitend beeld te schetsen van de financiering van de *collegia*. Enkele voorbeelden uit Rome geven evenwel een indruk van de financiële draagkracht van de *collegia*. De *Sodales Serrenses* beschikten over een *schola* voor veertig personen langs de via Nomentana ter hoogte van de Porta Pia. Twee *mensuralia* die daar werden aangetroffen duiden erop dat er *sportulae* (dit zijn voedselverdelingen) plaats vonden. Waarschijnlijk bevond zich in de nabijheid een eigen grafveld. Verdere informatie over de oorsprong van de gelden ontbreekt.⁶ Voor het *collegium Silvani* dat over een eigen grafveld en *schola* beschikte ter hoogte van de Callixtus-catacombe langs de via Appia is bekend dat ze voor de symbolische prijs van één sestertie een stuk grond ter beschikking kregen.⁷ Van de *cultores Silvani* werd nabij de via Labicana buiten de muur van Aurelius een in 16 n.C. gedateerde inscriptie aangetroffen die duidelijk maakt dat het *collegium* in volle (financiële) expansie was. Dit valt af te leiden uit de werkzaamheden zoals het aanbrengen van een vierkante tafel in het *triclinium* van het *collegium*, een zonnewijzer, een marmeren bekken en een weegschaal en gewichten (voor *sportulae*). Verder werd er ook een tuin aangelegd (*cepotaphium* of *viridarium*) waarin wijnranken, fruitbomen, bloemen en allerlei soorten groenten werden geplant.⁸ Een andere in 156 n.Chr. gedateerde inscriptie die onder de titel *Lex collegi Aesculapi et Hygiae* bekend is, werd aangetroffen langs de via Appia tussen de eerste en tweede mijlpaal. De leden beschikten over een eigen *schola* en *locus sepulturae*. In de zojuist opgegeven inscriptie wordt vermeld dat Salvia Marcella niet alleen een constructie (*pergula*), een marmeren beeld van Aesculapius en een overdekt terras voor banketten schonk, maar eveneens de som van 50.000 sestertiën. De rente van deze som moest besteed worden voor *sportulae* en maaltijden

¹ Purcell 1987, 39.

² Patterson 1993, 21; Patterson 1994, 237.

³ Hopkins 1983, 213.

⁴ Ausbüttel 1982, 108. Voor het mogelijke verband tussen *collegia* en het christendom, zie hoofdstuk zes.

⁵ Ausbüttel 1982, 62.

⁶ Flambard 1987, 216–217.

⁷ Flambard 1987, 219–220.

⁸ Flambard 1987, 224–225. Voor de inscriptie, zie: CIL VI, 10337.

voor de leden. Ook P. Aelius Zenon, de schoonbroer van Salvia Marcella, deed een schenking van 10.000 sestertiën waarbij de rente eveneens voor *sportulae* diende gebruikt te worden. Wanneer het bestuur (met name de *curatores* en de *quinquinales*) zich niet hield aan de vooropgestelde voorwaarden, moest het 20.000 sestertiën boete in de kas storten. Wanneer nu de door Marcella en Zenon gestorte sommen geld aan de gangbare 6% rente werden uitgezet, had men ieder jaar 3600 sestertiën winst. Hieruit volgt dat per jaar voor de maximaal zestig leden (het door Marcella vastgelegde *quotum*) ongeveer 60 sestertiën per lid kon gespendeerd worden. Uit de berekeningen van Flambard bleek dat de maaltijden en *sportulae* per jaar tussen 3100 en 3300 sestertiën kostten. De jaarlijkse rente dekte dus ruimschoots de gemaakte kosten. Bovendien werd de gemeenschappelijke kas nog verder gefinancierd bij de toelating van een nieuw lid indien een plaats vrij kwam. Deze inkoop som verving het *capitularium* (dit is de toetredingssom of inschrijvingsgeld). Wanneer een plaats werd afgestaan aan bijvoorbeeld een zoon of broer, moest de helft van het *funeraticium* van het lid in de gemeenschappelijke kas blijven. Dit is meteen ook de enige verwijzing naar een funerair aspect in de gehele inscriptie. Van een *stips menstrua* (dit is een maandelijks financiële bijdrage) werd geen melding gemaakt.¹

Enkele inscripties van *collegia* buiten Rome vervolledigen het beeld inzake de financiering van *collegia*. Een in 60 n.Chr. gedateerde inscriptie van een ander *collegium* van Silvanus werd ontdekt in Monteleone Sabino (ongeveer vijftig kilometer van Rome verwijderd) langs de via Salaria. In het *album* dat op de eigenlijke wetteksten van het *collegium* volgde staan 78 leden vermeld waarvan er zeker 61 tot de slavenstand behoorden. Aangezien er geen namen van oprichters of euergeten vermeld werden, is het *collegium* waarschijnlijk opgericht met geld dat door alle leden bij elkaar werd gebracht. Bij het overlijden van een lid van het *collegium* werden er 560 sestertiën vrijgemaakt voor diens begrafenis. Verschillend met overige *collegia* werd het *funeraticium* niet bijeengebracht door *stips menstrua* maar door *collatio stipis*. *Collatio stipis* betekent dat alle leden bij het overlijden van een medelid geld storten voor diens begrafenis, hier dus acht sestertiën. Wanneer dan door het overlijden van een lid een plaats in het *collegium* vrijkwam, kon deze plaats ingenomen worden door een erfgenaam indien de overleden persoon 50 sestertiën als erfenis naliet aan het *collegium* en de erfgenaam zelf 100 sestertiën betaalde. Deze som kan beschouwd worden als een soort *capitularium*. Hiermee wist de erfgenaam ook voor zichzelf een begraafplaats te verzekeren. Verder vermeldt de inscriptie ook nog dat de *magistri* van het *collegium* 205 sestertiën dienden in de gemeenschappelijke kas te storten voor welbepaalde cultus doeleinden. Aangezien dit *collegium* veeleer een armen-*collegium* was, want hoofdzakelijk met slaven als leden, wordt toch duidelijk dat hoe hoger men op de interne sociale ladder stond, hoe hoger de financiële druk was.²

Als voorlaatste voorbeeld inzake de financiering van *collegia* kan verwezen worden naar de in 136 n.Chr. gedateerde *Lex collegii funeraticii Lanuvini*. De in geld uit te drukken inkomsten van het *collegium* werden verzekerd door ten eerste een oprichtingssom, ten tweede een *capitularium* en ten derde de *stips menstrua*. Hierbij komen nog “betalingen” in goederen. De oprichtingssom van 15.000 sestertiën werd geschonken door een zekere L. Caesennius Rufus. Bij een rente van 5 tot 6%, zoals gebruikelijk was in die periode, had men dus een jaarlijkse rente van 750 tot 900 sestertiën. Het inschrijvingsgeld voor de (waarschijnlijk) vijftien leden bedroeg 100 sestertiën en een amfoor kwaliteitswijn. Maandelijks werd van de leden een bijdrage van 5 assen verwacht. Van de *magistri cenarum* werd bovendien verwacht dat ze op eigen kosten de leden voorzagen van drank, voedsel en bediening tijdens feestelijkheden. Tegenover deze inkomsten stond het *funeraticium* als

¹ Flambard 1987, 232, 234–239. Zie ook: Kloppenborg 1996, 22. Voor de inscriptie, zie: CIL VI 10234.

² Flambard 1987, 221–223; Patterson 1993, 24. Voor de inscriptie, zie: AE 1979, 161.

grootste uitgavenpost. Het *funeraticium* bedroeg 300 sestertiën waarvan 50 sestertiën aan de deelnemers van de begrafenis toegekend werden. Flambard wijst er terecht op dat een dergelijke financiële situatie zorgwekkend was. Ieder lid moet namelijk ongeveer 20 jaar een *stips menstrua* betalen alvorens het *funeraticium* volledig afbetaald is. Met het *capitularium* van 100 sestertiën wordt deze periode echter teruggebracht naar bij benadering 13 jaar. Het *funeraticium* bedroeg zoals gezien 300 sestertiën waarvan er 100 sestertiën gedekt werden door het inschrijvingsgeld en de overige 200 sestertiën in dertien jaar in schijven van 15 sestertiën (bij de *stips menstrua* van 5 assen, spaart men namelijk 15 sestertiën per jaar) werden afgekort. Wegens de lage levensverwachting van de serviele bevolking, is het zeer aannemelijk dat niet ieder lid het volledige *funeraticium* reeds tijdens zijn leven kon bijeenbrengen. Het is dan ook nog maar de vraag of personen die reeds overleden wanneer ze nog maar enkele maanden lid waren ook een *funeraticium* kregen uitgekeerd. En omgekeerd kan ook de vraag worden gesteld of leden die de 300 sestertiën reeds bereikt hadden, nog maandelijks 5 assen dienden te betalen. Volgens Flambard moeten beide zojuist gestelde vragen waarschijnlijk positief beantwoord worden. De reden hiervoor ligt volgens Flambard in het systeem van “*l’assurance mutuelle*”. Ook de rente die kon verworven worden op het oprichtingsbedrag van Caesennius Rufus zorgde niet meteen voor een meer stabiele financiële situatie. Dit bedrag werd namelijk reeds volledig gependend bij het 800 sestertiën kostende feesten van de geboorte van Diana en Antinous.¹ Dat de maandelijksse contributies schijnbaar van levensbelang waren voor de *collegia* kan afgeleid worden uit het laatste voorbeeld. Een in 167 n.Chr. gedateerde inscriptie van het *collegium* van Jupiter Cernenius uit *Alburnus maior* (Verespatak; Dacië) vermeldt dat omwille van de achterstallige maandelijksse contributies van de 54 leden (en omwille van een onverantwoordelijk bestuur) het *collegium* zijn (funeraire) activiteiten moet stopzetten.²

Op basis van bovenstaande voorbeelden blijkt dat het niet mogelijk is een algemeen geldige reconstructie op te stellen van de financiering van de *collegia*. Wat betreft de oprichting van *collegia* kan besloten worden dat *collegia* werden opgericht op basis van een startkapitaal geschonken door een euergeet of dat de leden zelf het startkapitaal bij elkaar brachten. De verdere financiële voeding van de *collegia* gebeurde via een toetredingsom (*capitularium*), een maandelijksse bijdrage van de leden (*stips menstrua*) en/of vaak ook een geldsom of materiële zaken die door een euergeet geschonken werden. Reeds in de algemene inleiding van dit hoofdstuk werd gewezen op het belang van patronage. Hoewel Clemente na een analyse van de inscripties van *collegia* tot de conclusie komt dat er relatief weinig met *collegia* verbonden *patroni* bekend zijn in tegenstelling tot het grote aantal bekende *collegia* voor Rome, blijkt uit bovenstaande voorbeelden duidelijk dat patronage ook voor de *collegia* een belangrijke bron van inkomsten vormde.³ Patterson wijst erop dat de collectieve weldaden en patronage van de elite in de eerste twee eeuwen n.Chr. sterk afnemen. Het hiaat dat op deze wijze ontstond werd opgevangen door de *collegia*. De *collegia* worden als het ware een soort mediator tussen de weldoeners en de leden van de *collegia* die tot de klasse onder de elite behoren.⁴

¹ Flambard 1987, 225–234. Zie ook Kloppenborg 1996, 22; Prell 1997, 259–260. Voor de inscriptie, zie: CIL VI, 2112.

² Flambard 1987, 239–241. Voor de inscriptie, zie: CIL III, 924.

³ Clemente 1972, 208.

⁴ Patterson 1994, 227–238. Volgens Garnsey en Woolf in Garnsey 1989, 153–167 viel de armenklasse vóór de laat-Antieke periode vaak buiten het bereik van patronage. Dit ondersteunt Pattersons stelling dat diegenen (en met name de klasse onder de elite) die tot voordien wel konden rekenen op patronage zich nu in het geheel van de *collegia* opnieuw van deze voordelen kunnen voorzien. Hieruit volgt dat armen geen toegang hadden tot *collegia*.

De uitgaven van de *collegia* vloeien op basis van de epigrafische bronnen naar het organiseren van feesten, het uitdelen van *sportulae* aan de leden, de aankoop van constructies en/of grafvelden en het organiseren van de begrafenis van de leden. Bovendien zijn (beroeps)*collegia* consumenten, producenten en verdelers van goederen en vormen ze dus een belangrijk economisch gewicht in de maatschappij. Ook openbare werken zoals de aanleg van wegen of publieke plaatsen konden worden bekostigd door *collegia*. Het is dus volgens Aubert verkeerd te denken dat de *collegia* een ondergeschikte rol speelden in het economische leven in de antieke maatschappij.¹

3.5.3 De functies van de private *collegia*

Op basis van de verschillende types *collegia*, de interne organisatie van *collegia*, de leden en de financiering van *collegia* is het mogelijk de functies van *collegia* te bepalen. In totaal kunnen er vier overkoepelende functies onderscheiden worden: ten eerste de economische, ten tweede de funeraire, ten derde de religieuze en ten vierde de sociale. De economische functie is evenwel niet bij alle *collegia* even sterk aanwezig. Soms gebeurde het dat de beroepscolleges hun economisch belang verdedigden. Ondanks de benaming van bepaalde *collegia* (bijvoorbeeld het *collegium dendrophorum*, van de houthakkers) zijn er geen argumenten die erop wijzen dat de controle op de handel of ambacht het hoofddoel was van dergelijke *collegia*. De antieke *collegia* kunnen dus niet zonder meer gelijkgesteld worden met de middeleeuwse beroepsgilden. De funeraire functie neemt reeds een belangrijke plaats in. MacMullen spreekt in deze context over *burial-insurance groups*. Het religieuze aspect neemt een veel belangrijker plaats in. Zo openden bijvoorbeeld ook de beroeps-*collegia* hun bijeenkomsten met een gebed. Maar de belangrijkste functie is de sociale functie. In het moderne onderzoek wordt er unaniem van uitgegaan dat bijvoorbeeld gemeenschappelijke maaltijden en *sportulae*, maar ook het bezit van een eigen begraafplaats een niet te onderschatten bindmiddel was voor de leden die zorgde voor een groepsgevoel en solidariteit. Door het vaak levensnoodzakelijke euergetisme door de *patronus* zorgden de *collegia* niet alleen voor de sociale banden van de stedelijke “arme” bevolking, maar ook voor de sociale banden tussen de non-elite en de kleine aristocratie. Bovendien boden *collegia* hun leden de kans om zelf “carrière” te maken binnen het *collegium*. Op deze wijze konden ze titels verwerven die in de maatschappij voor hen niet haalbaar waren.² Het grote belang van het sociale aspect van *collegia* verklaart volgens mij ook waarom *collegia* van staatswege nauwlettend in het oog werden gehouden. Van verenigingen met een louter funeraire of religieuze binding kan niet veel gevaar uitgaan. Wanneer verenigingen echter enerzijds een sterke interne sociale binding hebben en anderzijds een sterke sociale binding hebben met een aristocratische klasse, is het duidelijk dat dergelijke *collegia* kunnen ingezet worden als een politiek drukmiddel. De wetgevingen die in het voordeel van *collegia* met een funeraire of religieuze functie (maar niet als exclusieve functie) werden uitgevaardigd, bevestigen dit. Schijnbaar werden dergelijke *collegia* als minder riskant beschouwd omdat ze ook “ongevaarlijke” activiteiten hadden zoals het voorzien van een graf voor hun leden. Het is evenwel zo dat net de gemeenschappelijke begraafplaatsen en de met gebeden geopende feesten er voor zorgden dat er een sociale band ontstond tussen de leden.

¹ Aubert 1999, 48, 64–65.

² Ausbüttel 1982, 58–59 en 99–100; Clemente 1991, 83 en 85–89; Flambard 1987, 210; Garnsey 1987, 156–157; Hopkins 1983, 214; Kloppenborg 1996, 19–20, 22–24 en 26–27; MacMullen 1974, 75–79 en 82; Patterson 1994, 233; Prell 1997, 258 en 260; Schoen 2000, 226–228. *Contra* bijvoorbeeld De Robertis 1971b, 51–57 waarin het funeraire (en religieuze) aspect nog volledig werd toegeschreven aan de *collegia tenuiorum* / *collegia funeraticia*. Vergelijk dit bijvoorbeeld met CIL VI 4414 en CIL VI 4417 uit de columbaria van de Vigna Codini. Dergelijke inscripties tonen duidelijk de funeraire activiteiten van beroeps-*collegia* aan.

Hopkins gaat nog een stap verder en stelt dat de sociale functie van de *collegia* niet alleen betrekking heeft op de gemeenschappelijke maaltijden en begraafplaatsen, maar dat *collegia* (door middel van hun gemeenschappelijke begraafplaatsen zoals columbaria) eigenlijk een antwoord gaven op de angst van de armere bevolkingslaag voor massa-graven, die volgens hem het gevolg zijn van een massa-maatschappij, en anonimiteit.¹ Volgens Purcell is dit een te functionalistische visie. Anonimiteit en simpelheid waren namelijk de kenmerken van de gangbare oude graven.² Ook Prell beaamt dat eenvoudige bijzettingen in de grond van as in een recipiënt de gangbare manier van begraven was.³ De door Purcell en Prell gemaakte tegenargumenten zijn inderdaad overtuigender dan Hopkin's hypothese. Bij de door de stad verzorgde funeraire activiteit werd duidelijk dat anonimiteit inderdaad voor een groot deel van de bevolking de regel was. Toch werd ook duidelijk dat de bevolking enigszins afhankelijk was van deze grote anonieme begraafplaatsen. Want zelfs als de *puticuli* op de Esquilinus werden gesloten, is het zeer waarschijnlijk dat de stad bleef instaan voor gratis begrafenissen (namelijk door crematie) van de armere bevolkingslaag. Bovendien zal bij de funeraire organisatie door de familie nog kunnen worden aangetoond dat columbaria geen direct antwoord vormden op anonimiteit of de massa-maatschappij. Men diende reeds over de nodige sociale contacten te beschikken om een graf te verwerven in deze grafconstructies. Bovendien kwamen in de kleinere familiecolumbaria veel anonieme bijzettingen voor. Dus ook hier wordt duidelijk dat het sociale aspect de belangrijkste factor was. Er kan dus gesteld worden dat net zo min als de columbaria dé oplossing waren tegen anonimiteit en de massa-maatschappij, ook voor *collegia* de voornaamste bestaansredenen niet hierin gelegen kan hebben.

Soms zijn de functies van *collegia* toch niet steeds even duidelijk. Zo zijn volgens Kloppenborg de overige functies naast het funeraire aspect van de *collegia domestica* niet bekend. Misschien vervulden dergelijke *collegia* ook een (zelfs christelijke) religieuze functie.⁴

3.6 Archeologisch geattesteerde activiteiten van *collegia* in grafconstructies

Hieronder volgt een overzicht van de in hoofdstuk 2 bestudeerde grafconstructies die opgericht zijn door *collegia* of waar *collegia* actief waren. Alle andere (niet langer bewaarde) grafconstructies die niet in hoofdstuk 2 aan bod kwamen, maar waarvoor epigrafische aanduidingen zijn dat er *collegia* actief waren, blijven hier buiten beschouwing.⁵

¹ Hopkins 1983, 211–217.

² Purcell 1987, 35. Zie ook zijn uitwerking van dit probleem bij de familiegraven.

³ Prell 1997, 140–141. Zie ook nog verder bij de individuele funeraire organisatoren: eenvoudige *sub divo*-graven die soms zelfs geen bovengrondse aanduiding hadden, kwamen veelvuldig voor. Dus zelfs uit eigen beweging werd geopteerd voor een anoniem graf.

⁴ Kloppenborg 1996, 23. Zie bijvoorbeeld de overeenkomsten tussen het *collegium quod est in domo Sergiae Luci filiae Paullinae* (CIL VI, 9148, 9149, 10260–64) en Rom. 16, 5(a) en Kol. 4, 15 waaruit volgens Kloppenborg kan afgeleid worden dat bepaalde Paulinische kerken als *collegia domestica* begonnen zijn. Deze link is echter problematisch en dient nader onderzocht te worden in hoofdstuk 6.

⁵ Men denke hierbij bijvoorbeeld aan de, tegenwoordig sterk vernietigde, necropool boven de Thecla-catacombe waar op basis van inscripties verschillende *collegia* actief waren. Tot de *collegia* behoorden hoofdzakelijk families van *liberti* van Griekse en oosterse afkomst. (Zie Hoofdstuk 3)

1) Grafconstructies opgericht door *collegia*

- a) Het columbarium n° 5 nabij de Sebastiano-catacombe behoorde heel waarschijnlijk toe aan een *collegium* (op basis van de inscripties waarschijnlijk zelfs een keizerlijk *collegium*).¹
- b) Het columbarium nabij het columbarium van de Statilii (en andere kleinere columbaria in de buurt) wordt, onder meer door een in de buurt aangetroffen inscriptie, beschouwd als een columbarium dat in handen was van een *collegium*.²
- c) In het tweede columbarium van de Vigna Codini werden talrijke inscripties aangetroffen die wijzen op een funeraire activiteit door (beroeps) *collegia*.³

2) Grafconstructies waarin *collegia* actief waren

- a) In de columbaria van de Statilii was op basis van een inscriptie zeker één *collegium* actief.⁴
- b) In de twee columbaria van de *liberti* van Livia wijzen de inscripties op de aanwezigheid van talrijke *collegia*.⁵
- c) In het columbario maggiore, dat was opgericht door een groep *liberti*, lag op basis van de inscripties de organisatie in handen van een *collegium*.⁶
- d) In het columbarium van de Aruntii vormden de *liberti* van de familie een *collegium* dat instond voor het onderhoud van het columbarium en het verzorgen van de funeraire cultus.⁷
- e) In het mausoleum I onder de Sebastiano-catacombe wijzen inscripties in de richting van funeraire activiteiten door het *collegium* Innocentiorum.⁸

Op basis van dit overzicht wordt meteen duidelijk dat bepaalde *collegia* over grote inkomsten beschikten. Anders zou het niet mogelijk geweest zijn zelf columbaria te bouwen. Hierbij kan verwezen worden naar het columbarium n°5 nabij de Sebastiano-catacombe dat zelfs het grootste columbarium van de necropool was. Daartegenover staat dan weer dat er ook talrijke minder kapitaalkrachtige *collegia* bestonden die alleen over begraafplaatsen in een reeds opgetrokken constructie konden beschikken. Het merendeel van deze *collegia* waren dan ook zogenaamde familiale *collegia funeraticia* waarvan de leden uit het serviele personeel van de elite families uit de eerste eeuw n.Chr. bestonden. Het is op basis van het archeologische materiaal evenwel onduidelijk of dergelijke *collegia* nog andere functies hadden dan het voorzien van een graf voor hun leden. Ondanks de opgemerkte verschillen lijkt het toch duidelijk dat de leden van alle *collegia* die in het overzicht voorkomen, over een zeker financieel kapitaal beschikten. De allerarmste bewoners van Rome komen in deze organisatiestructuur en het bijhorende graftype niet voor.

¹ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31.

² Manciole 1983, 157.

³ Lanciani 1979, 331.

⁴ Manciole 1983, 160.

⁵ Caldelli 1999, 61

⁶ Caldelli 1999, 62, 77–78; Catalli 1997, 16.

⁷ Brandenburg 1984, 15.

⁸ Ferrua 1968, 68.

3.7 Besluit

Op basis van bovenstaande studie is het nu mogelijk conclusies te trekken aangaande het vraagstuk of er *collegia funeraticia stricto sensu* bestonden, de sociale achtergrond van de leden, de concepten die achter het oprichten van *collegia* schuil gaan, de juridische bepalingen die betrekking hebben op *collegia*, de economische draagkracht van *collegia* en, weliswaar minimaal, de religieuze aspecten die met *collegia* kunnen verbonden worden.

Wegens de afwezigheid van epigrafische, literaire of archeologische bronnen die wijzen op het bestaan van *collegia funeraticia stricto sensu* is het zeer onwaarschijnlijk dat deze een aparte plaats innamen binnen de *collegia tenuiorum*. Het is namelijk frappant dat in de bronnen nergens sprake is van *collegia funeraticia*. Men zou op zijn minst verwachten dat er een specifieke titel bedacht zou zijn voor specifieke begrafenisverenigingen. In tegenstelling tot de afwezigheid van directe aanduidingen voor het bestaan van funeraire colleges zijn er vele aanwijzingen dat veel zo niet alle colleges (van handelsscolleges en religieuze colleges tot veteranencolleges) een funerair doel konden hebben. Ondanks het feit dat in de moderne literatuur soms geen echt antwoord wordt gegeven op de vraag of strikte funeraire colleges bestonden, moet er worden van uit gegaan dat deze niet bestonden.

De leden die tot de *collegia tenuiorum* behoorden waren afkomstig uit de klasse van de *humiliores*. Dit was de armere maar niet volledig bezitloze klasse van de maatschappij. Tot deze klasse behoorden vrije personen uit het “hogere” *plebs* evenals *liberti* en slaven. Geschat wordt dat ongeveer één derde van de stedelijke bevolking lid was van een *collegium*. Het moet evenwel benadrukt worden dat er geen bewijzen zijn die deze hypothese ondersteunen. Op basis van het archeologisch materiaal is het mogelijk sociale verschillen te zien tussen de *collegia* onderling. Bepaalde *collegia* die een eigen begraafplaats konden bekostigen zullen samengesteld zijn geweest uit leden van een hogere sociale klasse die dus meer financiële slagkracht bezaten. Andere *collegia* dienden zich tevreden te stellen met graven in reeds bestaande grafconstructies. Tot deze laatste groep behoren dan ook hoofdzakelijk slaven en *liberti* van elite families. Daartegenover staat dan dat ook rijkere personen (ere)lid konden zijn van *collegia*. Hierbij wordt vooral gedacht aan de *patroni* die voor hun financiële of materiële tegemoetkoming aan het college met de titel van “vader (of moeder) van het college” bedacht werden.

Aangezien het onmogelijk is over *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord te spreken is het eveneens onmogelijk het funeraire aspect als dé reden voor het ontstaan van *collegia tenuiorum* naar voren te schuiven. Hiermee vervalt ook meteen het idee dat *collegia* opgericht werden om te ontsnappen aan de massa-graven of de anonimiteit. Bovendien kon opgemerkt worden dat in “wetteksten” die door *collegia* werden uitgevaardigd vaak meer aandacht werd besteed aan de gemeenschappelijke maaltijden dan aan het funeraire aspect. Dit neemt evenwel niet weg dat het funeraire en religieuze aspect ook een belangrijke factor kunnen geweest zijn tot het oprichten van een college. Volgens de laatste stand van het onderzoek is de sociale functie de hoofdreden voor het oprichten van *collegia*. Door middel van een interne hiërarchie was het bijvoorbeeld mogelijk titels te krijgen die ook in de maatschappij in het algemeen voor aanzien zorgden. In die zin was een college een soort micro-maatschappij waar eer een na te streven goed was. Ook de gemeenschappelijke maaltijden en begraafplaatsen zorgden ongetwijfeld voor een groepsgevoel. Door het systeem van patronage kon deze micro-maatschappij van personen uit het “hogere” *plebs* bovendien ook een plaats bemachtigen in de maatschappij in het algemeen. De *collegia* vervulden een bemiddelaarsrol tussen de elite en de leden van de *collegia*. Het economische aspect lijkt bij de *collegia* (en zelfs bij de beroeps-*collegia*) veeleer van ondergeschikt belang geweest te zijn. Het is dus niet mogelijk de *collegia* simpelweg gelijk te stellen aan de middeleeuwse gilden die vooral uitwaren op promotie voor hun specifieke beroepstak. Toch kan aangestipt

worden dat ondanks het geringe belang van het economische doel binnenin het college, de colleges wel een belangrijk economisch aandeel konden innemen binnen de maatschappij. *Collegia*, en dan vooral de beroeps-*collegia* natuurlijk, zijn consumenten, producenten en verdelers van goederen. Bovendien bekostigden bepaalde *collegia* de aanleg van publieke infrastructuur.

Uit de wetteksten die betrekking hebben op de *collegia* komt duidelijk naar voren dat de *collegia* argwanend in het oog werden gehouden. Keer op keer werd getracht om de macht van de *collegia* te beknotten en te voorkomen dat de *collegia* uitgroeiden tot een machtig politiek wapen. De opeenvolging van wetteksten in die richting wijst er mijns inziens dan ook op dat bepaalde *collegia* inderdaad activiteiten beoefenden die de staat zorgen baarden. Anders zou er geen nood zijn geweest om steeds opnieuw tegen de *collegia* in te gaan. Het is evenwel opmerkelijk dat *collegia* die instonden voor funeraire en religieuze doeleinden niet zo sterk werden aangepakt. Misschien is dit net de reden waarom zoveel inscripties van *collegia* de nadruk leggen op het funeraire aspect. Dit aspect kon namelijk als dekmantel aangewend worden voor illegale praktijken.

De economische aspecten van *collegia* zijn in eerste instantie afhankelijk van de leden. De gelden die gevraagd worden om lid te worden van een college en de maandelijkse contributies wijzen er inderdaad op dat de leden tot het “hogere” *plebs* behoorden en niet bezitloos waren. Bovendien blijkt ook dat hoe hoger men opklom op de sociale ladder van deze micro-maatschappij, hoe hoger de financiële druk werd. De uitgekeerde sommen om te voorzien in een graf verschillen van college tot college. Bepaalde colleges betaalden een *funeraticium* uit dat nog lager lag dan het ooit door Nerva voorziene *funeraticium*, terwijl anderen meer dan het dubbele uitbetaalden. Ook hier zal de sociale achtergrond van de leden waarschijnlijk een belangrijke rol hebben in gespeeld. Bepaalde *collegia* wisten zelfs dergelijke sommen geld te verzamelen dat ze zelf als euergeet kon optreden en openbare infrastructuurwerken bekostigden. De belangrijkste factor, naast de maandelijkse contributies, voor een goede economische balans zal zonder twijfel patronage geweest zijn.

Bij de behandeling van de *collegia* bleef het religieus-ritueel aspect grotendeels achterwege. De funeraire activiteiten van *collegia* geven ons geen inzicht in de religieuze overtuiging en gevoelens die in verband kunnen worden gebracht met de dood. Wel is het zo dat het religieuze aspect in het algemeen een aspect is dat kenmerkend is voor alle *collegia*. Zelfs beroeps-*collegia* startten hun bijeenkomst met een gebed.

Er kan dus besloten worden dat noch de *collegia tenuiorum* als geheel, noch één groep binnen die *collegia tenuiorum* gelijkgesteld kunnen worden aan *collegia funeraticia* in de strikte zin van het woord. De sociale perspectieven die de *collegia* boden aan het “hogere” *plebs* lijken meer aan de basis te liggen van het ontstaan van *collegia* dan het funeraire aspect. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat bepaalde leden zich meer aangetrokken voelden tot *collegia* juist door de funeraire zekerheid die hen geboden werd, maar de eigenlijke functie van colleges ligt volledig vervat in sociaal aanzien en samenhang.

4. De funeraire organisatie door de familie

4.1 Inleiding

Als eerste type van funeraire organisatie wordt hier de familie behandeld. Aan deze organisatie-vorm zijn specifieke graftypes verbonden, namelijk de columbaria, mausolea en hypogea. De uitwerking hiervan valt uiteen in twee delen: ten eerste een algemene benadering van: de familie (sociaal aspect), de wetgeving inzake familiegraven (juridisch aspect), de evolutie en redenen voor het ontstaan van de familiegraven (het politieke en economische aspect) en een eerste stap in het onderzoek naar de organisatie van de familiegraven. In een tweede deel wordt specifiek voor elk van de hierboven onderscheiden grafconstructies nagegaan hoe de eigenlijke organisatie verliep en wie de opdrachtgevers en doelgroep waren. Vervolgens wordt teruggekoppeld naar het archeologisch materiaal. Het valt te verwachten dat het archeologische materiaal het beeld van de pagane funeraire organisatie door de familie nog zal kunnen vervolledigen. Ik heb voor deze indeling gekozen omdat het op deze wijze mogelijk zal zijn ten eerste de verschillende aspecten van de pagane familiegraven te vergelijken met dezelfde aspecten van de christelijke familiegraven en ten tweede inzicht te verkrijgen in de christelijke funeraire organisatie in het algemeen en de rol van de christelijke familiehypogea in het ontstaan van de catacomben in het bijzonder.

4.2 De betekenis van *familia* en *domus*

Wanneer we de organisatie van familiegraven willen bestuderen, moeten we allereerst proberen te achterhalen wat er bedoeld wordt met de term familie. De etymologie biedt hiervoor een eerste mogelijkheid. In het Latijn zijn er twee substantieven die kunnen vertaald worden als “familie”, namelijk *familia* en *domus*.¹

De term *familia* draagt evenwel verschillende betekenissen: ten eerste familie als *res*, ten tweede familie als *personae* waarbij de familie gezien kan worden als personen die onder de *potestas* van een *pater familias* staan, ten derde familie als het geheel van verwanten langs vaderszijde die tot één huis behoren, ten vierde als alle personen die afstammen van eenzelfde voorvader en die dus een *gens* vormen en ten vijfde *familia* als geheel van slaven van een *domus*. (1) De betekenis van *familia* als *res*, waarbij *familia* te vertalen is als bezit, vermogen, is een louter wettelijk onderscheid dat hier niet verder van toepassing is. (2) Ook de betekenis van *familia* als “gezin”, namelijk die personen (de echtgenote, kinderen, laatsten hun kinderen en adoptief-kinderen) die onder de *potestas* van de *pater familias* staan, is veeleer een wettelijke indeling dan een sociale classificatie. (3) *Familia* kan ook slaan op alle verwanten van vaderszijde die tot één huis behoren (namelijk broers, hun kinderen en hun ongehuwde zusters, maar niet de kinderen van hun zusters) (4) De in de primaire bronnen meest gebruikte betekenis voor *familia* is die van een groep door mannelijke afstamming met elkaar verbonden personen die allen van dezelfde voorvader afstammen. In deze betekenis werd *familia* (allen met hetzelfde *cognomen*) ook in de betekenis van *gens* (een groep *familiae* met hetzelfde *nomen gentile*) gebruikt. (5) Tenslotte kan de term *familia* ook verwijzen naar de slaven (of bij uitbreiding onvrijen) die tot éénzelfde *domus* behoren. In deze betekenis wordt *familia* vaak gebruikt als omschrijving voor de staf van slaven van het keizerlijke hof.²

¹ Dit onderdeel wordt hoofdzakelijk uitgewerkt op basis van Saller 1994. Voor de talrijke primaire bronnen waarop Saller zich baseert: zie Saller 1994, 75–87.

² Garnsey 1987, 127–128; Hanson 2002, 19–20; Saller 1994, 75–79.

De term *domus*, een tweede term die kan verwijzen naar “familie”, kan eveneens verschillende betekenissen dragen: ten eerste het fysische gebouw, het huis, ten tweede het huishouden, het gezin inclusief met slaven, ten derde verwanten met mannelijke afstammelingen, bloedverwanten, voorouders en afstammelingen en ten vierde het patrimonium. (1) De eerste betekenis van *domus* als het fysische huis draagt vaak een geladen betekenis. Met de term *domus* wordt dan verwezen naar het gebouw met specifieke sacrale kenmerken (bijvoorbeeld *Lares*, huisgoden) en een bestuursfunctie (het gebouw van waaruit de *dominus* zijn zaken reguleerde). Bij uitbreiding verwijst de term *domus* naar iedere residentieplaats. (2) Wanneer de term *domus* verwijst naar het huishouden, dan wordt daar niet alleen de echtgenoot, de echtgenote (kortom de eigenaars van het gebouw) en hun kinderen mee bedoeld maar iedereen (vrij en onvrij: bijvoorbeeld *servi*, *liberti*, *clientes*) die tot het huis behoren. *Domus* betekent hier dus niet de alleen de kernfamilie (vader, moeder en kinderen). Dit kan natuurlijk wel het geval zijn wanneer een gezin niet over slaven, *liberti* of *clientes* beschikt. Hierbij moet worden aangetekend dat de vroegere traditionele opvatting dat het Romeinse huishouden bestond uit meerdere kernfamilies die onder het gezag van één *pater familias* stonden, in de recente literatuur onderuit wordt gehaald. De literaire en epigrafische bronnen (hoe beperkt hun aantal ook is) wijzen er volgens Garnsey en Saller duidelijk op dat het de kernfamilie was die een centrale rol speelde in de maatschappij. (3) De term *domus* kan verder ook verwijzen naar verwanten. In die zin benadert *domus* de betekenis van *familia* als geheel van mannelijke afstammelingen, maar hier omvat de term *domus* meer dan alleen de *familia*. De afstamming is niet specifiek langs de mannelijke tak. Zo worden alle keizerlijke verwanten, dit is dus meer dan louter de *familia*, aangeduid als de *Domus Caesarum*. (4) Tenslotte kan *domus* ook verwijzen naar het patrimonium. Hieronder ressorteert ook de financiële mogelijkheid teneinde een sociale stand te behouden.¹

Om een scherper inzicht te krijgen in de “familie” en de funeraire activiteiten die uitgaan vanuit de familie vormt het huis, als fysische gebouw, een goed uitgangspunt. Het valt bijvoorbeeld te verwachten dat de bewoners van één huis zich van één gezamenlijke begraafplaats voorzagen.² Hierboven werd reeds aangegeven dat het huis religieuze, politieke en sociale aspecten heeft. De huizen (van de meer gegoede klasse natuurlijk en niet van de arme klasse die in *insulae* woonde) zijn namelijk een materiële uiting van de genealogie (bijvoorbeeld door het uitstellen van afbeeldingen van voorvaders). Bovendien is het huis tevens hét symbool bij uitstek van weelde, status en macht van de eigenaar. Denken we hierbij aan de *salutatio* van de *clientela* in het huis van de *patronus*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat patronage (en *domus*) centraal staan in het sociale en politieke leven in de Keizertijd. Dit fenomeen werd gevoed door de drang naar competitieve *display*: de hogere klassen ondervinden een druk om hun economische draagkracht en hun sociaal aanzien bevestigd te zien. Het ideale medium hiervoor is het huis. De drang naar het competitieve *display* wordt op zijn beurt gevoed door de drang van het imiteren door lagere klassen om het aanzien van hogere klassen te verwerven. In die zin ook moet men Trimalchio zoals hij opgevoerd wordt in Petronius’ *Satyricon* niet alleen als een lachwekkend individu bestempelen die krampachtig probeert de cultuur van de hoge aristocratie te imiteren, maar

¹ Garnsey 1987, 128–129; Saller 1994, 80–86. In verband met het belang van de kernfamilie in de Romeinse maatschappij, zie verder ook Garnsey 1987, 130–147.

² Cf. Hanson 2002, 43, 58–61. Vaak is er meer kennis over de woningen dan over de inwoners zelf. De *domus* (in tegenstelling tot de *insulae*) helpt ons het beeld van de *familia* te verscherpen in die aspecten die niet in de primaire bronnen aan bod komen. Zie echter ook Hope 1997a, 69–70 waarin gewaarschuwd wordt dat “de huizen van de levenden” niet steeds een even duidelijke reflectie zijn van “de huizen van de doden”. Vergelijk dit met Petronius, *Satyricon* 71 waarin Trimalchio stelt dat het een vergissing is om mooie woonhuizen te hebben tijdens het leven, maar zich niet te bekommeren over de huizen waarin (na het leven) nog veel langer moet gewoond worden.

ook, of zelfs veeleer, als een individu die probeert zijn status uit te drukken binnen een mobiele maatschappij.¹ Dit belangrijke kenmerk inzake de imitatie van huizen en het competitieve *display* blijkt, zoals verder nog uitgewerkt wordt, ook van toepassing op de grafconstructies.²

Een laatste punt bij de bespreking van de familie is de verhouding van de familie ten opzichte van slaven, *liberti*, vrienden en *clientes*. Opnieuw biedt het huis de kans om een beter inzicht te krijgen in deze relaties. Deze relaties blijken, zoals verder zal uitgewerkt worden, zich ook te weerspiegelen in de familiegraven. De hier reeds geciteerde Wallace-Hadrill kon op basis van een studie van de primaire bronnen en verschillende huizen uit onder meer Pompeï verschillende “assen” aanduiden in het huis. Onder de deze “assen” verstaat men de as nederig, sober versus groots, rijkelijk en de as publiek versus privaat. Op deze assen bevinden zich de “outsiders” en de “insiders”. Tot de *insiders* behoren de *servi* en de familie zelf. Tot de *outsiders* behoren de *amici* en de *clientes*. De *insiders* bewegen zich in het private deel van het huis, terwijl de *outsiders*, die niet tot het huis zelf behoren, kunnen geïnviteerd worden in de publieke delen van het huis. Bij de *insiders* betrekken de *servi* de meest sobere delen van het huis, terwijl de eigenlijke familie de meest luxueuze delen van het huis bewoont. Ook bij de *outsiders* is deze tweedeling aanwezig: de *amici* worden toegelaten tot luxueuze delen van het huis, terwijl de *clientes* toegang krijgen tot de minder luxueuze delen van het huis. Het zijn de architectuur en de decoratie die deze tegenstellingen zichtbaar maken.³ Bij de studie van de familiegraven, en vooral van de columbaria en mausolea, zal duidelijk worden dat ook in deze grafconstructies dezelfde tegenstellingen aanwezig zijn. De bovenstaande tegenstellingen zoals ze voorkomen in de huizen maken het mogelijk een beter inzicht te krijgen in de grafhuizen en in de sociale banden tussen de daar bijgezette personen.

4.3 De wetgeving inzake familiegraven

Hoewel graven, die een *res religiosa* zijn, onder de *res divini iuris* vallen, dit is aan de goden toebehoren, bestaat er toch een privaatrecht op de graven. Daarnaast vallen graven ook onder praetorisch en sacraal of priesterlijk recht. Zie voor dit laatste bijvoorbeeld de dedicaties aan de goden van de onderwereld (*Dis Manibus*). Door deze verschillende rechterlijke bevoegdheden is het grafrecht dan ook een gecompliceerd recht te noemen.⁴

In de Romeinse wetgeving wijst Gaius op een onderscheid (in het privaatrecht) tussen twee types familiegraven: ten eerste de *sepulcra familiaria* en ten tweede de *sepulcra hereditaria*.⁵ Tot het eerste type behoorden de funeraire constructies waar familieleden die in rechte lijn van elkaar afstamden generatie na generatie werden bijgezet. Wanneer nu de laatste drager van de familie-naam in het graf werd bijgezet, verviel het *ius sepulcri* tot het bijzetten in het graf (tenzij de oprichter uitdrukkelijk uitzonderingen voorzien had). Tot het tweede type behoorden die grafmonumenten die konden overgaan in handen van erfgenamen die niet noodzakelijk familie dienden te zijn van de oprichter. Het bijzetten in dergelijke graven was dus beperkt tot de laatste erfgenaam van de oprichter tenzij de erfgenaam in zijn laatste wil het graf ter beschikking stelde van zijn familie, zijn erfgenamen of nog iemand anders. Alleen

¹ Patterson 2000, 259–270 en 280–281; Saller 1994, 88–95; Wallace-Hadrill 1988, 44–47 en 97. Zie bijvoorbeeld ook Cicero, *De legibus* 3, 30 waarin kritiek wordt geuit op de praalzucht van een zekere Lucullus. Deze Lucullus “moest” echter als het ware zijn huis voorzien van pracht en praal wilde hij zijn twee burens, een *eques* en een *libertus*, een stap voor blijven.

² Von Hesberg 1987, 58.

³ Wallace-Hadrill 1988, 77–79.

⁴ Kaser 1971, 94; Kaser 1978, 15–17. Voor een uitgebreide studie over de funeraire wetgeving, zie De Visscher 1963. Deze publicatie is tot op heden een standaardwerk.

⁵ Gaius, *Digestae* 11, 7, 5.

wanneer de oprichter dit expliciet verboden had, konden op deze wijze *sepulcra hereditaria* langer in gebruik blijven.¹ Het is aldus duidelijk dat de indeling in *sepulcra familiaria* en *sepulcra hereditaria* zoals Gaius het voorstelt eerder een theoretische indeling is. De oprichter van het familiegraf kon zelf beslissen wie er werd bijgezet. De wetgeving belette het de oprichter niet om bijvoorbeeld een vriend in het graf van de oprichter bij te zetten of net tegengesteld om het verbod uit te vaardigen iemand in het graf bij te zetten. In de praktijk werd dus vaak een gemengd type van graf opgetrokken waarin zowel de familie, als de erfgenamen als vreemden konden worden bijgezet.²

De Visscher en Hopkins wijzen er bovendien ook op dat het zowel in Rome als daarbuiten eerder zeldzaam was dat leden van eenzelfde familie verschillende generaties lang in éénzelfde grafmonument worden bijgezet. In de periode vanaf 200 v.Chr. komen slechts uitzonderlijk grafconstructies voor die door meer dan twee generaties aangewend werden. De Visscher, zich baserend op de inscripties die in deze constructies werden aangetroffen, omschrijft het familiegraf in de Keizertijd dan ook als een *tombe "personelle"*. Hopkins besluit eveneens dat inzake de funeraire organisatie verdere verwantschappen geen determinerende rol speelden. Daartegenover staat dat funeraire monumenten georganiseerd werden vanuit de kleine, beperkte familiekring.³ Zoals hieronder verder uitgewerkt wordt, moeten deze conclusies echter deels genuanceerd worden.⁴

4.4 Redenen voor de aanleg van familiegraven

Voor de redenen die geleid hebben tot het ontstaan van familiegraven moet een onderscheid gemaakt worden tussen directe redenen of de aanleidingen en de primaire redenen op lange termijn. De primaire redenen worden hier duidelijk wanneer we een historische evolutie opstellen van de funeraire activiteiten die gekoppeld kunnen worden aan families.

Om de directe redenen voor het oprichten van een grafconstructie te achterhalen kan een beroep gedaan worden op de *tituli*. Op de *tituli* van de (kleine) familiegraven staat vaak vermeld dat de constructie werd opgetrokken op het ogenblik dat de grafeigenaar nog leefde: *vivus fecit* of *sibi fecit*. De grafoprichter wilde dus voor zichzelf een grafconstructie oprichten nog vóór hij zou sterven. Op basis van de inscripties uit Rome zou dit voor ongeveer 30% het geval zijn geweest. In veel gevallen is de directe aanleiding tot het oprichten van de grafconstructie (zoals af te leiden valt uit de *tituli*) het overlijden van een nauwe verwant. Zo werd het in de necropool in het Vaticaan het mausoleum H van Valerius Herma opgericht naar aanleiding van het overlijden van zijn echtgenoten en kinderen. Het mausoleum C werd waarschijnlijk naar aanleiding van het overlijden van de zoon van Tullius Zethus opgericht.

¹ De Visscher 1963, 93–96; Kaser 1971, 94; Saller 1984, 125.

² De Visscher 1963, 96–99; Johnson 1997, 40–41; Kaser 1978, 20, 55–56; von Hesberg 1992, 15. Het in de wet aangegeven onderscheid laat zich in de praktijk vaak niet zo gemakkelijk onderscheiden. Zie hiervoor bijvoorbeeld het mausoleum A van Popilius Heracla in de necropool in het Vaticaan in De Visscher 1963, 295–309.

³ De Visscher 1963, 118–119; Hopkins 1983, 205–206. Als tegenvoorbeeld van kort in gebruik zijnde grafmonumenten van een familie verwijst Hopkins naar het grafmonument van de Corneli Scipiones in Rome.

⁴ Zie bijvoorbeeld Dixon 1992, 135–137 waarin weliswaar gesteld wordt dat funeraire ceremoniën evenals de bijzettingen van familieleden in één constructie de familie als *unit* benadrukt, maar zie bijvoorbeeld ook Hope 1997a, 69–88 waarin duidelijk aangetoond wordt dat familiegraven vaak wel meerdere generaties in gebruik blijven en dat de inscripties weliswaar verwijzen naar de kernfamilie, maar daarom nog geen reflectie zijn van de realiteit. Integendeel zelfs: de vele anonieme graven en de beperkte vermeldingen van namen en vage verwijzingen naar “de” *liberti* en “de” nakomelingen op de *tituli* impliceren zelfs dat de oprichters opzettelijk rekening hielden met voor hen nog onbekende bijzettingen in de toekomst.

Voor het hypogeum A van Popilius Heracla vormde het overlijden van de grafeigenaar zelf de directe aanleiding voor het optrekken van het mausoleum. Vermoedelijk werden de as of lichamen van de overledenen aanvankelijk bijgezet in een ander grafgebouw alvorens ze via een *translatio* in het afgewerkte eigen mausoleum definitief werden bijgezet.¹

Voor de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. worden in de literatuur geen directe redenen voor de aanleg opgegeven. Waarschijnlijk vormt het overlijden van de talrijke slaven en *liberti* van de elite ook hier de directe reden voor de aanleg van de columbaria.

Het is evenwel logisch dat bij een overlijden het lichaam diende begraven te worden. Maar waarom opteerden bepaalde personen nu specifiek voor familiegraven zoals grote columbaria en mausolea? Om een antwoord te formuleren op deze vraag moet gezocht worden naar de primaire redenen. In een artikel uit 1987 weet Purcell op overtuigende wijze een historische evolutie op te stellen die duidelijk maakt welke de primaire redenen zijn waarom de familiegraven hun specifieke karakter kregen. Deze evolutie wordt door Purcell op overzichtelijke wijze opgesteld aan de hand van drie begrippen die in direct verband staan met het funeraire wezen: ten eerste het *Suburbium* naar het voorbeeld van het Hellenistische *proastion*, ten tweede de *praedia* of suburbane landgoederen en ten derde de *cepotaphion* of tuingraven. Centraal in zijn betoog staan de begrippen imitatie en daaraan vasthangend *public display*. Aan de hand van talrijke voorbeelden weet Purcell aan te tonen dat vanaf de vierde eeuw v.Chr. grafmonumenten van families, door hun monumentaliteit en plaatsing direct langs de uitvalswegen in het *Suburbium*, een *display*-functie kregen. Deze evolutie past volledig in het Hellenistische concept van het *Suburbium* als *proastion*: het *Suburbium* als een prestigeproject. Door de imitatie-drang tussen de verschillende families ontstonden op deze wijze uitvalswegen die volledig afgezoomd waren met grafconstructies.² Wanneer vanaf de tweede eeuw v.Chr. in de, in het *Suburbium* gelegen, *praedia* familiegraven werden aangelegd, hebben ook deze monumentale constructies (evenals de woonplaatsen en tuinen van dergelijke *praedia*) een duidelijke *public display* functie.³ Vanaf de eerste eeuw v.Chr. ontwikkelde zich het concept van de *cepotaphion* of het tuingraf. Deze grafconstructies behoorden toe aan vrije burgers met een gemiddelde financiële mogelijkheid. Want door de toenemende bevolking steeg de druk op landbouwgronden evenals op grond voor begraafplaatsen. Daardoor steeg de grondprijs en was het alleen nog voor een *happy few* mogelijk monumentale grafconstructies op te richten. Via de opbrengsten van de gewassen van de tuingraven (fruit, groenten en ook water en hout indien dit voorhanden was) had de lagere klasse een financiële basis waarmee men zijn eigen begraafplaats kon inrichten en nog steeds aan *public display* kon doen.⁴

¹ Eck 1989, 84–85; Hope 1997a, 70; von Hesberg 1992, 13–14.

² Hope 1997a, 71; Purcell 1987, 25–29. Vergelijk met Veyne 1976, 392–395: ook de funeraire ceremonie, voedselbedelingen naar aanleiding van overlijdens en funeraire gladiatorenspelen georganiseerd door de elite in de Republiek dienden om zichzelf populair te maken bij het *plebs* en kunnen dus ook beschouwd worden als *public display*. In Eck 1984, 129–167 wordt op overtuigende wijze het belang aangetoond van gebouwen en inscripties (eveneens in een funeraire context; vooral p. 133–135 en 149–151) als het middel van *public display* of *self-advertisement* bij uitstek voor de hogere elite / senatoren vanaf het einde van de Republiek.

³ Purcell 1987, 30–32. Het oudst bekende voorbeeld hiervan is het monument van de *gens Sulpicia*.

⁴ Prell 1997, 140–141; Purcell 1987, 32–36. Zie ook Rodrigues-Almeida 2001, 47–48 in verband met de bevolkingstoename vanaf de eerste eeuw v.Chr. Voor de berekening van het aantal inwoners van Rome baseerde Rodrigues-Almeida zich op de in de *Catalogi Constantiniani* (opgesteld tussen 334 en 350 n.Chr. met vermelding van het aantal huizen, *insulae*, fontijnen, thermen en dergelijke meer) opgegeven aantallen voor de verschillende woningtypes. Op basis van deze informatie bekomt men een totale bevolking voor Rome van 750.000 tot 900.000 inwoners. Het grootste probleem is evenwel dat het niet zeker is of deze aantallen de werkelijke bevolking ten tijde van het opstellen van de *Catalogi* weergeven of dat het hier “gefossiliseerde” aantallen betreft. Hierbij moet ook nog aangestipt worden dat het aantal bewoners per woningtype en het aantal

Wanneer dan de familiecolumnaria ontstonden vanaf het begin van de Keizertijd, treedt er naast *public display* nog een ander concept op, namelijk dat van euergetisme of patronage.¹ Net zoals de stad aan funeraire euergetisme kon doen (bijvoorbeeld de necropool op de Esquilinus in Rome), kon ook het individu instaan voor begraafplaatsen voor anderen. In die zin wordt het graf een geschenk: de eigenaar kon bloedverwanten, vrienden of afhankelijke personen toestaan om bijgezet te worden in zijn eigen columbarium. Vanuit dit systeem van euergetisme is het dan ook niet verwonderlijk dat vanaf de vroege Keizertijd gemeenschappelijke begraafplaatsen (met name dus de columbaria) enorm populair worden.² Het moet naar ik meen echter benadrukt worden dat euergetisme tegenover de familie en het serviel personeel belangrijker was dan euergetisme tegenover anderen zoals de *clientes*. Zowel in de grote familiecolumnaria uit de eerste eeuw n.Chr. als de latere kleinere columbaria en mausolea van families werden namelijk naast de familie vooral *liberti* en slaven bijgezet. Sporen van bijzettingen van “buitenstaanders” bleven in het archeologische onderzoek grotendeels achterwege.

De columbaria (van de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. tot de latere kleinere columbaria of mausolea) bleven door hun omvang en decoratie nog steeds als een pronkmiddel fungeren voor de oprichters. Het moet evenwel benadrukt worden dat de *display*-functie in de loop van de tijd een andere invulling kreeg. Zoals ook reeds kon afgeleid worden op basis van de studie van de columbaria en mausolea in hoofdstuk 2 wilden de eigenaars van de grote familiecolumnaria uit de eerste eeuw n.Chr. vooral indruk maken op de passanten door de grote omvang van de columbaria. Vanaf 100 n.Chr. werd deze *display*-functie meer introvert georiënteerd. De luxueuze decoratie in de kleinere columbaria en mausolea is alleen nog maar zichtbaar voor diegenen die in de grafconstructie zelf werden toegelaten. Von Hesberg komt dan ook tot de conclusie dat men zich niet langer wilde profileren ten opzichte van de anderen, maar binnen een beperkte, familiale groep. Als gevolg van deze omschakeling naar meer gesloten en familiaal georiënteerde grafconstructies bekommt een bijgezet persoon zijn status dankzij de familie in wiens graf hij wordt bijgezet. Terwijl de status van de grafeigenaar door speciale grafvormen (bijvoorbeeld grote pronknissen en later sarcofagen) of de extra decoratie rond zijn graf benadrukt wordt, worden ondergeschikten in sobere nissen bijgezet.³

Op basis van het nieuwe concept van euergetisme of patronage wordt meteen ook duidelijk dat de columbaria en mausolea niet ontstaan zijn als gevolg van een “massamaatschappij” of een vrees voor anonimiteit.⁴ Dat columbaria en mausolea ten eerste geen

cenacula, pergulae en *tabernae* door Rodrigues-Almeida hypothetisch (en steeds het minimum) naar voren wordt geschoven.

¹ Zie Patterson 1993, 17–19 en Patterson 2000, 272–277 waarin een onderscheid gemaakt wordt tussen patronage tussen vrije burgers van verschillende sociale stand en ten tweede de meer geformaliseerde relatie tussen de *patronus* en zijn familie met slaven en *liberti* waarbij alle twee de betrokken partijen rechten en plichten hadden. Via patronage kregen zowel de *clientes* (eerste type van patronage) als de familie en serviel personeel (tweede type van patronage) toegang tot “schaarse bronnen”. Onder die “schaarse bronnen” valt ook een graf in de begraafplaats van de *patronus*.

² Hope 1997a, 71; Purcell 1987, 36–40. Cf. Brandenburg 1984, 30; Eck 1989, 74; Hanson 2002, 20.

³ von Hesberg 1987, 43–60; von Hesberg 1992, 19–45. Ook in Heinzelmann 2001, 184–187 en Rebillard 1999a, 271–273 wordt tot eenzelfde conclusie gekomen.

⁴ Pace Purcell 1987, 38–40 en Heinzelmann 2001, 188–189. *Contra* Hopkins 1983, 211–217, Brandenburg 1984, 13–16, Brandenburg 1994, 220–221 en Bisconti 1997, 4 waarin de columbaria wel als de oplossing worden beschouwd voor het probleem van de bevolkingstoename, de stijgende grondprijs en de anonieme bijzettingen in de *puticuli*. Deze oplossing is evenwel te functionalistisch en heeft geen aandacht voor de onderliggende drijfveren zoals Purcell deze weergeeft. Vergelijk tenslotte met Morris 1992, 47 waarin de functionalistische benadering evenwel niet volledig afgeschreven wordt, maar de voorkeur gegeven wordt aan een sociale, symbolische benadering. De columbaria wekken de indruk op van een stabiele, verenigde gegoede klasse met slaven en *liberti* die grondig verschilt van de structuur zoals bij de *insulae*.

resultaat zijn van een “massa-maatschappij” volgt reeds uit de vaststelling dat er te weinig columbaria bekend zijn ondanks hun grote kans op een goede bewaring. Columbaria waren dus niet de normale funeraire praktijk. Bovendien kan men zich als niet-familieid slechts toegang verwerven tot columbaria door middel van euergetisme. De grafconstructies functioneerden als het ware als een *domus*: slechts diegene die over de nodige sociale contacten beschikte (hetzij als *clientela*, hetzij als serviel personeel) kreeg toegang tot de grafconstructie van de familie. Bovendien is volgens Patterson slechts een beperkt deel van het *plebs* verbonden met een gegoede *patronus*. Dus slechts een beperkt deel van het *plebs* kon zich van een graf verzekeren via een *patronus*. Daartegenover staat dan weer dat columbaria geen overeenkomsten vertonen met de *insulae*. De huurders van deze woningen beschikken simpelweg niet over de nodige sociale banden om zich van een graf te verzekeren in de columbaria. Deze personen zijn volgens Purcell de leden van de “funeraire” colleges. Dat columbaria en mausolea ten tweede geen resultaat van een vrees voor anonimiteit zijn, volgt eveneens uit het archeologische materiaal. Tijdens de Republiek werden er volgens Purcell en Prell waarschijnlijk heel veel slaven en armen anoniem geïnhumeerd of gecremeerd. Eventueel werd op de grafmarkeerders alleen de naam van de overledene aangebracht. Dit kwam ook later voor bij de afsluitstenen van de *loculi* in de catacomben.¹ Zoals hierboven reeds kon aangetoond worden, waren de *puticuli* van kapitaal belang voor de armere bevolkingslaag. Op basis van berekeningen werd duidelijk dat misschien de helft van de totale bevolking een beroep diende te doen op dergelijke anonieme grafkuilen. Het is dan ook hoogst waarschijnlijk dat de stad Rome na de opgave van de *puticuli* bleef instaan voor crematie van de armen. De columbaria die gelijktijdig met de opgave van de *puticuli* op de Esquilinus verschenen, waren namelijk niet opengesteld voor de arme doelgroep van de grafkuilen. Deze groep beschikte niet over de nodige sociale contacten.

4.5 Commemoratie als bron voor de organisatie van de familiegraven?

Bij de bespreking van de juridische bepalingen aangaande familiegraven hierboven werd een (veeleer theoretisch) onderscheid gemaakt tussen *sepulcra familiaria* en *sepulcra hereditaria*. Een belangrijker onderscheid dan deze tweedeling in de grafconstructies van families menen Saller en Shaw te zien in de *ante mortem* constructies en de *post mortem* constructies. Deze indeling verklaart inderdaad meer de organisatie van de monumenten dan de vorige indeling: de *ante mortem* constructies werden nog tijdens het leven van de overleden persoon aangelegd (vergelijk dit met de directe reden voor de aanleg van een familiegraf) terwijl de *post mortem* constructies werden opgetrokken na het overlijden van de bij te zetten persoon. Als gevolg hiervan is de overleden persoon in de laatste situatie totaal afhankelijk van andere personen (verwanten, erfgenamen, vrienden). Ten einde deze afhankelijk te verbreken was het noodzakelijk om tijdens het leven zelf een graf op te richten voor zichzelf en eventueel ook voor andere verwanten. In dergelijke graven heeft men dan ook een grotere kans dat de gehele familie er werd bijgezet.²

Zonder dat Hopkins dit onderscheid in organisatie specifiek uitwerkt, vermeldt hij drie redenen waarom een nauwe bloedverwant zou kunnen instaan voor de aanleg van een gestorven familieid: ten eerste uit een gevoel van respect ten opzichte van de overleden persoon, ten tweede uit een poging om op die wijze ook zijn eigen naam te vereeuwigen en

¹ Patterson 1993, 17–19; Prell 1997, 140–141; Purcell 1987, 38. Deze stellingname is in overeenstemming met de geboekte resultaten bij het onderdeel van de individuele funeraire organisatie verder in dit hoofdstuk.

² Saller 1984, 126. Ook Kaser maakte reeds dit onderscheid (Kaser 1978, 30) maar spitste zich hierbij toe op de juridische kant van de zaak en niet op de organisatorische gevolgen.

ten derde als een *public display*.¹ Saller en Shaw trekken in hun studie dit aspect verder open door te stellen dat de “keuze” voor de persoon die commemoreert niet op toevalligheid gebaseerd was. Zij menen drie patronen of oorzaken te kunnen aanduiden die aan de basis liggen voor de “keuze” van de persoon die commemoreert: ten eerste patronen inzake erfenis, ten tweede patronen inzake familiale plichten en tenslotte patronen die wijzen op affectie, *pietas* en *caritas*. Deze patronen overlappen deels de door Hopkins onderscheiden redenen. Wat betreft de patronen die in verband staan met de erfenis toont de juridische discussie aan dat er een algemeen gevoel bestond dat het begraven van iemand impliceerde dat men de erfgenaam was van die persoon. Hoewel dit niet bij wet geregeld was toont dit aan dat begraven en erfrecht sterk met elkaar verweven waren. Maar wanneer de erfenis van de vader niet aanvaard wordt door de zonen, en dit is meteen het tweede patroon, moeten deze toch instaan voor de begrafenis. Het bijzetten is volgens de wet een soort (familiale) plicht voor de kinderen. Wat betreft het derde patroon is het inderdaad goed denkbaar dat affectie een grote rol zal hebben gespeeld wanneer het bijvoorbeeld het bijzetten van kinderen betreft. Getuige hiervan zijn de vele inscripties waarin de overleden personen getypeerd worden als *karissimo* of *pienissimo* of *benemerenti*.²

Om nu concreter de organisatie van het commemoreren, of nog, de relatie tussen de commemorator en de gestorven persoon (het handelt hier dus niet louter om familiegraven, maar veeleer om een algemene tendens) te doorgronden, baseren Saller en Shaw zich op grafinscripties. Het voordeel van de grafinscripties is dat ze vaak melding maken van de commemorator. De door hen geboekte resultaten laten zien dat voor Rome vanaf de Republiek tot het Principaat familierelaties zeer sterk vertegenwoordigd zijn. Of met andere woorden dat het oprichten van een grafinscriptie in drie kwart van de gevallen door familie gebeurde. Dit patroon tekent zich zowel af bij de hogere elite als bij de lagere klassen. Binnen de familie is het de kernfamilie (vader – moeder – kinderen) die een zeer grote plaats inneemt. Bloedverwanten (bijvoorbeeld ooms en tantes, grootouders enzovoort) nemen slechts een ondergeschikte positie in. Wanneer de kernfamilie niet instond voor een inscriptie werd veeleer een beroep gedaan op “anderen” (bijvoorbeeld vrienden of erfgenamen) om te commemoreren. Slaven en *liberti* treden slechts zelden op als commemorators van hun respectievelijke meester of *patronus*. Ook in andere gebieden die onder Romeins gezag stonden, tekenen zich gelijkaardige patronen af. Hieruit volgt volgens Saller en Shaw dat vanaf de Republiek voor zowel de elite als de lagere klassen de kernfamilie de fundamentele sociale basis was.³

Hoewel de waarde van deze studie op het eerste zich groot lijkt voor een beter inzicht in de funeraire organisatie van familiegraven, kunnen toch enkele methodologische en inhoudelijke tekortkomingen aangestipt worden. Een eerste tekortkoming is dat Saller en Shaw de inscripties volledig loskoppelen van de archeologische context waarin ze (voor zover deze natuurlijk nog bekend is) thuishoren.⁴ Het is duidelijk dat een inscriptie met een

¹ Hopkins 1983, 206–207.

² Saller 1984, 126–127. Zie ook daar voor de primaire bronnen (onder meer voor de wetgeving van Ulpianus) die hun stellingen ondersteunen. Saller 1994, 98–101.

³ Saller 1984, 124–156 evenals Shaw 1984, 457–497 (waarin beweerd wordt dat het belang van de kernfamilie voor commemoratie in de laat-Antieke periode nog dominant op de voorgrond komt) en Shaw 1991, 66–90 (waarin het belang van het milieu waarin de families voorkomen benadrukt wordt. Zo komen in een stedelijk milieu meer commemoraties van kinderen door ouders voor dan elders.).

⁴ Vergelijk dit bijvoorbeeld met Nielsen 1996, 35–60 waarin ook op het belang van de familie gewezen wordt inzake commemoratie maar waarbij wel aandacht wordt besteed aan de archeologische context (bijvoorbeeld in een columbarium of in een *sub divo*-necropool) waarin inscripties worden aangetroffen. De vaststelling dat in grote columbaria inscripties slechts uitzonderlijk zo naast elkaar geplaatst werden dat ze een zone van een (quasi) familie afbakenen, leert ons veel meer over de organisatie van het columbarium dan te weten dat

dedicatie van bijvoorbeeld een zoon aan zijn vader die in een columbarium wordt aangetroffen nog niets zegt over de ontstaansgeschiedenis of de organisatie van het columbarium zelf. Het is goed mogelijk dat de *titulus* van het columbarium vermeldde dat de vader voor zichzelf, voor zijn echtgenote, zijn zoon en hun *liberti* en nakomelingen het columbarium had opgericht. De inscriptie met de dedicatie van de zoon voor zijn vader is hier dan duidelijk secundair: de zoon heeft alleen een grafinscriptie voor zijn vader opgericht, maar niet de gehele constructie.¹

Een tweede tekortkoming die voortvloeit uit de eerste is dat de tijdsspanne die Saller en Shaw in hun studie nemen veel te groot is. In het tweede hoofdstuk van deze dissertatie aangaande de materiële funeraire cultuur kon een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. en de latere kleinere maar meer luxueuze columbaria en mausolea. De archeologische resten wijzen duidelijk op een andere organisatie. Het valt evenwel niet af te leiden of deze organisatie zich tevens weerspiegelt in de door Saller en Shaw geformuleerde commemoratiepatronen. Zo kan een *libertus* wel gecommemoreerd worden in een inscriptie door zijn echtgenote (de kernfamilie dus), maar ligt de organisatie en het oprichten van het grote columbarium waarin de *libertus* werd bijgezet in handen van een college en/of de elitefamilie. Het funeraire gebeuren overstijgt hier dus duidelijk het familiegebonden idee van Saller en Shaw.

Een derde tekortkoming is dat in de studie van Saller en Shaw de inscripties waarop geen individuele verwantschap vermeld werden, volledig buiten beschouwing worden gelaten.² Dit volgt natuurlijk uit de door hen toegepaste methodiek die de inscripties als het ware losweekt van hun archeologische context. Het spreekt evenwel voor zich dat indien we toch kunnen achterhalen wie er werd bijgezet (ook al kreeg die persoon zelfs géén inscriptie) en door wie dit gebeurde, we een beter inzicht zullen krijgen inzake de organisatie van een welbepaalde grafconstructie. Om die reden volgt verder nog een *case study* van de mausolea van het Vaticaan. Door de uitzonderlijke bewaringstoestand van deze begraafplaats is het mogelijk voor talrijke mausolea de organisatie én de verwantschap of relatie van de bijgezette personen ten opzichte van de grafeigenaars te achterhalen niettegenstaande het relatief kleine aantal inscripties.³

Bovendien moet ook de vraag gesteld worden of iedereen zich wel een grafinscriptie kon veroorloven zoals Saller en Shaw veronderstellen. Morris meent dan ook dat de grafinscripties slechts een beperkte visie op een beperkte groep toelaat.⁴

Tenslotte dient ook nog de recente kritiek van Hope vermeld te worden. Hope gaat er mee akkoord dat op het eerste gezicht de *tituli* verwijzen naar de kernfamilie. Maar op overtuigende wijze weet ze aan te tonen dat *tituli* veeleer een algemeen kader scheppen, dan een exacte weergave zijn van de realiteit. Hiermee wordt bedoeld dat bij het opstellen van de *tituli* alleen rekening kon worden gehouden met de oprichters zelf en de reeds gestorven familieleden die in het graf werden bijgezet. Voor het overige kon alleen in algemene termen

commemoratie hoofdzakelijk binnen de kernfamilie plaats vond. De organisatie van dergelijke grote columbaria lag er duidelijk niet in handen van families.

¹ Pace Eck 1988, 131.

² Vergelijk met Martin 1996, 40–60 waarin niet de inscripties met individuele relaties worden bestudeerd, maar de “*tombstones themselves*”, dit zijn de *tituli* met een volgende structuur: “X heeft een grafgebouw opgericht voor zichzelf, zijn echtgenote Y, hun kinderen (en nabestaanden en verwanten)”. Hiervoor baseerde Martin zich op 218 *tituli* uit Olympus (Klein-Azië) die te dateren zijn in de tweede en derde eeuw n.Chr. Hieruit blijkt dat de kernfamilies veel minder vertegenwoordigd zijn ten voordele van de *extended family*. Een dergelijke benadering lijkt mij veel beter om inzicht te krijgen in de primaire organisatie van de familiegraven (namelijk wie richt een grafgebouw op voor wie).

³ Voor de studie van het archeologische materiaal: zie hoofdstuk 2.

⁴ Morris 1992, 158.

gesproken worden: met name over ‘de’ *liberti*, ‘hun’ nakomelingen en ‘de’ (eventueel nog niet geboren) nakomelingen van de familie. Van deze laatste groepen kon men simpelweg de namen nog niet weergeven omdat het nog niet bekend was wanneer die personen zouden sterven of waar ze zouden worden bijgezet. Anonimiteit is hier zowel noodzakelijk als onvermijdelijk. De *tituli* verwijzen dus niet naar één generatie van een familie, maar naar een zich steeds verder ontwikkelende groep. Vandaar dat Hope stelt dat de *tituli* veeleer een representatie zijn van de familie dan een reflectie ervan. Volgens haar moeten *tituli* dan ook veeleer gezien worden als een symbolische vorm: namelijk als het bindmiddel tussen enerzijds het huis en haar bewoners en anderzijds het graf en de dood.¹

4.6 De grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr.

Bij de studie van het funeraire archeologische materiaal uit de pagane maatschappij kon worden aangetoond dat in de eerste eeuw n.Chr. naast kleine columbaria ook talrijke grote columbaria werden opgericht. Na het einde van de eerste eeuw n.Chr. komen deze niet meer voor. Op basis van het archeologische onderzoek kon worden vastgesteld dat de grote columbaria verschillen van de kleinere “standaard” familie-columbaria en –mausolea door hun groter oppervlakte, hun groter aantal bijzettingen, de afwezigheid van grote pronknissen en de bijna exclusief vegetatieve fresco’s.²

Ook kon er nog een verdere onderverdeling in twee groepen gemaakt worden: ten eerste de grote columbaria waarvan de oprichter of desgevallend de oprichtende *familia* bekend is en ten tweede de grote columbaria waarvan de oprichter geen privaat persoon is of niet bekend is. In dit overzicht wordt van ieder groot columbarium dat in hoofdstuk twee behandeld werd, voor zover dit mogelijk is, aangegeven wie de oprichter is, voor wie het columbarium bestemd was en wie instond voor de verdere organisatie.

1. De grote columbaria waarvan de oprichter(s) bekend zijn:

a) De drie columbaria van de Statilii kunnen op basis van de *titulus* met zekerheid toegeschreven worden aan de *familia* van T. Statilius Taurus. Het grote aantal bijzettingen en de grote oppervlakte die door de drie columbaria in beslag worden genomen, evenals de talrijke inscripties van *liberti* en slaven tonen duidelijk aan dat de Statilii geen “doorsnee” familie konden zijn. Statilius Taurus behoorde inderdaad tot de hogere elite daar hij consul was onder Augustus.³

b) Hoewel geen exacte afmetingen bekend zijn voor het columbarium van de Aruntii kan verondersteld worden dat ook dit columbarium als een grote *familia*-begraafplaats kan beschouwd worden. De *titulus* geeft namelijk aan dat L. Aruntius voor zijn *liberti* en *familia* een begraafplaats oprichtte. Een andere inscriptie vermeldt dat de *liberti* van de Aruntii een funerair college vormden met als taak het onderhouden van de begraafplaats en het verzorgen van de dodencultus. Er werden minstens 67 bijzettingen doorgevoerd. De grafeigenaar L. Aruntius behoorde tot de hogere elite: hij was consul in 6 n.Chr.⁴

c) Het columbarium van Tiberius Claudius Vitale is op basis van de *titulus* als een familiebegraafplaats te beschouwen. Het grote aantal bijzettingen en de oppervlakte die in beslag wordt genomen geeft echter duidelijk

¹ Hope 1997a, 77–78 en 80. Een goed voorbeeld die haar theorie ondersteunt zien we in Isola Sacra. De *titulus* van de grafconstructie nummer 90 vermeldt dat het gebouw werd opgetrokken door de ouders van de overleden Publius Gabinius Annianus en dit voor de jongen en de ouders zelf. In de *titulus* is evenwel geen sprake van de dochter Annia Ionice (die binnenin de constructie vermeld werd op de grafinscriptie van Publius Gabinius Annianus) of van de vele anderen die er een (anoniem) graf kregen.

² Vergelijk met De Visscher 1963, 7–8 waarin gelijkaardige conclusies worden getrokken.

³ Caldelli 1999, 55; Coarelli 1985a, 228.

⁴ Steinby 1993–2003 (4), 275.

aan dat het columbarium geen klein familiecolombarium was. Of hier *liberti* van de *familia* of personen zonder verwantschap werden bijgezet, is niet bekend.¹

d) Het columbarium van de *liberti* van Livia kan eveneens tot deze categorie columbaria gerekend worden door de grote oppervlakte en het grote aantal bijzettingen. Het columbarium zelf werd dan wel opgericht door het keizerlijke hof, maar de eigenlijke organisatie lag in handen van *collegia*.²

e) Ook het columbarium van de *liberti* van Augustus behoort tot deze categorie van columbaria. De reden is dezelfde als die voor het columbarium van de *liberti* van Livia.³

2. De grote columbaria opgericht door anderen dan een familie:

a) Een inscriptie in het zogenaamde columbarium van N. Patlacius Maximus stelt dat laatstgenoemde er graven kocht voor zichzelf, zijn familie en *liberti*. Ook de nummering van de nissen wijst er veeleer op dat nissen in het columbarium gekocht of voor een bepaalde tijd verhuurd werden. Caldelli en Ricci besluiten op basis van de overige inscripties dat het columbarium (dat zij toch het familiecolombarium van de Patlacci noemen) ook door andere personen die geen verwantschap hebben met de Patlacci gebruikt werd. Op basis van de oppervlakte en het aantal bijzettingen hoort dit columbarium niet thuis bij de kleine familiecolombaria.⁴

b) Het eerste columbarium van de Vigna Codini schijnt niet te zijn opgericht door een familie. Door wie dan wel is niet bekend. Het dient benadrukt te worden dat de nissen hergebruikt werden. Misschien was hier een speculant of een funerair college actief. De in beslag genomen oppervlakte en het grote aantal bijzettingen onderscheiden dit columbarium alvast van de kleine familiecolombaria.⁵

c) Het tweede columbarium van de Vigna Codini werd opgericht door een college. Het meerdere keren voorkomen van éénzelfde naam schijnt erop te wijzen dat privépersonen instonden voor de eigenlijke organisatie. Misschien kochten deze een aantal nissen op voor zichzelf en hun familie of verkochten zij de nissen door. De oppervlakte en het aantal bijzettingen onderscheiden dit columbarium alvast van het kleine familiegraf.⁶

d) Hoewel exacte gegevens hiervoor ontbreken, kan verondersteld worden dat ook het derde columbarium van de Vigna Codini niet aan één specifieke familie toebehoorde. Ook hier werden *liberti* van verschillende keizers bijgezet. Bovendien werden er door speculanten nissen opgekocht die opnieuw doorverkocht werden. Hoewel het exacte aantal ontbreekt, zal het aantal bijzettingen in dit columbarium niet klein zijn geweest.⁷

e) Het *colombario maggiore* nabij het Casino del Bel Respiro kan op basis van het grote aantal bijzettingen als een “groot” columbarium geklasseerd worden. Op drie *cippi* die nabij het columbarium werden ontdekt staan acht namen van personen (allen *liberti*) die eigenaar waren van het grondgebied waarop het columbarium werd opgetrokken. Het betreft viermaal een gehuwd koppel. De organisatie lag misschien in handen van een *collegium*.⁸

f) Het zogenaamde columbarium van Scribonius Menophilus werd misschien door laatstgenoemde opgericht. Anderzijds is het ook mogelijk dat hij alleen de mozaïekvloer waarop zijn naam vermeld staat, bekostigde. Het grote aantal bijzettingen rechtvaardigt de classificatie als “groot” columbarium. Over de eigenlijke organisatie is nog niets bekend.⁹

Op basis van dit overzicht kunnen drie conclusies getrokken worden. Ten eerst is de opdrachtgever van grote columbaria een persoon uit de elite (bijvoorbeeld een lid van het keizerlijke hof of afkomstig uit een vooraanstaande *gens*) ofwel vormt een groep personen

¹ Coarelli 1975, 188.

² Caldelli 1999, 61.

³ Kammerer-Grothaus 1979, 327.

⁴ Caldelli 1999, 64.

⁵ Lanciani 1979, 330; Toynbee, 1971, 114.

⁶ Grimal 1986, 169; Caldelli 1999, 63.

⁷ Astolfi 1998, 25–27.

⁸ Caldelli 1999, 62, 77–78; Catalli 1997, 16; La Regina 2001, 179.

⁹ Caldelli 1999, 62; Catalli 1997, 21–24; La Regina 2001, 179.

(namelijk colleges) de opdrachtgever. Ten tweede dat deze columbaria (meestal) bestemd waren voor *liberti* en slaven van een grote *familia*. Tenslotte dat colleges (misschien in het overgrote deel van de gevallen) of private personen (bijvoorbeeld speculanten) instonden voor de verdere organisatie.¹

Deze conclusies over de opdrachtgevers, de doelgroep en de organisatie van de grote columbaria zijn grotendeels afgeleid op basis van de inscripties. In de grote columbaria werd per urn één *tabula* aangebracht. Op deze *tabulae* werd meestal alleen de naam van de bijgezette persoon vermeld. Soms werd een verwantschap aangegeven (bijvoorbeeld: X voor zijn echtgenote Y) of een eigendomsrecht (bijvoorbeeld: X bezit vier urnen). De grootschalige aanwezigheid van inscripties in deze grote columbaria staat in schril contrast met de grote afwezigheid van inscripties in de grafconstructies uit de tweede en derde eeuw n.Chr.² De reden waarom in de grote columbaria deze “anonimiteit” zoals ze voorkomt bij latere columbaria en mausolea ontbreekt, is volgens Eck tweeledig: ten eerste vanuit een rechtsstandpunt en ten tweede vanuit een religieus standpunt. Door middel van het aanbrengen van een inscriptie bij een specifiek graf temidden van honderden andere uniforme graven wilde men namelijk zijn rechtsaanspraak aangegeven. Op deze wijze kon men duidelijk aangeven welke graven in het bezit waren van iemand. Bij de latere kleine columbaria en mausolea was dit niet langer nodig: de constructie was door een welafgelijnde groep personen opgericht. Hier was het niet nodig om specifieke graven aan te duiden: alle graven waren in het bezit van de eigenaar. Eck meent verder dat men in de grote columbaria individuele inscripties aanbracht vanuit een religieus standpunt: namelijk als een herkenningspunt voor dodenherdenkingsvieringen. Bij de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw lagen dodenherdenkingen volgens Eck ingebed in de familiecultus. Het was dus niet langer nodig om te weten wie waar bijgezet was. In de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. werden overledenen echter niet (altijd) in familieverband bijgezet.³

Uit deze opvattingen van Eck kunnen belangrijke conclusie's getrokken worden aangaande de organisatie van de grote columbaria. Het lijkt er dus op dat deze grote columbaria niet exclusief voor één familie werden opgetrokken en / of dat de familie (namelijk de *extended family*, dit is zowel de kernfamilie en andere familieleden als de groep van *liberti*, slaven en andere afhankelijken) veel groter was en dat we hier dus te doen hebben met families van een hogere klasse dan de families van de kleine columbaria en mausolea.

4.7 De familiegraven uit de tweede en derde eeuw n.Chr.

Laten we nu de familiegraven bestuderen uit de tweede en derde eeuw n.Chr. om na te gaan in hoeverre de organisatie van dergelijke graven verschilt van de organisatie in de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. We doen dit eerst aan de hand van de necropool in het Vaticaan.

¹ Pace Caldelli 1999, 64; Eck 1988, 136; Eck 1989, 87; Schoen 2000, 226–228.

² Eck 1987, 65; Eck 1988, 136–137. Een goed voorbeeld hiervan zijn de inscripties uit het (niet bewaarde) columbarium van de slaven en *liberti* van de Saturnini langs de via Appia in Buonocore 1984. Het columbarium was in gebruik tussen ongeveer 20 n.Chr. en 97 n.Chr.

³ Eck 1987, 68; Eck 1989, 87. Cf. Taglietti 2001, 153. Ook in Brandenburg 1994, 220 wordt benadrukt dat de dodencultus (naast het voorzien van een graf) een belangrijke rol speelde in de funeraire organisatie. Zie tenslotte ook Heinzelmann 2001, 186–188 waarin op basis van grote hoeveelheden ceramiek (drinkrecipienten) die aangetroffen werden in de familiecolumnbaria in Ostia gesteld wordt dat de columbaria inderdaad de ruimtelijke context vormden voor de dodencultus. Hierop wijst volgens Heinzelmann ook het gegeven dat het merendeel van de asurnen niet voorzien was van een afsluiting. Hierdoor kon men offers gieten in de urnen.

4.7.1 *Case study*: de funeraire organisatie van de necropool in het Vaticaan

Vier door Eck tussen 1986 en 1989 gepubliceerde artikels omtrent de necropool in het Vaticaan in het algemeen en de organisatie en sociale achtergrond ervan in het bijzonder vormen een goed uitgangspunt om de organisatie in de familiegraven te bestuderen. Als basis voor zijn onderzoek start Eck met een studie van de inscripties die in de mausolea van de necropool aangetroffen werden. Het voordeel van de necropool in het Vaticaan is dat veel inscripties zich nog steeds *in situ* bevinden. In het ideale geval treft men boven de toegangswand van een mausoleum een *titulus* en binnenin het mausoleum (al bij al relatief weinig) inscripties aan die één individuele persoon vermelden. Een kort overzicht leert in welke mate individuele graven van een inscriptie werden voorzien:¹

- a) Het mausoleum B, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over minstens 68 graven waarbij geen interne inscripties werden aangetroffen (op één later aangebrachte inscriptie na).²
- b) Het mausoleum C is voorzien van een *titulus* die het mausoleum opdraagt aan de eigenaar (Lucius Tullius Zethus), zijn echtgenote (Tullia Athenais), hun zoon (Tullius Athenaeus), hun dochter (Tullia Secunda), hun kinderen en de *liberti* van de opgesomde personen.³ Tijdens de eerste fase werden ongeveer 70 graven aangelegd. Alleen op de asaltaren van de zoon en de dochter waren inscripties aangebracht.⁴
- c) Het mausoleum D, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over 34 graven waarbij geen interne inscripties werden aangetroffen.⁵
- d) Het mausoleum E, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over 68 graven waarbij vier (of zes) van de 28 individuele inscripties tot de eerste fase behoren.⁶
- e) Het mausoleum F, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over ongeveer 120 graven waarbij zes van de dertien individuele inscripties tot de eerste fase behoren.⁷
- f) Het mausoleum G, dat niet langer zijn *titulus* bezit, beschikte tijdens de eerste fase over minstens 46 graven waarbij geen interne inscripties werden aangetroffen.⁸

¹ Overzicht op basis van Eck 1987, 66–67; Eck 1988, 133–134; Eck 1989, 74. Sommige aantallen van graven en aangetroffen inscripties verschillen in de publicaties. Het aantal graven is gebaseerd op onderzoek *in situ* door Eck. Hier zijn de aantallen graven overgenomen zoals ze gepubliceerd werden in Eck 1989, 74.

² Basso 1981, 155–156.

³ Basso 1981, 156. De *titulus*-inscriptie (Basso 1981, 156): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Zethus fecit sibi et Tulliae Athenaidi coniugi benemerenti et Tulliae Secundae et Tullio Athenaeo filis et libe(r)ris eorum libertis libertabusque quos hi qui supra scripti sunt manu misissent in front(e) ped(es) XII in agr(o) ped(es) XVIII.*

⁴ Basso 1981, 157. De twee inscripties (Basso 1981, 157): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Athenaeus filius hic situs est* en *D(is) M(anibus) Tullia Secunda filia hic sita est Passulena Secundinae mater cessit.*

⁵ Mielsch 1986, 61.

⁶ Basso 1981, 158–159. Exemplarisch twee inscripties: een eerste van Urbanus (een keizerlijke slaaf) en een tweede van diens vader, Titus Aelius Tyrannus, die ooit *commentariis provinciae Belgicae* was. Inscripties (Basso 1981, 158–159): *D(is) M(anibus) Urbano Aug(usti) Vern(ae) adiutor tabulari rationis patrimoni vixit annis XXI m(ensibus) VII d(iebus) XXII Tyrannus Aug(usti) lib(ertus) et Aelia Urbana parentes filio karissimo* en *D(is) M(anibus) T(ito) Aelio Aug(usti) lib(erto) Tyranno qui fuit a comm(entariis) prov(inciae) Belgicae coniugi dulcissimo Aelia Andria uxor et Aelius Valerianus socer et restitutus fecit collib(erto).*

⁷ Toynbee 1958, 44–45. Hier volgen exemplarisch enkele inscripties (Toynbee 1958, 44–45): de grafinscriptie op het asaltaar van de eigenaars: *M(arco) Caetennio Antigono et Tulliae Secundae coniugi eius*. Drie andere inscripties van de *gens Caetennia*: *D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Tertio fecit M(arcus) Caetennius Chilo coliberto santissimo*; *D(is) M(anibus) M(arci) Caetennii Ganymedis vixit annis XXXVII M(arcus) Caetennius Secundus colliberto suo*; *D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Chryseroti M(arcus) Caetennius Antigonus iun(ior) patrono b(ene) m(erenti) fecit.*

⁸ Mielsch 1995, 123–124.

g) Het mausoleum H is voorzien van een *titulus* die het mausoleum opdraagt aan de eigenaar (C. Valerius Herma), zijn echtgenote (Flavia Olympias), hun zoon (C. Valerius Olympianus), hun dochter (Valeria Maxima) en de *liberti* van de opgesomde personen.¹ Tijdens de eerste fase werden ongeveer 170 graven aangelegd. Veertien van de twintig met dit mausoleum te verbinden individuele inscripties die op de graven zijn aangebracht, stammen uit de eerste fase.²

Uit het overzicht van deze gegevens volgt duidelijk dat het aantal voor individuele personen aangebrachte inscripties klein te noemen is. Het moet echter benadrukt worden dat Eck zich niet afvraagt of de inscripties misschien niet verdwenen zijn. Voor zover dit volgens Eck na te gaan is (hoe wordt echter niet vermeld), is het zo dat alle graven die tijdens de eerste fase werden aangelegd nochtans ook effectief tijdens de eerste fase gebruikt werden. Het overgrote deel van deze graven bleef dus anoniem. In het mausoleum H bijvoorbeeld verhoudt het totaal aantal graven zich tot het aantal inscripties als 12:1. Voor het mausoleum F is dit zelfs 20:1.³ Dit staat in schril contrast met de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. waar bijna iedere urne zijn eigen inscriptie had. De reden hiervoor is dat bijzettingen in dergelijke grote columbaria niet in familie-verband gebeurden. Terwijl in de kleinere columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. dit, zoals hieronder zal worden aangetoond, wel gebeurde. Hier was het niet zo noodzakelijk om ieder graf individueel aan te duiden. In deze context kan reeds verwezen worden naar de catacomben. Daar zien we opnieuw een toename van de inscripties. De reden hiervoor is volgens Eck dezelfde als voor de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr.: het betreft hier individuele graven die zijn ingebed in een gemeenschappelijke begraafplaats.⁴

4.7.2 Het belang van de inscripties voor de organisatie en de sociale status in de columbaria uit de tweede en derde eeuw n.Chr.

Welke conclusies kunnen nu uit de inscripties getrokken worden? Wat betreft de *tituli* kon worden vastgesteld dat deze hoofdzakelijk de vader, moeder en hun kinderen bij naam noemen. Slechts in één geval werd op de necropool in het Vaticaan een grafconstructie aangelegd door *liberti* voor hun *patronus* (namelijk in het mausoleum O, het mausoleum van de Matuccii)⁵. In zijn publicatie uit 1994 keert Saller terug op de door hem en Shaw uitgezette commemoratiepatronen in hun studie uit 1984.⁶ Hierboven werd opgemerkt dat in de studie van Saller en Shaw de inscripties losgekoppeld werden van hun archeologische context en dat bijgevolg hun studie geen expliciete gegevens opleverde voor de organisatie van de columbaria. In een publicatie uit 1994 besluit Saller, die kennis genomen had van de

¹ Eck 1986, 258. De *titulus* (Eck 1986, 258): *C. Valerius Herma fecit et Flaviae T.f. Olympiadi coiugi et Valeriae Maximae filiae et C. Valerio Olympiano filio et suis libertis libertabusque posterisq. eorum.*

² Eck 1987, 71. Exemplarisch enkele inscripties (Eck 1987, 71): de inscriptie van de eigenaars: *C. Valerius Herma dum vivo mihi fecit et Flaviae T.f. Olympiadi coiugi* (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*); de inscriptie van de dochter: *Valeriae C.f. Maximae quae vixit annis XII mens... dieb... C. Valerius Herma pater* (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*).

³ Eck 1987, 65; Eck 1988, 134–135; Eck 1989, 74–75. Eck komt tot dezelfde conclusie voor een selectie van mausolea uit de necropool van Isola Sacra. Dit in tegenstelling tot Saller 1984, 127 waarin gesteld wordt dat alleen in de urnenbanken die in deze constructies voorkomen personen van een lagere status anoniem werden bijgezet. Vergelijk Eck bovendien met Hope 1997a, 80 waarin gesteld wordt dat het aantal voorziene graven tijdens de eerste fase geen exacte indicatie is voor de grootte van de familie. Het is evenwel belangrijk te benadrukken dat volgens Eck bijna alle graven reeds in de eerste fase in gebruik werden genomen. Hoe hij dit kon vaststellen, wordt evenwel niet vermeld.

⁴ Eck 1989, 86–87.

⁵ Eck 1987, 74.

⁶ Zie boven voor deze studie en kritische kanttekeningen.

hierboven weergegeven onderzoeksresultaten van Eck, dat ook bij de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. de basisorganisatie te vinden is in de kernfamilie. Zoals de resultaten die Eck boekte aantonen, klopt het inderdaad dat de meester of *patronus*, die de verantwoordelijkheid draagt om het gehele huishouden van een graf te voorzien, vooral de relatie met zijn echtgenote en kinderen extra benadrukt door middel van inscripties. Maar juist omdat het bijzetten van het gehele huishouden er voor zorgde dat de band tussen de directe familie en de anderen vervaagde, moest de kernfamilie zich volgens Saller permanent onderscheiden van de rest.¹ Dit schijnt eveneens te kloppen: via de inscripties en de opbouw en decoratie van de grafconstructies kan men (in ideale omstandigheden) inderdaad de sociale stratificatie afleiden (zie verder). Maar in die zin is de door Saller en Shaw voorgestelde organisatie slechts deels bevestigd. Want, zoals hierboven reeds aangegeven, volgt uit het archeologische materiaal dat de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. een andere organisatie moeten hebben gehad dan die uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Of ook in deze grote columbaria de kernfamilie een vooraanstaande plaats inneemt in het aanleggen van een graf, laat staan het optrekken van de eigenlijke constructie, is nog maar zeer de vraag. Hierboven werd aangetoond dat dit niet het geval was. Bovendien zou het onjuist zijn om de organisatie volledig toe te spitsen op gegevens die alleen kunnen afgeleid worden uit de epigrafische bronnen. Vaak leveren de epigrafische bronnen (de *tituli* uitgezonderd) alleen informatie over de eigenlijke commemoratie. De *liberti* en slaven die in het overgrote deel van de gevallen geen inscriptie ontvingen, moeten echter ook in de organisatie en de werking van de columbaria en mausolea binnengebracht worden. Zoals hierboven duidelijk werd, kregen deze groepen naar alle waarschijnlijkheid een graf toegewezen door hun *patronus* of meester. Deze stelling is op zijn minst even belangrijk als de stelling van Saller en Shaw dat de kernfamilie verantwoordelijk was voor de organisatie. De *patronus* of meester bouwt niet alleen een grafmonument voor zichzelf, zijn familie, *liberti* en slaven, maar voorziet ook in een graf voor hen. De vraag wie dan de (eventuele) eigenlijke inscriptie bekostigde, is eerder bijkomstig vanuit het standpunt van de organisatie: men moest zich namelijk eerst kunnen verzekeren van een graf. En daar ligt net de sleutel van de organisatie. De determinerende rol van de grafeigenaar, respectievelijk echtgenoot, vader, *patronus* of meester, is hier duidelijk aanwezig. Hij is het die toestemming moet geven tot het aanleggen van een graf. Het is dan ook overdreven te stellen dat de basisorganisatie in columbaria of mausolea bij de kernfamilie alleen ligt. Deze indruk wordt dan wel gewekt door de individuele inscripties (volgens Saller dus om een onderscheid te maken tussen de kernfamilie en de rest) en de opbouw van het mausoleum, maar de vaststelling dat ook anderen in hetzelfde mausoleum mochten worden bijgezet, voert ons terug naar één persoon, namelijk de grafeigenaar die in een welbepaalde relatie staat tot die anderen. Er kan bijvoorbeeld ook nog op gewezen worden dat ondanks het feit dat de mausolea in het Vaticaan (volgens Eck) in het overgrote deel van de gevallen werden opgericht naar aanleiding van het overlijden van een persoon binnen de kernfamilie, op de *tituli* ook steeds de *liberti* en zelfs hun nakomelingen vermeld worden als doelgroep van het mausoleum.²

Dus ook wanneer de grafeigenaar overleden is, mag men de organisatie niet louter toespitsen op de vraag wie een grafinscriptie heeft gemaakt. Eck heeft op overtuigende wijze weten aan te tonen dat de *liberti* na het overlijden van de heer over het *ius sepulcri* beschikten. Zij waren het die in eerste instantie instonden voor de verdere organisatie. De vraag welke verwantschapsvormen dan het meest vertegenwoordigd zijn in deze “secundaire” (commemoratie-)inscripties wordt dan volledig irrelevant ten opzichte van de vraag waarom iemand in een welbepaald mausoleum mocht worden begraven. Misschien zou een studie over

¹ Saller 1994, 100–101.

² Eck 1989, 84–85.

deze groep “secundaire” inscripties ook tot de conclusie leiden dat het merendeel van de inscripties door echtgenoten voor elkaar of ouders voor kinderen werden opgericht. Maar daarmee is nog niet aangetoond dat de eigenlijke organisatie van mausolea na de dood van een grafeigenaar zich binnen één of meerdere kernfamilies afspeelt. Men moet eerst toestemming hebben om er begraven te worden of zelf het *ius sepulcri* bezitten. Pas dan kan gekeken worden naar de op inscripties weergegeven verwantschapsvormen. Ik verwijs hier nog even naar het mausoleum H van de necropool in het Vaticaan. Het lijkt mij onmogelijk de organisatie van het mausoleum dat in aanvang ongeveer 168 graven bezat en na verloop van tijd wel 250, louter en alleen te willen verklaren op basis van een veertiental inscripties. De vaststelling dat een echtgenote een inscriptie heeft opgedragen aan haar man is hier van ondergeschikt belang ten opzichte van de vraag waarom die man, die misschien op basis van zijn naam geen lid is van de *familia*, toch in het mausoleum werd bijgezet. Er kan dus besloten worden dat de studie van Saller en Shaw uit 1984 slechts met de nodige voorzichtigheid kan aangewend worden om de organisatie van de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. te interpreteren. Er zijn in absolute aantallen duidelijk meer (maar minder door inscripties geattesteerde) banden tussen de *patronus* of meester dan (wel door inscripties geattesteerde) banden binnen de kernfamilie.

Hierboven werd reeds kort ingegaan op het fysische huis. Wallace-Hadrill kon aantonen dat er meerdere assen konden aangeduid worden in het huis. Saller op zijn beurt meent dat het huis van de levenden grote overeenkomsten vertoont met het huis van de doden: de belangrijkste relaties, namelijk binnen de kernfamilie, worden expliciet aangeduid. In de huizen gebeurde dit door de decoratie en de opbouw, terwijl dit in de graven door middel van de inscripties en de decoratie gebeurde. De slaven en *liberti* daarentegen blijven in beide constructies anoniem op de achtergrond.¹ Deze door Saller opgemerkte overeenkomsten kloppen inderdaad. De reden waarom slaven en *liberti* anoniem werden bijgezet, wordt hieronder nog verder uitgewerkt.

Over de sociale status van de oprichters van de mausolea in het Vaticaan is niet veel bekend via de inscripties. Zeker is dat waarschijnlijk alle grafeigenaars *liberti* hadden en vermoedelijk ook slaven. Het is evenwel opmerkelijk dat niemand (het mausoleum O uitgezonderd) van de grafeigenaars voor zichzelf of voor zijn echtgenote aangeeft dat ze *liberti* zijn hoewel hun Griekse *cognomen* in die richting wijst. Voor de oprichters van het mausoleum C (en J) is dit volgens Eck heel waarschijnlijk. Voor Flavia Olympias, de echtgenote van Valerius Herma, wijst *T(iti) filia* in de *titulus* en in haar individuele inscriptie erop dat zij vrijgeboren was. Bij haar echtgenoot echter kan het weglaten van *G(ai) l(ibertus)* opgevat worden als het moedwillig verzwijgen van zijn status. Meer informatie aangaande de sociale status van de grafeigenaars kan niet afgeleid worden uit de *tituli*. Volgens Eck zijn de *tituli* dan ook meer bedoeld als rechtsdocument. De functie van de *tituli* is het aangegeven wie de eigenaar is en wie er mag bijgezet worden.²

Maar ook de inscripties die binnen de mausolea werden aangebracht verschaffen niet veel informatie over de sociale status. In het mausoleum E wordt in bepaalde inscripties de

¹ Saller 1994, 100.

² Eck 1987, 74–76; Eck 1989, 70. Zie ook Gardner 1999, 35–53 voor de wettelijke regelingen en het statuut van families waarvan één partner of beide partners tot de stand van de slaven of *liberti* behoorde. De slotgedachte is evenwel dat het statuut van personen door hun medemensen vaak als bewezen werd aanvaard zonder dat dit daarom ook zo was. Dit lijkt hier in de necropool in het Vaticaan ook van toepassing te zijn: het sociale aanzien dat voorvloeit uit de grafmonumenten laat niet vermoeden dat sommige eigenaars een lagere sociale status bezaten.

band met het keizerlijke hof uitdrukkelijk vermeld. Voor de rest komen op deze inscripties vaak alleen de naam en de leeftijd voor.¹

4.7.3 De structuur en opbouw van de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. als bron voor de organisatie en de sociale status

Ondanks de weinige gegevens die afgeleid konden worden uit de inscripties, is het duidelijk dat de grafeigenaars gegoed moeten geweest zijn om dergelijke gebouwen te kunnen bekostigen. Zo is de gemiddelde “*in fronte*” afmeting (de lengte van de façade dus) van de mausolea in het Vaticaan volgens Ecks berekeningen groter dan het gemiddelde van alle “*in fronte*” afmetingen van de mausolea uit Rome. Wanneer het inderdaad klopt dat men uit de opbouw van de grafgebouwen de financiële draagkracht van de eigenaars kan afleiden, dan hebben we in het Vaticaan te doen met een klasse die boven het gemiddelde uitsteekt.²

Een verder inzicht in de sociale indeling van de mausolea kan afgeleid worden uit de interne structuur en opbouw van de mausolea:

a) Volgens Eck is het zeer waarschijnlijk dat de centrale nis in de achterwand van het mausoleum C voorbehouden was voor de grafeigenaars (Lucius Tullius Zethus en Tullia Athenais). Volgens hem is de achterwand de meest in het oog springende plaats van dergelijke mausolea. Dat de centrale nis in de achterwand geflankeerd werd door de asaltaren van de zoon (Tullius Athenaeus) en de dochter (Tullia Secunda) vormt een bijkomend bewijs voor Ecks stelling.³

b) In het mausoleum E, het zogenaamde mausoleum van Titus Aelius Tyrannus, bevinden de graven van Titus Aelius Tyrannus, zijn echtgenote Aelia Urbana (beiden keizerlijke *liberti*), hun zoon Urbanus (een keizerlijke slaaf) en Aelia Saturnina (een *liberta* van Aelia Urbana) zich naast elkaar in de westelijke zijwand van het mausoleum. Door het ontbreken van de *titulus* is het niet bekend wie de grafeigenaar van het mausoleum was. Door de plaatsing van de graven van de zojuist opgenoemde personen is het volgens Eck evenwel onwaarschijnlijk dat Titus Aelius Tyrannus de grafeigenaar was.⁴

c) Ook het mausoleum H, het zogenaamde mausoleum van de Valerii of van Gaius Valerius Herma, biedt ons op basis van de schikking van de graven en de inscripties een inzicht in de organisatie en sociale indeling in familiegraven. Uit de *titulus* kon reeds worden afgeleid dat Valerius Herma een graf oprichtte voor zijn echtgenote en kinderen (die toen reeds gestorven waren) en hun *liberti*. Centraal in de achterwand, dit is dus tegenover de toegansdeur en meteen de meest representatieve plaats, bevindt zich het *arcosolium* van Valerius Herma en zijn echtgenote. Links daarvan bevindt zich het graf van zijn zoon en rechts van het graf van de ouders bevindt zich het graf van hun dochter. De drie graven zijn voorzien van een gelijkaardige inscriptie. Naast het graf van de dochter bevindt zich nog een graf dat eveneens voorzien is van een gelijkaardige inscriptie. Deze vermeldt dat Valeria Asia er bijgezet werd door Valerius Princeps van wie ze een *liberta incomparabilis* was. De reden voor dit grafrecht ligt misschien in een nauwe verwantschap tussen Valerius Princeps en Valerius Herma.⁵

Op een minder in het oog springende plaats, namelijk links van de toegang van het mausoleum H, werd een terracotta sarcofaag opgesteld. De inscriptie hierbij vermeldt dat Valerius Herma zijn *alumnus* Valerius Asiaticus (de zoon van Valeria Asia) er werd bijgezet. Rechts van de toegang treffen we opnieuw een terracotta sarcofaag aan. In deze sarcofaag werd een andere *alumnus* door Valerius Herma bijgezet. Bij deze *alumnus* C. Appaienus Castus vallen geen familie-bandten af te leiden.⁶

¹ Eck 1987, 75.

² Eck 1989, 71–72. Zie verder ook nog bij de kosten voor het oprichten van een grafconstructie.

³ Eck 1987, 69–70. Cf. Hope 1997a, 81–82.

⁴ Eck 1987, 70.

⁵ Eck 1987, 71–72; Eck 1989, 79 en 81. De inscriptie voor Valeriae Asiae (Eck 1986, 257): *Gaius Valerius Princeps Valeriae Asiae libertae incomparabili quae vixit annis ... mecum annis ...* (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*).

⁶ Eck 1987, 72; Eck 1989, 80–81. De inscripties van de *alumni* (Eck 1987, 72): *D.M. C. Valerio Asiatico alumno C. Valerius Herma qui vix. an. III m. XI d. III.* De andere inscriptie: *D.M. C. Appaieni Casti qui vix. ann. VIII m. X d. XXVIII alumno dulc. cui locum optulit C. Val. Herma in frontf (sic) ped. V sarcofago terra deposita.*

In de oostelijke annex van het mausoleum H treffen we bij een *arcosolium* de inscriptie aan voor Dynate. De inscriptie werd opgedragen door C. Valerius Eutychas. Deze was een *libertus* van Valerius Herma. Toch moest hij speciale toestemming vragen aan Herma om er zijn echtgenote te mogen bijzetten. De inscriptie eindigt dan ook met: *fecit permissu C. Valeri Hermaes patroni optimi*. Dynate was waarschijnlijk een slavin. Dit volgt uit de vaststelling door Eck dat de vrouw slechts één naam had en dat haar graf op een eerder onopvallende plaats werd aangebracht ondanks het feit dat er meer prominente plaatsen ter beschikking stonden. Zoals bijvoorbeeld het *arcosolium* in de westwand naast dat van Herma's zoon. Pas in een latere periode werd dit *arcosolium* door twee *liberti* van Herma bezet. Hieruit valt af te leiden dat Herma toen reeds overleden was en het *ius sepulcri* was overgegaan op de *liberti*. Deze *liberti* hadden, zoals valt af te leiden uit de inscripties, namelijk geen toestemming moeten vragen.¹

De inscripties maken duidelijk dat in het mausoleum nog meerdere *liberti* van Valerius Herma (bijvoorbeeld Valerius Valens en zijn zoon Valerius Dionysius) en nakomelingen van deze *liberti* (bijvoorbeeld Valerius Iulianus die er zijn dochter begraven heeft) over het *ius sepulcri* beschikten.²

In het mausoleum H werden eveneens drie Pompeii bijgezet. De verwantschapsband met de overige bijgezette personen is niet meteen duidelijk. Maar in het geval van T. Pompeius Successus weten we dat hij het grafrecht geschonken kreeg van twee rechthebbende *liberti* van Valerius Herma. Hieruit volgt dat de *liberti* dus een zodanig sterk *ius sepulcri* konden verwerven dat het hun zelfs toegestaan was om hun eigen begraafplaats door te geven. Waarschijnlijk was op dit ogenblik Valerius Herma, die tot dan toe de begraafplaatsen toekende, reeds gestorven en verklaart dit de invloed die de *liberti* dan konden uitoefenen.³ Eck wijst er bovendien op dat eens T. Pompeius Successus was bijgezet in het mausoleum, er nog andere Pompeii toegang verkregen tot het mausoleum: Pompeia Maritima (de moeder van een zekere Titus Pompeius Proculus Successus) en T. Flavius Pompeius Secundus (door wiens sarcofaag het graf van de *alumnus* Valerius Asiaticus vernietigd werd). De naam Flavius kan erop wijzen dat er een band bestond met Flavia Olympias, de echtgenote van Valerius Herma. Er werden echter geen (andere?) *liberti* van Flavia Olympias geattesteerd in het mausoleum.⁴

Daarmee was nog geen einde gekomen aan het gebruik van het mausoleum H. Ook de oostelijke annex wordt volledig benut voor bijzettingen en in de hoofdruimte werden nog meer sarcofagen opgesteld. Onder meer de sarcofaag van Valerinus Vasatulus die gehuwd was met Valeria Florentinus (naar alle waarschijnlijkheid een nakomeling van een vrijgelatenen van Valerius Herma). Dit is eveneens het enige christelijke graf in het mausoleum. Dit is dan ook een goed voorbeeld van de religieuze veranderingen die zich binnen een *familia* voordeden.⁵

Tenslotte dient er nog gewezen te worden dat alleen bij inhumatie-graven in het mausoleum H inscripties werden aangebracht. De enige uitzondering hierop zijn de vier graffiti bij urnen van *liberti* en vrije kinderen van deze *liberti*.⁶

d) Soms is het evenwel niet mogelijk een sociale indeling of verwantschap tussen de bijgezette personen te achterhalen. Dit is zo in het mausoleum F, het zogenaamde mausoleum van de Caetennii Maiores of van Marcus Caetennius Antigonus. Het altaar van de grafeigenaars stond midden in de ruimte tegenover de toegangsdeur opgesteld. In het mausoleum werden ook vijf *liberti* van Caetennius Antigonus, twee *liberti* van Tullia Secunda en een kind van een *libertus* van Tullia Secunda (zoon en vader heten beiden L. Tullius Hermadion) bijgezet. L. Tullius Hermadion junior werd in de achterwand bijgezet. Volgens Eck wijst dit erop dat de grafeigenaars reeds overleden waren: zij zouden het waarschijnlijk niet toegestaan hebben dat *liberti* een dergelijke prominente

¹ Eck 1987, 72; Eck 1989, 81.

² Eck 1989, 82. De inscriptie voor Valerius Valens en zijn zoon Valerius Dionysius (Eck 1986, 259): *Dis Manibus fecerunt fili piissimi Valerio Valenti patri et Valerio Dionysio fratri Valeri fecerunt Leonas, Herma et Marciane filia*. De (fragmentarisch bewaarde) inscriptie van Valerius Iulianus voor zijn dochter (naar Eck 1986, 267): *Dis Manibus Valeriae Gai Filiae ...neti ... quae vixit annis ... mensibus ... diebus XII ... Gaius Valerius Iulianus evokatus Augusti ... pater filiae dulcissimae quam matre non novit pater agnovit*.

³ Eck 1989, 82. De inscriptie van T. Pompeius Successus (Eck 1986, 261): *Tito Pompeio Titi filio Successo Iuniori qui vixit annis decemnovem mensibus duobus die uno filio carissimo dulcissimo Titus Pompeius Successus pater cui locum obtulerunt Valerii Philumenus et Galatia amico bene merenti*. (Links van deze inscriptie: *D(is)*; rechts: *M(anibus)*)

⁴ Eck 1989, 83. Inscriptie voor Pompeia Maritima (Eck 1986, 263): *Dis Manibus Pompeiae Maritimae matri Titus Pompeius Proculus Successus bene merenti fecit*. De inscriptie voor T. Flavius Pompeius Secundus (Eck 1986, 264): *Dis Manibus ... Flavi Pompei Titi fili Secundi qui vixit annis VIII mensibus VII*.

⁵ Eck 1989, 83.

⁶ Eck 1987, 72.

plaats inpalmde.¹ Tot hier toe stellen zich geen problemen. Maar, eveneens tijdens de eerste fase, werd een inscriptie aangebracht door Aurelia Eutychieane voor haar echtgenoot Aurelius Nemesius bij het noordelijke *arcosolium* in de oostwand. De reden (al dan niet inzake verwantschap) waarom Aurelius Nemesius grafrecht had in het mausoleum van de Caetennii is niet bekend.² Evenzeer ongebruikelijk is de bijzetting van twee vrienden door L. Tullius Hermadion (senior?). De vraag is of hij het recht wel had om vrienden bij te zetten in dit mausoleum.³ Eveneens zonder direct af te leiden verwantschap zette een zekere Marcus Aurelius Hieron, een *evokatus Augusti*, zijn zesjarige zoon bij in het mausoleum F. In het mausoleum werden vóór het einde van de derde eeuw n.Chr. ook christenen bijgezet. Dit is het geval voor Aemelia Gorgonia die in een *forma* werd bijgezet en voor een zekere Siricus die bijgezet werd in het graf van L. Tullius Hermadion junior waardoor laatstgenoemde zijn grafrecht geschonden werd. Hoe alle bovengenoemden het *ius sepulcri* verkregen is onduidelijk. Voor de Aurelii is het eventueel (hypothetisch) mogelijk dat een zekere Aurelius huwde met een zekere Tullia, die afstamt van een vrijgelatene van Tullia Secunda, waardoor de Aurelii het grafrecht verwierven. Voor Siricus is een verwantschap echter zeer onwaarschijnlijk. Dit staat namelijk in schril contrast met de door hem uitgevoerde usurpatie van het graf van L. Tullius Hermadion junior.⁴ Het is opmerkelijk dat de *arcosolia* die een vooraanstaande plaats innemen in de constructie niet gebruikt werden voor de grafeigenaars of hun verwanten. Hieruit volgt duidelijk dat de grafarchitectuur (met prominente en onopvallende graven) niet afhankelijk is van de persoonlijke wil of smaak (de grafeigenaars werden namelijk gecremeerd en dus niet in de opvallende *arcosolia* bijgezet). Verder dient er nog op gewezen te worden dat alle latere inscripties werden aangebracht in de muur tegenover de toegangsdeur (de “belangrijkste” wand dus) en dat geen enkel van de latere graven in de zijwanden van een inscriptie voorzien was.⁵

Op basis van het bovenstaande kunnen twee conclusies getrokken worden. Ten eerste is het zo dat de grafarchitectuur vaak een aanduiding is voor de sociale onderverdeling. De grote centrale gedecoreerde nissen zijn in het merendeel van de gevallen voorbehouden voor de grafeigenaar en zijn directe familie. De overige, minder in het oog springende graven zijn bestemd voor zijn personeel, aanverwanten en vrienden. Ten tweede werd ook duidelijk dat familie-mausolea over een zeer lange tijdsspanne in gebruik konden blijven.⁶ Het mausoleum H bevatte over een periode van meer dan honderd jaar bij benadering 250 graven. Op basis van de inscripties werd namelijk duidelijk dat de *liberti* en hun nakomelingen over het *ius sepulcri* beschikten. In uitzonderlijke gevallen, zoals in het mausoleum F, konden de erfgenamen gebruik maken van de meest in het oog springende graven. Dit bewijst duidelijk dat zij zich als de nieuwe eigenaars van de begraafplaats wilden profileren.

4.7.4 De plaats van slaven in de familie-mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr.

Hierboven werd reeds meermaals aangegeven dat ook slaven in de kleine columbaria en mausolea bijgezet werden. Op basis van bovenstaand overzicht van een selectie van mausolea uit de necropool van de Vaticaan kan echter afgeleid worden dat de inscripties

¹ Eck 1989, 75–76. De inscriptie voor L. Tullius Hermadion junior die in een *arcosolium* werd geïnhumeerd door zijn vader (Eck 1986, 252): *Dis Manibus Lucius Tullius Hermadion Lucio Tullio Hermadioni filio dulcissimo fecit qui vixit annis XVIII mensibus V diebus V*. De inscriptie voor L. Tullius Hermadion senior die (in tegenstelling tot zijn vroeger overleden zoon) gecremeerd werd (Eck 1986, 252): *Dis Manibus Lucius Tullius Hermadion fecit sibi vivus*.

² Eck 1987, 70; Eck 1989, 77. De inscriptie van Aurelius Nemesius (Eck 1986, 248–249): *Aurelio Nemesio coiugi carissimo bene merenti, qui vixit annis LIII menses VIII diebus XI, qui cum summa laudi artis suae musicae magister chori orchestropalae et pantomimorum deservit. Huic Aurelia Eutychieane uxor dedit ac posuit*.

³ Eck 1989, 77. De inscriptie van de twee vrienden van L. Tullius Hermadion werd in mausoleum E ontdekt. Er is echter nergens een aanduiding dat de inscriptie daar aan de muur bevestigd werd. Op basis van het voorkomen van de naam L. Tullius Hermadion op de inscriptie vermoedt Eck dat de inscriptie in oorsprong tot het mausoleum F behoorde waar deze naam reeds tweemaal geattesteerd is (Eck 1986, 247–248). Inscriptie (Eck 1986, 247): *Dis Manibus Aureli Gigantis et Papiriae Profunturae eius Tullius Hermadion amicis bene merentibus*.

⁴ Eck 1989, 77–78.

⁵ Eck 1987, 70; Eck 1989, 78.

⁶ Eck 1989, 83–84. Vergelijk dit met De Visscher 1963, 118–119 en Hopkins 1983, 205–206 (zie boven).

steeds verwijzen naar familieleden of *liberti*. Slaven komen (op twee uitzonderingen na) niet voor in inscripties. De vraag stelt zich dan ook, aldus Eck, of slaven wel werden bijgezet in deze grafconstructies. Het moet echter benadrukt worden dat men geen *libertus* kon worden vóór zijn dertigste verjaardag (op basis van de Lex Aelia Sentia). Er moeten dus veel slaven gestorven zijn nog voor ze de status van *libertus* verkregen. Er zijn twee overtuigende redenen aan te halen die kunnen verklaren waarom slaven ook in de familiegraven opgenomen werden. Ten eerste was het de plicht van een meester om zijn slaven van een begraafplaats te voorzien (wat misschien niet altijd in de praktijk zal gebeurd zijn).¹ Ten tweede is het vanuit een sociaal-psychologisch oogpunt zeer waarschijnlijk dat de sterke band tussen *patronus* en *libertus* evenzeer gold tussen slaaf en meester. Het grote verschil evenwel tussen een slaaf en een *libertus* is dat eerstgenoemde volgens de wet geen rechtspersoon is en bijgevolg in tegenstelling tot een *libertus* geen aanspraak kon maken op het *ius sepulcri*. Dit is volgens Eck dan ook meteen de reden waarom slaven nooit vermeld werden op *tituli*. Eck is er eveneens stellig van overtuigd dat slaven niet meer begraven werden in *puticuli*: in de tweede en derde eeuw n.Chr. was dit gebruik uit het einde van de Republiek niet langer van toepassing.² Daartegenover stond wel dat het schijnbaar volstond om slaven zonder verdere “ingrepen” bij te zetten. Dit zou meteen (gedeeltelijk) verklaren waarom er zo weinig inscripties in de mausolea uit de tweede en derde eeuw voorkomen. Wanneer slaven wel een individuele inscriptie kregen vloeide dit voort uit een speciale band tussen de meester en zijn slaaf (bijvoorbeeld *vernae* en *alumni*) of het speciale “statuut” van de slaaf (bijvoorbeeld een keizerlijke slaaf). In hoofdzaak werden dus alleen de familie en enkele *liberti* aangeduid met een inscriptie die hen moest onderscheiden van de anonieme “massa”.³

4.7.5 De kosten voor het oprichten van een columbarium of mausoleum

Het probleem bij een studie van de begrafenis-kosten voor Rome is dat er slechts weinig gegevens uit de Oudheid zijn overgeleverd die inzicht geven in deze materie. Slechts enkele inscripties uit Rome vermelden de begrafenis-kosten. Bovendien wordt steeds de totale kostprijs, dus van grond én grafconstructie, vermeld. Hou hierbij rekening dat in de eerste eeuw n.Chr. de prijs voor één *iugerum* akkerland reeds 50.000 sestertiën kon bedragen.⁴

De gemiddelde begrafenis-kosten in Italië, die op basis van inscripties bekend zijn, bedroegen tijdens de eerste eeuw n.Chr. 2000 sestertiën. Hierbij was één sestertie in de eerste eeuw n.Chr. in Italië de prijs voor een halve kilogram graan. De goedkoopste begrafenis-kost in Italië bedroeg 120 sestertiën. Deze begrafenis-kosten golden voor de militairen van een lagere rang. Daartegenover staan begrafenis-kosten die soms tot meer dan 100.000 sestertiën opliepen. Deze graven hoorden toe aan oppercenturionen uit de legioenen en de *severi Augustales*. Hun graven behoren nog bij de minder luxueuze graven in het *Suburbium* van Rome. Velen konden zich dus nog duurdere graven veroorloven.⁵

¹ Dit kan volgens Eck afgeleid worden uit Ulpianus, *Digestae* 11, 7, 31, 1: *Qui servum alienum vel ancillam sepelivit, habet adversus dominum funerariam actionem.*

² Zoals bij de funeraire organisatie door de stad bleek, was dit reeds in de eerste eeuw n.Chr. niet meer het geval.

³ Eck 1987, 73–74; Eck 1988, 135–139; Eck 1989, 87–89. In Morris 1992, 44–45 wordt de vraag gesteld of slaven wel *steeds* in familie-columbaria werden bijgezet. In Hope 1997a, 81 wordt de mogelijkheid naar voren geschoven dat de anonieme graven niet alleen slaven maar ook *liberti* bevatten. In Hanson 2002, 59–60 deelt Hanson de stelling van Eck dat het dienstpersoneel (en dus ook slaven) in het graf van de familie werden bijgezet. Slechts uitzonderlijk werden volgens hem kleine familiegraven van louter slaven opgetrokken. Zie ook Kaser 1971, 81–89 voor een bondig overzicht van de wetgeving aangaande slaven en *liberti*.

⁴ Von Hesberg 1992, 9–10. Eén *iugerum* is (naar Duncan-Jones 1974, 371) 2.518 m².

⁵ Duncan-Jones 1974, 127–131; Purcell 1987, 34.

De kosten van een eenvoudig herdenkingsmonument, hoewel in Rome waarschijnlijk hoger dan elders, moeten nog steeds betaalbaar geweest zijn voor werkende Romeinen. Het is namelijk bekend dat voor leden van een college de begrafenis-kosten niet meer bedroegen dan enkele honderd sestertiën. Vanaf dit bedrag kon men ook reeds een nis aankopen in de grote columbaria. Vergelijk dit bovendien met de 250 sestertiën die Nerva als *funeraticium* schonk aan het *plebs* (zie verder). Dit is nog niet overdreven veel meer in vergelijking met de 50 tot 60 sestertiën die een bijzetting in de gemeenschappelijke begraafplaats van Pozzuoli kostte.¹

De enige bron (althans die in hoofdstuk 2 ter sprake kwam) met exacte gegevens omtrent de kosten van kleine familie-mausolea is de *titulus* van het mausoleum A in de necropool in het Vaticaan. In de inscriptie stelt C. Popilius Heracla dat zijn erfgenamen 6000 sestertiën uit de erfenis moeten aanwenden voor zijn grafgebouw. Het grondstuk waarop dit diende te gebeuren had hij waarschijnlijk zelfs reeds bekostigd daar hij de exacte plaats vermeldt waar het grafgebouw moest opgericht worden. Eck wijst er terecht op dat het natuurlijk nog maar de vraag is of zijn erfgenamen het vooropgestelde bedrag ook echt gespendeerd hebben.²

Er vanuitgaande dat het mausoleum A effectief 6000 sestertiën heeft gekost, moeten andere, grotere mausolea waarschijnlijk nog meer hebben gekost. Het mausoleum A is waarschijnlijk (want nog niet opgegraven) 20 à 25 m². Het mausoleum H is minstens 65m² groot. Het is dus goed mogelijk dat het mausoleum H minstens driemaal zoveel gekost heeft. Men bedenke hierbij evenwel dat de kostprijs niet alleen afhankelijk was van de ingepalmde oppervlakte. Ook de decoratie kan een determinerende factor geweest zijn. Er dient volgens Eck bovendien benadrukt te worden dat 6000 sestertiën toch reeds vijf maal het jaarsoldij was van een gewone soldaat.³

Als het inderdaad zo is dat de grafeigenaars van de mausolea in de necropool in het Vaticaan allen *liberti* waren (zoals hierboven reeds afgeleid werd) dan moeten zij in één generatie een groot kapitaal hebben weten te verzamelen. Eck vermoedt dan ook dat de *liberti* ofwel de erfgenamen waren van kinderloze *patroni* of dat bepaalde *liberti* de natuurlijke kinderen waren van een *patronus*. Een voorbeeld van laatstgenoemde situatie is ons bekend via een inscriptie die vermeldt: *parens et patrona*.⁴

Bovendien is het ook zo dat de grafeigenaars niet hun gehele vermogen in de grafmonumenten kunnen gespendeerd hebben. Voor het mausoleum C, F, H en O is het zeker dat de grafeigenaar en een groot deel van zijn verwanten nog in leven waren tijdens de bouw van het mausoleum. Zowel de grafeigenaar als zijn verwanten moeten nog in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Dit bevestigt nogmaals de sterke financiële draagkracht van de grafeigenaars.

¹ Saller 1984, 128; von Hesberg 1992, 10.

² Eck 1989, 73. De inscriptie van de *titulus* (Basso 1981, 155–156): *D(is) M(anibus) ex codicillis triplicibus Popili Heraclae C(aius) Popilius Heracla heredibus salut(em) vos heredes mei rogo iubeoque fideique vestrae committo uti monumentum mihi faciatis in Vatic(ano) ad circum iuxta monumentum Ulpi Narcissi ex is VI n(ummum) in quam rem numerabit. Novia trophime is III n(ummum) et coheres eius is III n(ummum) ibique reliquas meas et Fadiae Mamimae uxoris meae si quid ei humanitus acciderit poni volo cuius monumenti ius lego libertis libertabusq(ue) meis et quos testamento manu misero sive quem in statu libertatis reliqui et hoc amplius noviae trophimae libertis libertabusque eius posterisque supra scriptorum et itum aditum ambitum sacrificique faciendi causa ad id monu(men)tum uti ei liceat.*

³ Eck 1989, 73; Purcell 1987, 35. Op basis van de (mogelijke) grondprijs, namelijk 50.000 sestertiën voor ongeveer 2500 m², kan theoretisch de prijs van de grond van het mausoleum A berekend worden. Wanneer het mausoleum A inderdaad 25m² groot is, heeft de grond bij benadering 500 sestertiën gekost. Dit is equivalent met 250 kg graan.

⁴ Eck 1989, 74. Voor de inscriptie: zie CIL VI 12389.

Meer gegevens over de kosten van columbaria of mausolea zijn niet bekend. Het is dan ook moeilijk om de eigenaars van deze grafconstructies als een wel afgelijnde klasse binnen de maatschappij te klasseren.¹ De hoofdtoon is dat iedere werkende Romein zich minstens van een eenvoudig grafmonument kon voorzien. Het spreekt voor zich dat de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. meer gekost hebben dan de kleinere mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Onder de oprichters van de grote columbaria behoorden inderdaad consuls, terwijl de kleinere mausolea van de Vaticaan bijvoorbeeld in handen waren van *liberti*. Zonder dat evenwel een scherpere classificatie kan gegeven worden, kunnen de eigenaars van de kleinere columbaria en mausolea omschreven worden als gegoeden die zich enerzijds tussen de hogere elite met hun grote columbaria en anderzijds de armen met hun anonieme graven (zoals in Ostia) of de leden van colleges bewegen.²

4.7.6 De overige kleine columbaria en mausolea uit de eerste tot en met de derde eeuw n.Chr.

Hier volgt een overzicht van de overige kleine familiecolumnaria en –mausolea die in hoofdstuk twee bestudeerd werden. Het moet evenwel benadrukt worden dat de strikte scheiding (zoals die van Eck) tussen de grote columbaria en de kleine columbaria in termen van eerste eeuw ten opzichte van tweede en derde eeuw niet volledig klopt. Ook tijdens de eerste eeuw werden reeds kleinere familiecolumnaria opgericht.³

Er kunnen twee grote groepen onderscheiden worden: ten eerste de kleine columbaria en mausolea waarvan met zekerheid bekend is dat ze zijn opgericht door en voor één familie en ten tweede de kleine columbaria en mausolea die naar alle waarschijnlijkheid ook familiegraven zijn maar waarvoor geen direct epigrafische argumenten voorhanden zijn. In dit overzicht wordt, wanneer dit mogelijk is, voor ieder columbarium vermeld wie de oprichter is, wie de doelgroep is en wie instond voor de verdere organisatie. Bij de columbaria die opgericht werden in de eerste eeuw n.Chr. wordt dit specifiek vermeld.

1) Columbaria waarvan met zekerheid is bekend dat ze opgericht werden door en voor één familie:

a) Opgericht door Qaetius Eutyclus voor zijn zoon en hun nakomelingen, is het columbarium n° 9 nabij de Sebastiano-catacombe op basis van de *titulus*, de beperkte oppervlakte en het relatief weinige aantal bijzettingen als een familiebegraafplaats te beschouwen.⁴

b) Opgericht door Euprosdectus voor zijn zoon Symphronius, hun *liberti* en nageslacht, is het columbarium n° 11 (en/of 12) nabij de Sebastiano-catacombe op basis van de *titulus* (aangetroffen in de “voorruimte”) een familiegraf van een keizerlijke *libertus*. Het relatief grote aantal bijzettingen en de grote oppervlakte kunnen worden verklaard door het gegeven dat de “voorruimte” van het columbarium n° 11 misschien een apart columbarium (n° 12) was.⁵

c) De columbaria 10 en 9 nabij de Sebastiano-catacombe zijn zeker familiebegraafplaatsen gezien hun omvang en schikking van de nissen.⁶

¹ Vergelijk met Morris 1992, 7: een te scherpe afbakening van de verschillende sociale strata (zoals in vroegere sociale modellen vaak het geval was) geeft geen realistisch beeld.

² Vergelijk dit met de opgegeven problematiek in Purcell 1999, 135–161: Hoe moet men de bevolking van een stad bepalen en omschrijven? Het reconstrueren van een maatschappelijke indeling is problematisch volgens Purcell.

³ Cf. de geboekte resultaten in Hoofdstuk 2. Eveneens cf. Morris 1992, 44.

⁴ Jastrzebowska 1981, 24–25; Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁵ Jastrzebowska 1981, 29.

⁶ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31.

d) Opgericht door M. Clodius Hermes voor zichzelf, de zijnen, hun *liberti* en nakomelingen is het mausoleum H “*in catacumbas*” op basis van de *titulus* als een familiegraf te catalogeren dat waarschijnlijk later in handen kwam van een college.¹

e) De twee columbaria van de via Taranto zijn beide kleine van weinig graven voorziene familiecolumnaria.²

f) Eveneens de mausolea A, C, F en H van de necropool in het Vaticaan kunnen op basis van hun respectievelijke *titulus* en /of interne inscripties als familiegraven gecatalogeerd worden.³

2) Vermoedelijke kleine familiecolumnaria en -mausolea

a) Het columbarium in het park van de Villa Borghese is gezien het beperkte aantal bijzettingen en de beperkte oppervlakte te beschouwen als een familiecolumnarium. Dit columbarium werd opgericht in de Augusteïsche periode.⁴

b) Het zogenaamde columbarium van Pomponius Hylas is naar alle waarschijnlijkheid een familiebegraafplaats, namelijk van Granius Nestor en zijn echtgenote Vinileia Hedone. Dit impliceert dat het columbarium pas later in handen kwam van Pomponius Hylas en zijn echtgenote Vinalinis. De inscripties tonen aan dat er *liberti* en slaven werden bijgezet. De beperkte oppervlakte en het waarschijnlijk tijdens de eerste fase kleine aantal bijzettingen wijzen in de richting van een standaard familiecolumnarium. Er moet misschien ook rekening mee worden gehouden dat in het columbarium nissen door speculanten werden verkocht. Dit columbarium is opgericht onder Tiberius.⁵

c) Het kleine en van weinig bijzettingen voorziene columbarium nabij het circus van Maxentius is waarschijnlijk een familiecolumnarium. Verdere gegevens omtrent de gelijktijdig aangelegde gangen voor inhumatie ontbreken evenwel, maar staan deze interpretatie naar mijn mening niet in de weg. Er zijn namelijk nog graven uit deze periode bekend waar inhumatie naast crematie voorkwam.⁶

d) De columbaria n° 8, 7, 6 en 2 nabij de Sebastiano-catacombe zijn gezien de kleine in beslag genomen oppervlakte en het relatief kleine aantal bijzettingen waarschijnlijk familiebegraafplaatsen.⁷

e) Het mausoleum I “*in catacumbas*” van het *Collegium Innocentiores* was waarschijnlijk aanvankelijk een familiegraf dat na verloop van tijd in handen kwam van een college.⁸

f) Het mausoleum A “*in catacumbas*” van de Ascia is naar alle waarschijnlijkheid in oorsprong een familiegraf gezien de beperkte omvang.⁹

g) Het zogenaamde hypogeum Polimanti is gezien de beperkte oppervlakte en het kleine aantal (crematie- en inhumatiebijzettingen) als een familiegraf te beschouwen.¹⁰

h) Het columbarium van G. Sulpicius Platorinus is waarschijnlijk een familiecolumnarium zoals kan afgeleid worden uit de *titulus*. Dit columbarium is opgericht in de Augusteïsche periode.¹¹

i) Het kleine columbarium in het park van de Villa Doria-Pamphilj is waarschijnlijk een familiegraf. Dit columbarium is opgericht in de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr.¹²

¹ Jastrzebowska 1981, 53–55.

² Pallottino 1934, 42.

³ Zie hierboven.

⁴ VonHesberg 1988, 465–487.

⁵ Coarelli 1975, 334; Pavia 1996, 13; Pavia 2000, 54.

⁶ Brandenburg 1984, 20–21; Nestori 1969b, 639.

⁷ Zie onder meer Jastrzebowska 1981, 22; Kammerer-Grothaus 1978, 116.

⁸ Mancini 1923, 71.

⁹ Jastrzebowska 1981, 58.

¹⁰ Mancini 1919, 54.

¹¹ z.a. 1965, 96.

¹² Moretti 1970, 345–363.

j) Het *colombario minore* nabij het Casino del Bel Respiro is op basis van het beperkte aantal bijzettingen waarschijnlijk een familiecolombarium.¹

k) Het zogenaamde *mausoleo I Sud* ten zuiden van het circus van Nero is waarschijnlijk een familiebegraafplaats gezien het beperkte aantal bijzettingen. Dit columbarium is opgericht in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr.²

l) De mausolea B, D, E, G, I, Z, Phi en Chi van de necropool in het Vaticaan zijn zeer waarschijnlijk familiegraven gezien hun, soms relatief, kleine oppervlakte en eerder beperkt aantal bijzettingen.³

Slechts enkele kleine columbaria behoren niet tot één van deze twee groepen:

a) Het columbarium n° 5 nabij de Sebastiano-catacombe behoort waarschijnlijk toe aan een *collegium* (op basis van de inscripties waarschijnlijk zelfs een keizerlijk college). Dit kan afgeleid worden van de uniformiteit van de nissen. Hier treft men geen hiërarchische onderverdeling in tussen grote pronknissen voor de eigenaar en simpele nissen voor bijvoorbeeld de *liberti*. Bovendien behoort dit columbarium tot één van de grootste columbaria van de necropool. Het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase is echter toch nog beperkt te noemen.⁴

b) Ook het columbarium nabij het columbarium van de Statilii (en andere kleinere columbaria in de buurt) wordt (hier nu) door de kleine omvang, het beperkt aantal bijzettingen en een in de buurt aangetroffen inscriptie beschouwd als een columbarium dat in handen was van een *collegium*.⁵

Op basis van bovenstaand overzicht komt men tot de vaststelling dat er elf met zekerheid bekende familiegraven zijn tegenover éénentwintig mogelijke familiegraven. Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat het criterium voor de classificatie als zekere familiegraven (en dit in tegenstelling tot de andere groep) de aanwezigheid van de *titulus* en / of specifieke interne inscripties is. Voor de waarschijnlijk als familiegraven te classificeren columbaria en mausolea kon alleen rekening gehouden worden met de oppervlakte en het aantal bijzettingen.⁶ Wanneer we de met zekerheid als familiegraven geclassificeerde columbaria en mausolea bekijken zien we dat deze gekenmerkt worden door een stucdecoratie, thematisch gevarieerde fresco's, aanwezigheid van grote centrale pronknissen en (in mindere mate) een marmeren vloer of een mozaïekvloer. Het kan niet als toevallig beschouwd worden dat ook de als waarschijnlijk geclassificeerde familiegraven (en vooral deze die ontstaan zijn na 100 n.Chr.) in algemene regel één of meerdere van deze kenmerken dragen. Terwijl bijvoorbeeld het columbarium n° 5 nabij de Sebastiano-catacombe, dat zeer waarschijnlijk door een college werd opgericht, geen enkel van deze kenmerken draagt.

Het is duidelijk dat de patronen die kenmerkend waren voor de mausolea in het Vaticaan ook voor de hierboven staande columbaria en mausolea van toepassing zijn. Vaak is het overlijden van een kind de directe reden voor de aanleg van de grafconstructies. In de grafconstructies werden tevens de *liberti* en de nakomelingen bijgezet. Hoewel het sociale statuut van de oprichters niet kan afgeleid worden uit inscripties, is het duidelijk dat deze tot een goeude klasse moeten behoord hebben. Daarop wijzen niet alleen opbouw, structuur en decoratie op zich, maar ook het gegeven dat ze over *liberti* (en dus slaven) beschikten.

¹ La Regina 2001, 179.

² Magi 1968, 206–226.

³ Zie hoofdstuk 2.

⁴ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31.

⁵ Manciola 1983, 157.

⁶ In Eck 1987, 67 merkt Eck terecht op dat het aantal inscripties in de necropool nabij de Sebastiano-catacombe zich tot het aantal graven verhoudt zoals dit ook in de necropool in het Vaticaan het geval was. De grote afwezigheid van inscripties kan in die zin ook als een argument aangevoerd worden om de constructies als familiegraven te beschouwen.

4.8 De overgang van crematie naar inhumatie en de gevolgen voor de funeraire organisatie

Om nu de overstap te kunnen maken naar de hypogea moet eerst aandacht besteed worden aan de omschakeling van crematie naar inhumatie. Op deze wijze kunnen de redenen voor het ontstaan van hypogea beter geduid worden. De overgang van crematie naar inhumatie is een zeer ingewikkelde problematiek. De klassieke opvattingen met betrekking tot de redenen waarom er een overschakeling plaats vond van crematie naar inhumatie blijken echter problematisch te zijn in het licht van nieuwe archeologische ontdekkingen.

4.8.1 De begrafenisritus in Rome vanaf Augustus tot Hadrianus

Op het einde van de Republiek waren er volgens Lucretius drie gangbare begrafenisriten, namelijk ten eerste crematie, ten tweede een speciale vorm van inhumatie, namelijk balsemen en ten derde inhumatie.¹ In de periode van Augustus tot Hadrianus blijven de begrafenisriten zoals ze in zwang waren in de Republiek in gebruik. Volgens de klassieke opvatting echter werd crematie als de meest gangbare begrafenisritus beschouwd aangezien Tacitus crematie als een *Romanus mos* bestempelde. Toch komt er ook nog inhumatie voor. Zo werd Poppaea, de echtgenote van keizer Nero, geïnhumeerd. Ook Statius maakt melding van een inhumatie van een keizerlijke ambtenaar onder Domitianus. Hieruit kan besloten worden dat inhumatie zelfs aan het keizerlijke hof nog gebruikelijk was ondanks het feit dat crematie de meest gangbare begrafenisritus was.² De Visscher wijst er trouwens nog op dat crematie bovendien tegemoet kwam aan het nijpende plaatsgebrek ten gevolge van de steeds toenemende bevolking vanaf de eerste eeuw v.Chr. De crematieritus maakte het mogelijk op een beperkte oppervlakte toch een groot aantal bijzettingen door te voeren.³ Archeologisch vertaalt dit overwicht van de crematieritus zich vanaf het einde van de Republiek, het begin van de Keizertijd in het ontstaan van grote columbaria en familiecolombaria.⁴

Recente studies tonen evenwel aan dat de klassieke opvatting als was de crematieritus de meest voorkomende ritus in de periode van Augustus tot Hadrianus toch dient bijgesteld te worden. Er zijn meerdere voorbeelden bekend uit de eerste eeuw n.Chr. waarin inhumatie-graven een prominente plaats innamen tussen crematie-graven. De stelling zoals ze hierboven algemeen aanvaard werd, namelijk dat aan het keizerlijke hof ook nog inhumatie voorkwam naast hoofdzakelijk crematie, kan dus uitgebreid worden naar een grotere schaal. In de necropool van de via Triumphalis werden reeds vanaf de eerste fase op een doorgedreven wijze inhumatie-graven aangelegd. Een terracotta sarcofaag van deze necropool kan op basis van stempels gedateerd worden vóór 79 n.Chr. (of misschien zelfs vóór 59 n.Chr.). Ook het inhumatiegraf TF5, namelijk een bakstenen afsluiting voor een sarcofaag of een *a fossa*-graf, is te dateren in de eerste eeuw n.Chr. Reeds bij het oprichten van de columbaria 21 en 22 werden *arcosolia* in de achterwand aangelegd. In het columbarium 6 werd bij de aanleg een plaats voorzien voor het opstellen van een sarcofaag. Ook *a cappuccina*- en *a fossa*-graven werden vanaf de ingebruikname van de necropool rond het midden van de eerste eeuw n.Chr. aangelegd. Het *a cappuccina*-graf TC19 is op basis van de baksteenstempels misschien nog te dateren vóór 59 v.Chr. In de necropool werd een sarcofaag uit de eerste eeuw n.Chr. aangetroffen die gezien de baksteenstempels op de afsluitplaten van de sarcofaag in of na de Severische periode hergebruikt werd. Het lijkt Steinby evenwel logisch dat deze sarcofaag

¹ Lucretius, *De Rerum Natura* 3, 890–893. Zie ook Toynbee 1971, 29.

² Tacitus, *Annales* 16, 6; Statius, *Silvae* 5, 1, 225 e.v. Zie ook Astolfi 1998, 7–9; De Visscher 1963, 25; Jones 1987, 813; Laubenheimer 1987, 361; Morris 1992, 42; Suchecki 1993, 664; Toynbee 1971, 40.

³ De Visscher 1963, 40.

⁴ Pace Davies 1977, 17. Het moet evenwel benadrukt worden dat, zoals hierboven werd aangetoond, ook het element van *public display* en euergetisme een cruciale rol speelden in het ontstaan van deze columbaria.

niet van over lange afstand zal weggenomen zijn. Deze sarcofaag levert dus eveneens het bewijs dat reeds in de eerste eeuw in deze necropool, of toch op zijn minst in de dichte nabijheid, inhumatiebijzettingen plaats vonden. In het totaal vonden in de necropool in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. reeds twaalf inhumatiebijzettingen plaats.¹ De crematieritus bleef in deze necropool in zwang tot de periode van Hadrianus.²

Ook de cijfers voor de necropool van de via Salaria wijzen op een grotere differentiatie dan dat de algemene consensus inzake de verhouding van crematie tegenover inhumatie vóór Hadrianus laat uitschijnen. In deze necropool werden reeds tussen het einde van de Republiek en het begin van de Keizertijd elf columbaria opgericht waarin beide ritën naast elkaar voorkwamen. Volgens Cupitò bedroeg het aantal inhumatiebijzettingen uit de eerste eeuw v.Chr. en de eerste eeuw n.Chr. dertig procent en het aantal crematie-bijzettingen dus zeventig procent.³ Ook het gebruik van het *os resectum*, dit is het inhumeren van een deel van het lichaam van een persoon die gecremeerd zal worden, zoals dit ook in Rome geattesteerd werd, wijst er naar mijn mening op dat (gedeeltelijke) inhumatie steeds op de achtergrond aanwezig bleef ook al werd geopteerd voor crematie. Onder de Romeinen heerste namelijk het idee dat indien een lichaam niet onder de aarde werd gelegd, dit onreinheid voor de familie zou teweeg brengen. Het volstond evenwel om een deeltje van het lichaam te begraven.⁴

4.8.2 De begrafenisritus in Rome vanaf Hadrianus

Vanaf de tweede eeuw n.Chr. en meer bepaald vanaf de periode van Hadrianus (117–138 n.Chr.) verdringt in Rome inhumatie stilaan op grote schaal de tot dan toe “algemeen gangbare” crematie-ritus.⁵ Toch blijft crematie nog gedurende lange tijd in gebruik naast inhumatie. De omschakeling naar inhumatie vond volgens Nock het eerst ingang bij de hogere klasse in Rome. De armere bevolkingslaag cremeerde haar overledenen nog tot het einde van de tweede eeuw.⁶ Volgens De Visscher kan de crematie van Caesar en Augustus er voor gezorgd hebben dat crematie als een “keizerlijk” gebruik beschouwd werd. Het is inderdaad zo dat ook Septimus Severus en Caracalla zich nog lieten cremeren.⁷ Volgens Morris schakelden de keizer en rijke (niet-magistraten) klasse in enkele decennia over op de inhumatie-ritus. De lagere klassen deden dit pas later en langzamer. De reden waarom ook zij overstapten op inhumatie meent Morris te zien in een imitatie-drang van de keizer. In Ostia werd bijvoorbeeld een inscriptie aangetroffen die vermeldt dat de rijke grafeigenaars geïnhumeerd werden binnenin hun grafconstructie terwijl hun ondergeschikten in urnen in de muur rondom het grafmonument werden bijgezet.⁸ Pas één eeuw na Hadrianus was inhumatie

¹ Steinby 2001, 31–33; Steinby 2003, 28–29.

² Steinby 2003, 31.

³ Cupitò 2001, 50–51.

⁴ Zie hiervoor Messineo 2001. Zie ook Pavia 1996, 29–31 voor het columbarium van Pomponius Hylas waar het gebruik van het *os resectum* geattesteerd is.

⁵ Nock 1932, 321; De Visscher 1963, 11.

⁶ Nock 1932, 357. Het moet benadrukt worden dat recente inzichten op basis van het archeologische materiaal dit gedeeltelijk tegenspreken: ook reeds vroeger werden personen uit de armere bevolkingslaag geïnhumeerd.

⁷ De Visscher 1963, 12. Zie echter ook Morris 1992, 54–55 voor een terechte kanttekening hierbij. Het moet namelijk benadrukt worden dat Septimus Severus op veldtocht in York stierf. Crematie was de gebruikelijke ritus in het leger. De crematie van Caracalla moet misschien eerder beschouwd worden als een gescherming van zijn stoffelijke overschot daar hij een gehaat persoon was. Hieruit kan geconcludeerd worden dat beide crematies veeleer toevallig of door onvoorziene omstandigheden gebeurd zijn, dan dat ze het gevolg zijn van een “traditie”.

⁸ Morris 1992, 54, 59 en 67–68. Hier geldt dezelfde opmerking als voor Nock: de omschakeling naar crematie is allerminst alleen door de rijkere klasse geïntroduceerd. Ook daarvoor lieten armere personen zich inhumeren.

stilaan de enige begrafenisritus geworden.¹ Zodat Macrobius, die leefde op het einde van de vierde eeuw, kon zeggen dat de crematieritus volledig verlaten was.²

4.8.3 Redenen voor de overgang van crematie naar inhumatie

In de literatuur worden vier klassieke redenen aangehaald waarom er een omschakeling van crematie naar inhumatie plaats vond, namelijk ten eerste de opkomst van het christendom, ten tweede de verbreiding van oosterse mysterieculten, ten derde de invloed van het Pythagorisme en ten vierde economische redenen. Zonder evenwel veel dieper in te gaan op de redenen waarom er vanaf Hadrianus een omschakeling plaats vond in de begrafenisritus moet benadrukt worden dat deze omschakeling niet is ontstaan onder invloed van de christenen. Er zijn niet alleen chronologische argumenten tegen een dergelijke beïnvloeding in te brengen, maar bovendien was de inhumatieritus direct op een dergelijke schaal verspreid, dat dit niet aan het relatief beperkte aantal christenen kan toegeschreven worden.³ Aan de hand van een studie van de primaire bronnen die handelen over de oosterse mysterieculten weet Nock op overtuigende wijze aan te tonen dat ook deze culten niet geleid hadden tot inhumatie. Niettegenstaande het feit dat in de landen van herkomst van deze culten wel geïnhumeerd werd, bleven de Romeinse en Griekse aanhangers van deze mysterie-culten elders cremeren. Nock komt op basis van de primaire teksten dan ook tot de conclusie dat opvattingen over het hiernamaals bij de mysterie-culten niet aan de grondslag lagen voor de omschakeling. Maar veeleer werden de mysterie-culten “aangepast” aan de gewoonten van het land waarin ze beleden werden.⁴ Ook het Pythagorisme met het strikte verbod op crematie van het lichaam kan volgens Nock geen aanleiding hebben gegeven voor de omschakeling. De heropleving van het Pythagorisme vond namelijk plaats tussen 60 v.Chr. en 70 n.Chr. Chronologisch gezien is dit te vroeg ten opzichte van de omslag in de tweede eeuw n.Chr.⁵ Tenslotte is er nog het argument van de economische redenen. Onder invloed van het schaarser worden van hout, zou de prijs van het hout gestegen zijn. Vandaar dat brandstapels een financiële draagkracht zouden kunnen doen vermoeden. Dit is volgens Nock echter in strijd met de archeologische situatie: de omschakeling vond eerst plaats bij de hogere klasse. Zij konden zich indien ze dit wilden wel een dure brandstapel permitteren.⁶ Recent archeologisch onderzoek toonde evenwel aan dat ook minder gegoeden reeds vroeger waren overgeschakeld op inhumatie.⁷

Nock komt dan ook tot het besluit dat de overgang van crematie naar inhumatie in de tweede eeuw n.Chr. in Rome een modeverschijnsel moet zijn. Volgens Nock was dit modeverschijnsel ingegeven door een drang naar zelfrepresentatie. Door middel van mausolea en meer nog door sarcofagen wilden de hogere klassen zich profileren ten opzichte van de lagere bevolkingsklassen. Vervolgens werd de inhumatieritus ook overgenomen door deze lagere klassen.⁸ In de derde eeuw n.Chr. verspreidde de inhumatieritus zich vervolgens ook over het west-Romeinse Rijk.⁹

¹ De Visscher 1963, 40.

² Macrobius, *Saturnalia* 7, 7, 5. Zie tevens Morris 1992, 31; Nock 1932, 324.

³ Nock 1932, 321. Hierin gevolgd in Jones 1987, 816–817 en Astolfi 1998, 9. *Contra* Bisconti 1997, 3 die stelt dat de verspreiding van het oosterse gedachtegoed, en vooral het jodendom en het christendom, inhumatie tot “een waar en werkelijk morele verplichting” maakte.

⁴ Nock 1932, 331–357.

⁵ Nock 1932, 335–337.

⁶ Nock 1932, 357; Patterson 1993, 187.

⁷ Steinby 2001, 31–33; Steinby 2003, 28–29.

⁸ Nock 1932, 357–359.

⁹ Jones 1981, 15.

Turcan meende evenwel toch religieuze argumenten te vinden voor de omschakeling van crematie naar inhumatie. De vraag is echter of er genoeg aanhangers waren van die door Turcan onderscheiden religieuze opvattingen om een dergelijke grootschalige omschakeling te bewerkstelligen. Bovendien verwijst Turcan ook naar de christenen.¹ Het is evenwel onwaarschijnlijk dat de toen nog numeriek in de minderheid zijnde christenen een invloed konden hebben op de begrafenisriten. MacDonald op zijn beurt meende dat de overgang van crematie naar inhumatie het resultaat was van een groter respect voor het lichaam.² Jones meent terecht dat deze verklaringen veeleer een uitleg proberen te bieden voor een reeds bestaande praktijk en niet zozeer duidelijk maken waarom de omschakeling plaats vond. Hij sluit zich aan bij de stelling van Nock: namelijk dat er geen religieuze ideeën aan de basis liggen voor de omschakeling.³ De enige mogelijke reden voor de omschakeling ligt ook volgens Jones bij de drang van de hogere klasse in Rome om zich meer te profileren. Deze drang om te pronken uit zich volgens Jones waarschijnlijk in het aanwenden van sarcofagen.⁴ Morris tenslotte ziet in de opkomst van inhumatie een actieve overname van een Grieks gebruik. Volgens hem was rond 60 n.Chr. in het Latijns sprekende westen crematie gewoon terwijl in het oostelijke Griekssprekende deel inhumatie de norm was. Wanneer in de tweede eeuw n.Chr. de Griekse invloed in Rome toeneemt, zal ook de inhumatieritus in Rome terug veelvuldiger verschijnen. Maar, zo waarschuwt Morris nog, beschouw inhumatie niet als een *ex oriente lux*: inhumatie werd in Rome geïmporteerd omdat het goed uit kwam. Het betrof een actieve aanpassing aan de noden.⁵

Het argument dat inhumatie vanaf de tweede eeuw n.Chr. sterk toeneemt op basis van een modeverschijnsel om op deze wijze aan *public display* te doen, is volledig in overeenstemming met de achterliggende drijfveer van de funeraire organisatie in de pagane maatschappij. Zoals aangetoond werd, is *public display* inderdaad het sleutelwoord bij uitstek in de pagane funeraire organisatie. Maar hierbij mag niet uit het oog verloren worden dat ook in de eerste eeuw n.Chr. reeds talrijke inhumatie-graven aangelegd werden. Voor de necropool van de via Triumphalis kwam Steinby tot de (juiste) conclusie dat inhumatie daar veeleer een persoonlijke keuze was die vaak zelfs niet zichtbaar was voor voorbijgangers. Talrijke *a cappuccina*-graven waren er namelijk voorzien van *tubuli* voor libaties zoals die ook voorkwamen bij in de grond begraven urnen met crematieresten.⁶

Het gegeven dat ook reeds in de eerste eeuw n.Chr. talrijke inhumatiebijzettingen plaats vonden, heeft ook zijn gevolgen voor de link tussen begrafenisritus en sociale klasse. Volgens Nock en Jones is de omschakeling in het begin van de tweede eeuw n.Chr. een proces dat eerst ingang vond bij de hogere klassen.⁷ Maar tot welke sociale klasse behoorden de personen die geïnhumeerd werden in de eerste eeuw n.Chr.? Volgens Steinby is het zeker dat de in de eerste eeuw n.Chr. geïnhumeerde personen in de necropool van de via Triumphalis niet tot de armste bevolkingslaag behoorden. De talrijke *a cappuccina*-graven getuigen namelijk van een zekere financiële draagkracht. Ook het voorkomen van stèles en *tubuli* voor libaties bij deze graven wijst in deze richting.⁸ Toch is het duidelijk dat Nock en Jones niet deze weliswaar gegoede maar nu ook niet overdreven rijke klasse bedoelden aangezien ze spreken over personen die werden bijgezet in sarcofagen.

¹ Turcan 1958, 323–347.

² MacDonald 1977, 35–38.

³ Jones 1981, 16.

⁴ Jones 1987, 817.

⁵ Morris 1992, 53. Jammer genoeg specificceert Morris die zogenaamde noden niet.

⁶ Steinby 2003, 29.

⁷ Jones 1987, 817; Nock 1932, 357–359.

⁸ Steinby 2001, 34; Steinby 2003, 30.

Recentelijk verscheen een artikel van Taglietti waarin geprobeerd werd om een doorbraak te vormen in de ingewikkelde materie van de begrafenisriten en de daaraan gekoppelde sociale status. Volgens Taglietti is de klassieke theorie, namelijk dat er pas in de eerste decennia van de tweede eeuw n.Chr. een omslag naar inhumatie plaats vond, puur en alleen gebaseerd op studies van monumentale grafconstructies zoals de mausolea en columbaria terwijl de zogenaamde “armengraven” achterwege gelaten worden.¹ Het klopt inderdaad dat deze monumentengroepen een dergelijke theorie ondersteunen. Dit werd ook duidelijk in het tweede hoofdstuk van deze dissertatie. De reden waarom hier alleen aandacht was voor de columbaria en mausolea volgde evenwel uit de specifieke vraagstelling (namelijk of er een (organisatorische) link bestond tussen de columbaria en mausolea enerzijds en de vroegste christelijke ondergrondse begraafplaatsen anderzijds) en niet vanuit een bewust achterwege laten van de zogenaamde “armengraven”.

Vanuit de vaststelling dat inhumatie reeds vroeger in zwang was dan de “massale” omslag zoals die kan vastgesteld worden in het begin van de tweede eeuw, meent Taglietti dan ook dat er geen eenduidig antwoord mogelijk is op de vraag waarom inhumatie in zwang bleef en later zelfs de overwegende ritus werd in de tweede eeuw n.Chr. Volgens hem waren er teveel etnische groepen met teveel verschillende gebruiken en gewoontes in Rome om de inhumatie tegenover de zogenaamde *mos romanus*, de crematie, te kunnen plaatsen.² Vandaar dat eerst moet gekeken worden naar de archeologische context waarin de inhumatie-graven voorkwamen. In overeenstemming met Steinby stelt Taglietti dat inhumatie in de eerste eeuw n.Chr. “temidden” van crematie voorkwam. Een studie van de necropool van Isola Sacra toonde volgens hem aan dat inhumatie-graven in het begin van de tweede eeuw n.Chr. reeds op een dergelijke manier geïntegreerd waren in de monumentale familiegraven (bijvoorbeeld in *formae*) dat inhumatie op zich reeds “ingeburgerd” was. Volgens Taglietti waren alle grafconstructies met gemengde ritus dan ook familiegraven (zoals kan afgeleid worden uit de *tituli*). De keuze voor inhumatie of crematie was in de families dus schijnbaar een keuze waarin men als individu vrij werd gelaten. De inscripties leveren alvast geen indicaties die duidelijk maken op basis waarvan voor een bepaalde ritus geopteerd werd. Ook elementen die op een ideologische voorkeur kunnen wijzen, waren volledig afwezig. De opmerkelijke toename van de inhumatieritus in het begin van de tweede eeuw kan dan ook bezwaarlijk als een “traumatisch” gebeuren beschouwd worden. De basis voor deze uitgesproken toename werd namelijk reeds gelegd vóór de tweede eeuw.³

Talrijk zijn de individuele graven zoals *a cassone*-, *a cappuccina*-graven of in de grond verzonken crematie-urnen in de necropool van Isola Sacra. Een studie van de inscripties van de *a cassone*-graven wijst volgens Taglietti uit dat zowel slaven, *liberti* en enkele vrije personen zowel opdrachtgever als bestemming van dergelijke graven konden zijn. Ook hier (net zoals in de necropool langs de *via Triumphalis*) zijn kleine kernen van families aan te wijzen op basis van de inscripties. Volgens Taglietti is het dan ook duidelijk dat op basis van de overeenkomsten, zoals die aangegeven werden in de inscripties, tussen de grote monumentale grafconstructies en deze (gegroepeerde) individuele *a cassone*-graven de eigenaars van beide groepen grafconstructies tot dezelfde sociale klasse behoorden: met name de middenklasse. Het is evenwel duidelijk dat de eigenaars van de grote grafconstructies meer welgesteld waren, maar de eigenlijke sociale klasse is dezelfde. Het is evenwel anders gesteld bij de in de grond verzonken as-urnen, *a cappuccina*-graven en amforen-graven. Hier komen veel minder inscripties voor en is er veel minder sprake van uniformiteit: het graf werd opgetrokken met de op dat ogenblik beschikbare bouwmaterialen. Traditioneel wordt er van

¹ Taglietti 2001, 149–140.

² Taglietti 2001, 149.

³ Taglietti 2001, 140–154.

uitgegaan dat in dergelijke meer sobere graven de vrije maar minder gegoede personen werden bijgezet. Maar, zo stelt Taglietti zich de interessante vraag, kan het ook niet zijn dat bepaalde van deze graven wegens hun directe nabijheid bij de grote monumentale grafconstructies wijzen op banden? Het is volgens hem goed mogelijk vriendschapsbanden te veronderstellen tussen de grafeigenaar van grote grafconstructies en de in de directe nabijheid bijgezette personen in bijvoorbeeld *a cappuccina*-graven. Vandaar dat het volgens hem heel goed mogelijk is dat óók in deze eenvoudige graven vrije personen, *liberti* en slaven werden bijgezet net zoals in de *a cassa*-graven en de grote mausolea. Maar, zo dringt zich dan de vraag op, waarom is de inhumatieritus dan de meest dominante ritus in dergelijke niet monumentale graven terwijl in de contemporaine monumentale mausolea beide riten vertegenwoordigd zijn? Volgens Taglietti moeten beide graftypes benaderd worden vanuit het geheel van funeraire rituelen om een beter inzicht te verkrijgen in de problematiek van de begrafenisriten en de daaraan gekoppelde sociale status van de bijgezette personen. Het overkoepelende kenmerk van zowel de monumentale graven als de individuele graven is dat er bepaalde “basis-rituelen” zoals libaties uitgevoerd werden. De reden waarom in de monumentale grafconstructies inhumatie “slechts” naast crematie voorkwam, was omdat dergelijke familiegraven gekenmerkt werden door een zeker conservatisme (bijvoorbeeld in een uitgekristalliseerde funeraire architectuur) waarbinnen slechts geleidelijk aan vernieuwingen zoals inhumatie konden doordringen. De hoofdopzet van dergelijke grote familiegraven was om de herinnering aan de familie doorheen de tijd levendig te houden. De reden waarom in individuele graven hoofdzakelijk voor inhumatie geopteerd werd, is omdat de daar bijgezette personen uit kleine, niet lokaal gebonden (en dus vaak mobiele) (kern-) families stamden en bijgevolg ook geen nood hadden aan grote monumentale graven met crematie-bijzettingen als er maar aan bepaalde basis-rituelen voldaan werd. De reden waarom voor inhumatie gekozen werd, moet dus allerm minst gezocht worden in armoede volgens Taglietti.¹

Taglietti's resultaat lijkt dus Steinby's conclusie, namelijk dat inhumatie reeds meer verspreid was dan klassiek gedacht werd, te bevestigen. Bovendien lijkt het resultaat ook Steinby's conclusie aangaande de sociale status van in dergelijke inhumatie-graven bijgezette personen bij te treden, namelijk dat *a cappuccina*-graven niet *ipso facto* aan armen kunnen toegewezen worden en dat inhumatie dus niet in het begin van de tweede eeuw onder invloed van de hoogste klassen geïntroduceerd werd. Toch moet erop gewezen worden dat Taglietti's opvatting als werden alleen personen uit de middenklasse in individuele graven geïnhumeerd genanceerd worden. Taglietti geeft zelf toe dat bijvoorbeeld *a cappuccina*-graven die direct nabij grote monumentale grafgebouwen aangelegd werden “kunnen wijzen” op een relatie met de grafeigenaar van het familie-monument en dat bijgevolg deze graven ook toebehoorden aan *liberti*, slaven en vrije burgers uit de middenklasse. Tegen deze hypothese zijn niet direct argumenten in te brengen, maar men moet in de globale toewijzing van een sociale status aan de personen met een individueel graf ook rekening houden met die individuele graven die niet in de directe nabijheid van familiegraven werden aangelegd. Zonder evenwel een te enge band te willen veronderstellen tussen de sobere materiële uitwerking van de *a cappuccina*-graven of amforengraven en een sociale status, lijkt het er toch op dat de in dergelijke graftypes bijgezette personen (losstaande van het gegeven of ze zoals Taglietti veronderstelt tot kleine (kern-)families behoorden) niet meteen tot een welgestelde klasse behoorden. Vandaar dat het goed mogelijk is dat “de armen” net zoals de minder welgestelde maar tot de middenklasse behoorden personen met *a cassa*-graven en de tot de middenklasse behorende maar niet lokaal gebonden kleine families van slaven, *liberti* en vrije burgers in *a cappuccina*-graven of amforengraven werden bijgezet. Zolang geen goed

¹ Taglietti 2001, 155–158.

ondersteunde alternatieven naar voren kunnen worden geschoven voor de grafypologie van armen (iets wat ook Taglietti trouwens niet doet), moet deze mogelijkheid open gelaten worden.¹

4.8.4 *Case study*: De gemengde ritus in het mausoleum F in de necropool in het Vaticaan

Als voorlaatste onderdeel van de problematiek inzake de crematie- en inhumatieritus bestuderen we nog één voorbeeld van een grafconstructie waarin de gemengde ritus voorkomt. Zoals bleek uit het onderzoek in hoofdstuk 2 van de pagane hypogea en mausolea, werden na Hadrianus bijna geen columbaria meer gebouwd. Vanaf dan verschijnen mausolea waar beide begrafenisriten in gebruik waren.² Een goed voorbeeld van een mausoleum waar de overgang kan gevolgd worden, is het mausoleum F (ook mausoleum van de Caetennii Maiores of van Marcus Caetennius Antigonus genoemd) in de necropool in het Vaticaan. De oprichter en zijn familie werden allen gecremeerd. In hetzelfde mausoleum werden ook leden van de Tullii bijgezet. De Tullii kregen waarschijnlijk begraafrecht in het mausoleum van de Caetennii dankzij een huwelijk. Het is belangrijk vast te stellen dat bij de Tullii de vader nog de oude, “conservatieve” crematieritus aanging (hij voorzag zich namelijk reeds tijdens zijn leven van een crematie-kist) terwijl hij zijn vroeger gestorven zoon volgens de “progressieve” ritus inhumeerde.³ Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het eerder onwaarschijnlijk is dat religieuze motieven aan de basis liggen voor de begrafenisritus. De vader die langer leefde dan zijn zoon wilde zichzelf weliswaar laten cremeren, maar liet zijn zoon inhumeren. Bovendien wijzen ook de grafinscripties van de vader en de zoon niet op een verschil in religie.⁴

Het lijkt er aldus op dat men op basis van het archeologisch materiaal kan besluiten dat de keuze voor een bepaalde begrafenisritus in de eerste eeuw n.Chr. een persoonlijke keuze was en/of ingebed lag in de omvang en het lokaal gebonden zijn van zijn familie. Vanaf het begin van de tweede eeuw n.Chr. werd inhumatie evenwel meer en meer verspreid omdat deze ritus tegemoet kwam aan de nieuwe trend naar luxueuze van sarcofagen voorziene grafconstructies.

4.8.5 Gevolgen van de omschakeling van crematie naar inhumatie

Een belangrijk gevolg van de omschakeling naar crematie is het toenemende plaatsgebrek: inhumatie neemt meer plaats in beslag dan crematie. Families noch verenigingen konden volgens De Visscher grote bovengrondse mausolea bekostigen waarin een even groot aantal bijzettingen kon worden doorgevoerd zoals in de grote columbaria voor collectief gebruik die voorkwamen onder Augustus. De enig mogelijke oplossing teneinde het bovengrondse plaatsgebrek te omzeilen, was het oprichten van ondergrondse grafconstructies.⁵ Morris wijst er nog op dat het kleinere aantal bijzettingen in de

¹ Voor een meer uitgebreide beschouwing over de relatie individuele graven en sociale status, zie het onderdeel van de individuele “armengraven” in dit hoofdstuk.

² Pace Nock 1932, 323–324.

³ Toynbee 1958, 46. Dit staat in contrast met Turcan 1958, 323 waarin gesteld wordt dat geen enkel voorbeeld bekend is van een “*conversion funéraire*”, dit is dat iemand uit eigen wil breekt met de crematieritus van zijn voorouders.

⁴ Inscripties (Toynbee 1958, 46): Inscriptie voor Tullius Hermadion junior: *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion L(ucio) Tullio Hermadioni filio dulcissimo fecit qui vixit annis XVIII m(ensibus) V diebus V*; Inscriptie voor Tullius Hermadion senior: *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion fecit sibi vibus*.

⁵ De Visscher 1963, 12–13. Het economische argument is evenwel niet volledig bevredigend. Het ondergrondse hypogeum Polimanti telde namelijk 14 crematie-bijzettingen tegenover slechts 3 inhumatie-bijzettingen.

grafconstructies (die in twee decennia volledig bezet waren) niet het gevolg is van een veranderend concept inzake de “familie” bij de elite. Niets wijst er namelijk op dat er een dergelijke verandering was opgetreden. Dit bewijst volgens Morris dat de overgang van crematie naar inhumatie een louter formele overgang is.¹

4.9 De pagane hypogea

Hoewel in de moderne literatuur bijna geen aandacht wordt geschonken aan de organisatie van de pagane hypogea, blijkt duidelijk dat deze grafconstructies ook tot de groep van familiegraven behoren.² In hoofdstuk twee kon op basis van het archeologisch materiaal aangetoond worden dat de pagane hypogea steeds voor een beperkte groep personen bestemd waren. Een kort overzicht van de bestudeerde hypogea, waarbij vooral gefocust wordt op die elementen die inzicht geven in de opzet en organisatie, maakt dit duidelijk.

4.9.1 Overzicht van de pagane hypogea

- a) Het hypogeum di Scarpone kan op basis van zijn oorspronkelijk beperkte omvang, het geringe aantal graven en de opvallende architectuur, als een privaat familiehypogeum geklasseerd worden.³
- b) Het anoniem hypogeum van de Villa Pamphilj, dat een uitbreiding was van een bovengronds mausoleum, is naar alle waarschijnlijkheid ook een privaat familiehypogeum. Daarop wijzen bijvoorbeeld de beperkte oppervlakte van het hypogeum en het kleine aantal bijzettingen tijdens de eerste fase.⁴
- c) Het hypogeum van de Octavii is met zekerheid een familiehypogeum. Daarop wijzen niet alleen de oppervlakte en het beperkte aantal bijzettingen tijdens de eerste fase, maar ook de inscripties. De op de graven aangebrachte inscripties vermelden dat M. Octavius Felix een graf inrichtte voor zijn dochter Octavia Paolina en dat een *libertus* een graf voorzag voor M. Octavius Felix. De twee overige sarcophagen behoren heel waarschijnlijk toe aan vrouwelijke familieleden (waaronder misschien de echtgenote van M. Octavius Felix).⁵
- d) Het anonieme hypogeum van de via Triumphalis kan op basis van het kleine aantal bijzettingen en de relatief kleine oppervlakte als een familiehypogeum geklasseerd worden.⁶
- e) Het hypogeum van de Nasonii behoort wegens zijn relatief beperkte oppervlakte en het kleine aantal graven eveneens tot het type van de familiehypogea. Indien het klopt dat de in het hypogeum aangetroffen inscriptie de

Schijnbaar heeft de omschakeling naar inhumatie het proces van het ontstaan van ondergrondse hypogea versneld, maar was dit proces (dat inderdaad ook economisch kan geduid worden als de stijgende grondprijzen) reeds vroeger gestart.

¹ Morris 1992, 61. Voor Ostia beschikken we over volgende gegevens: tussen 100 en 125 n.Chr. werden gemiddeld 15,1 personen bijgezet in de grafconstructies, tussen 125 en 175 n.Chr. is dat nog 14,4 en tussen 175 en 250 n.Chr. nog slechts 8,5.

² In Brandenburg 1994, 221 stelt Brandenburg terecht dat de mausolea in de laat-Severische periode zeldzaam worden. Maar dat eveneens het familiegraf verdwijnt, klopt niet. Hoewel er duidelijke fysieke verschillen zijn aan te duiden tussen de familiegraven onder de vorm van columbaria / mausolea enerzijds en familiegraven onder de vorm van hypogea anderzijds, blijft het eigenlijke concept hetzelfde: namelijk het voorzien van een graf voor de familie en eventueel zelfs nog voor *liberti* en/of slaven. Met betrekking tot het concept voor het oprichten van hypogea zagen we namelijk dat de grote columbaria uit de eerste eeuw n.Chr. bestemd waren voor de *extended family*, slaven en *liberti*. Bij de latere kleinere columbaria en mausolea lag de klemtoon meer op de kernfamilie. Ditzelfde concept, en misschien zelfs nog meer uitgesproken, treffen we ook aan bij de hypogea.

³ Fiochi Nicolai 1982, 13.

⁴ Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 304.

⁵ Bendinelli 1922a, 444. Inscripties (Bendinelli 1922a, 437 en 443): Eerste inscriptie: *D. M. S. Octaviae Paulinae filiae dulcissime carissime q. v. a. VI m. IIII d. V Octavius Felix pater fecit*. Tweede inscriptie: *D. M. S. M. Octavio Felicisen patri pientissimo q. v. a. LV VI (sic) m. VI d. VIII M. Octavius Eutyches lib. curavit*.

⁶ Reekmans 1986, 31–32.

oorspronkelijke *titulus* is, dan richtte Q. Nasonius Ambrosius het hypogeum op voor zichzelf, zijn echtgenote, hun *liberti* en hun nakomelingen.¹

f) Het hypogeum van Fadilla is een familiehypogeum gezien de beperkte oppervlakte en het kleine aantal bijzettingen. Een in het hypogeum aangebrachte inscriptie vermeldt dat Fadilla er werd bijgezet door haar echtgenoot. De plaatsing van de inscriptie, namelijk in de linker bovenhoek boven het rechter *arcosolium*, wijst er evenwel op dat zij en haar echtgenoot waarschijnlijk niet de grafeigenaars waren. Deze werden waarschijnlijk veeleer bijgezet in het meest in het oogspringende graf (dit is het *arcosolium* in de achterwand tegenover de toegangsdeur).²

g) Het hypogeum Gorgo kan door zijn beperkte omvang en het kleine aantal bijzettingen als een familiehypogeum beschouwd worden.³

h) Het hypogeum Casale dei Pupazzi, gelegen onder het huis Schneider, is weliswaar in omvang relatief groot en telt meer bijzettingen tijdens de eerste fase dan de overige hypogea, maar is nog steeds als een familiehypogeum (voor één of twee families) te beschouwen. Nabij de grote *loculi* in één van de gangen werd een inscriptie *in situ* aangetroffen. Het is evenwel niet met zekerheid bekend of deze inscriptie tot de eerste fase behoort. In de inscriptie wordt melding gemaakt van vermoedelijk *liberti*, namelijk een zekere Justinus die er bijgezet werd door zijn echtgenote Justina, van de *gens* Turannia.⁴ Op de drie *arcosolia* in een *cubiculum* van het hypogeum staan de namen van de gestorvenen geschilderd. Het betreft twee vrijgelaten broers, namelijk Hermetus en Eunuchus, en hun *patronus*, Deiphobus, die misschien zelf ook een *libertus* was.⁵

i) Het hypogeum van Ampliatus in de Domitilla-catacombe is op basis van zijn beperkte oppervlakte en het kleine aantal bijzettingen als een familiehypogeum te beschouwen. Het is mogelijk dat één van de twee *cubacula* bestemd was voor de grafeigenaar en zijn familie, terwijl het andere *cubiculum* voor hun *liberti* en slaven bestemd was. Op basis van een *titulus* die aangetroffen werd in één van de *cubacula* kan het hypogeum toegeschreven worden aan een zekere Ampliatus. De *titulus* vermeldde alleen de naam van Ampliatus (in de genitief). Hierbij stond in oorsprong waarschijnlijk *monumentum* of *cubiculum*. Een andere inscriptie heeft aan dat ook Ampliatus' echtgenote Aurelia Bonifatia hier werd bijgezet.⁶

j) Het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe kan als familiehypogeum bestempeld worden wegens het kleine aantal bijzettingen. De *titulus* die oorspronkelijk aan de façade was bevestigd is verloren gegaan.⁷

Uit dit bondige overzicht van de tien in hoofdstuk 2 bestudeerde pagane hypogea volgt dat de omvang en het aantal bijzettingen in alle tien de gevallen duidelijk wijzen op een begraafplaats voor een beperkte groep. Zoals dit het geval is voor de Octavii bestaat deze beperkte groep uit de kernfamilie en één andere persoon die waarschijnlijk ook een familie-lid was. Daartegenover staat bijvoorbeeld het hypogeum van de Nasonii waar naar alle waarschijnlijk ook *liberti* en verdere nakomelingen werden bijgezet. Ook in het hypogeum Casale dei Pupazzi werden *liberti* en hun *patronus* bijgezet.

4.9.2 Organisatie van de pagane hypogea

Wat betreft de funeraire organisatie van deze hypogea is aldus duidelijk dat deze in handen was van één of (eventueel) twee families. Deze situatie is goed vergelijkbaar met de

¹ Andreae 1963, 96–97; Reekmans 1986, 32. Inscriptie (Andreae 1963, 96): *D. M. Q. Nasonius Ambrosius sibi et suis fecit libertis libertabusque et Nasoniae Urbice coniugi suae et collibertis suis et posterisque eor.*

² Reekmans 1986, 32. Inscriptie (Bendinelli 1927, 303): *D. M. Fadillae coniugi karissimae ob meritvm svvm maritvs.*

³ Reekmans 1986, 16.

⁴ Inscriptie (Ferrua 1963, 177): *deposito Iustini die XVIII kal. octob(res), qui vixit an. LX fecit Tyrrania Iustina benemerenti coniugi cum quo fecit an. XXXV.*

⁵ Ferrua 1963, 179–182.

⁶ De Santis 1997, 79; Fasola 1978b, 114; Pergola 1979, 327; Reekmans 1986, 28; Testini 1952, 115; Testini 1978, 156. Inscriptie (Testini 1978, 147): *Aureliae Bonifatiae coniugi incomparabili verae castitatis feminae quae vixit ann. XXV m. II dieb. IIII hor. VI Aurel. Ampliatus cum Gordiano filio.*

⁷ Giuliani 1996, 18; Pergola 1999, 211; Reekmans 1986, 29.

organisatie in de pagane kleine columbaria en kleine mausolea. Ook daar lag de organisatie in handen van één familie. Het moet echter sterk benadrukt worden dat bij de hypogea minder gevallen bekend zijn van bijzettingen van *liberti* en slaven. Er zijn in de pagane hypogea geen elementen aangetroffen die wijzen op de aanwezigheid van colleges.

Als reden voor de aanleg van de hypogea werd hierboven reeds verwezen naar de omschakeling van crematie naar inhumatie en de stijgende grondprijs. Het lijkt erop dat men het funeraire gebeuren ook toen nog in familie-verband wilde organiseren, maar dat de kosten toch nog te hoog bleken om alle *liberti* en slaven eveneens van een graf in het eigen familiegraf te voorzien. Een trend die trouwens ook reeds vastgesteld werd voor de latere mausolea in de necropool in het Vaticaan. Dat de kans evenwel groot is dat de eigenaars van de hypogea ook over *liberti* beschikten, volgt uit de vaststelling dat alle hypogea opvallen door monumentale sarcofagen en *arcosolia*, in het overgrote deel voorzien zijn van fresco's en soms zelfs over een mozaïekvloer beschikken. Deze eigenaars van de hypogea behoorden klaarblijkelijk eveneens tot een goeude klasse en konden dus financieel gesproken ook over slaven en *liberti* beschikken.

Het moet benadrukt worden dat het bij de vroegste columbaria en mausolea nadrukkelijk aanwezige externe element van *public display* bij de hypogea schijnbaar van ondergeschikt belang is. Slechts enkele hypogea beschikken over een bovengrondse façade. Slechts voor één hypogeum is het waarschijnlijk dat deze een ondergrondse uitbreiding was van een mausoleum. Alle overige hypogea beschikten klaarblijkelijk niet over een bovengrondse monumentale toegang. Daartegenover staat dan wel de veeleer luxueuze interne decoratie, maar deze was alleen zichtbaar voor personen die toegang hadden tot het graf. Men mag dan ook besluiten dat de interne zelfrepresentatie (soms zelfs toegespitst op één persoon wanneer deze in een sarcofaag werd bijgezet) zoals die typisch was voor de columbaria en mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. ook hier aanwezig is. De reden hiervoor is volgens von Hesberg dat de hypogea de opvolgers zijn van de mausolea uit de derde eeuw.¹

Toch vormt de beperkte aanwezigheid van *liberti* en slaven een groot verschilpunt met de mausolea uit de tweede en derde eeuw n.Chr. Misschien spelen economische factoren hierin een determinerende rol: grafeigenaars stelden zich tevreden met een kleiner maar luxueus ondergronds graf voor zichzelf, hun familie en eerder uitzonderlijk hun *liberti* en slaven omdat bovengrondse grafconstructies niet langer betaalbaar waren en het bij hypogea toch niet langer kon gezien worden of de eigenaars hun *liberti* en slaven in hun graf bijzetten zoals dit vroeger het geval was. Misschien speelt ook de toegenomen individualiteit zoals die tot uitdrukking kwam met de komst van de sarcofagen hierin een rol. Ik verwijs hiervoor naar het hypogeum van de Octavii waar vier familieleden in sarcofagen worden bijgezet. Ondanks het feit dat de grafeigenaar zeker over *liberti* beschikte, werden deze niet in het graf bijgezet. Waar en hoe de *liberti* van eigenaars die deze niet bijzetten in hun graf dan wel werden bijgezet, blijft een open vraag.

Het is interessant op te merken dat in dit klimaat de eerste (kernen van) catacomben ontstonden. Het is goed denkbaar dat de door vervolgingen onderdrukte en van de maatschappij afgesloten bevolkingsgroep van christenen dankbaar gebruik maakten van een graftype dat gericht was op een kleine groep.² Het moet bovendien nog benadrukt worden dat er in de pagane hypogea, in tegenstelling tot de grote columbaria en enkele kleine columbaria, geen aanduidingen meer zijn die wijzen op funeraire activiteiten van *collegia*. Dit kan erop

¹ von Hesberg 1992, 44. In von Hesberg 1992, 52 stelt von Hesberg dat de interne representatie in hypogea volledig verdwijnt. Dit is te sterk uitgedrukt. In hoofdstuk 2 kon duidelijk aangetoond worden dat luxueuze decoratie nog steeds aanwezig was.

² von Hesberg 1992, 44.

wijzen dat het belang van de *collegia* als funeraire organisatie-vorm stilaan afneemt of dat de *collegia* zich niet bedienen van het hypogeum als graftype.

4.10 Besluit

Op basis van bovenstaande studie van de familiegraven onder de vorm van de grote columbaria, de kleine columbaria en mausolea en tenslotte de hypogea kunnen enkele overkoepelende patronen uitgezet worden. Binnen deze overkoepelende patronen tekenen zich echter enkele verschilpunten af die evenwel specifiek verbonden zijn met het graftype.

Wat betreft de sociale status van de grafeigenaars kan gesteld worden dat alle grafeigenaars tot een hogere klasse behoren. Met dien verstande evenwel dat de grafeigenaars van de grote columbaria uit de eerste eeuw tot de hoge eliteklasse behoren en dat de eigenaars van de kleine columbaria en mausolea veeleer tot de lagere klasse of de tussenklasse behoren. In de algemene inleiding kon namelijk vastgesteld worden dat tussen de hoge klasse (van keizer tot decurionen) en de lage klasse (eenvoudig weg bestempeld als het *plebs*) nog een soort tussenklasse zit van rijke *liberti*. Voor de necropool in het Vaticaan is het bijna zeker dat de opdrachtgevers tot die tussenklasse behoren. Dat de klasse van de grafeigenaars gedeeltelijk verschuift is natuurlijk het gevolg van de hierboven geschetste evolutie die bepaald werd door de gevoerde politiek: de lagere klasse imiteerde de hogere klasse.

De sociale achtergrond van de doelgroepen van zowel de grote columbaria, de kleine columbaria en mausolea en zelfs de hypogea is steeds dezelfde: centraal staat de familie waaromheen *liberti*, slaven, verwanten, *clientes* en met speciale toestemming ook niet-verwanten werden bijgezet. Het aantal personen dat deel uit maakte van deze doelgroep is evenwel opnieuw bepaald door de sociale status van de oprichters: hoe hoger deze laatste hun sociale positie (en hun financiële middelen) hoe groter de doelgroep. De grootte van de doelgroep is dus niet het gevolg van een verschuivend concept van de familie, maar is afhankelijk van de sociale status van de opdrachtgever. Er zijn namelijk geen argumenten aan te brengen dat er een verschuiving in het concept van de familie plaats vond. In alle drie de onderscheiden familiegraftypes dient de term “familie” dan ook geïnterpreteerd te worden als de tweede betekenis van *domus*: de eigenaars, hun kinderen, slaven, *liberti*, *clientes* en vrienden of kortweg de *extended family*. Natuurlijk is de grootte van de doelgroep ook bepaald door periode dat het graf in gebruik was. Voorbeelden uit de necropool van de Vaticaan wijzen erop dat columbaria en mausolea wel degelijk meerdere generaties in gebruik konden zijn. Het is dan ook niet mogelijk te stellen dat alle familiegraven als een *tombe personelle* moeten beschouwd worden. Reeds bij de aanleg werd door de grafeigenaar rekening gehouden met bijzettingen waarop hij nog geen zicht kon hebben. Dit is duidelijk aanwezig in de *titulus* waar de doelgroep (de eigenlijke kernfamilie uitgezonderd) slechts in algemene termen vermeld wordt.

Er kunnen verschillende concepten weergegeven worden die aan de basis liggen voor het ontstaan van de familiegraven. Ten eerst is er natuurlijk het concept van *public display*. Het is duidelijk geworden dat de elitefamilies zich naar het voorbeeld van het keizerlijke hof wilden manifesteren. Met het in politieke zin sterk conceptueel geladen mausoleum van Augustus als voorbeeld bij uitstek, wilde ook de elite zich laten gelden en vonden ze in de grote columbaria hét middel om aan zelfrepresentatie te doen. Dit *public display* concept werd naderhand overgenomen door de lagere klassen. Hoewel de *display*-functie zich langzaam van de buitenkant van de grafconstructies naar de binnenkant verlegde, blijft het basisidee gelijk. Men wilde zich dan niet langer meer naar de buitenwereld profileren, maar binnen een meer beperkte groep. Dit is naar mijn mening ook het geval voor de hypogea waar de

zelfrepresentatie soms slechts op één persoon werd toegespitst door middel van het gebruik van een sarcofaag.

Naast deze hoofdreden die duidelijk kan afgeleid worden uit het archeologisch materiaal, kan ook nog een juridische reden aangehaald worden voor het totstandkomen van familiegraven. In de primaire bronnen wordt namelijk gesteld dat het de plicht is voor een meester om zijn personeel van een begraafplaats te voorzien. Bovendien kan ook een sociaal-psychologische reden aangehaald worden. Het is inderdaad goed denkbaar dat er tussen de meester en zijn personeel een goede verstandhouding tot zelf affectie bestond. Vandaar dat de meester hen dan ook van een begraafplaats wilde voorzien.

Deze drie onderscheiden concepten, die waarschijnlijk onderling met elkaar in interactie stonden en dus samen als één concept kunnen beschouwd worden, zijn dan ook een betere verklaring voor het ontstaan van de familiegraven dan verklaringen die de massa-maatschappij, anonimiteit en stijgende grondprijzen naar voren schuiven als redenen voor het ontstaan van dergelijke familiegraven. Het lijkt alvast aanneembaar dat de zojuist opgesomde redenen ook effectief een rol zullen hebben gespeeld. Maar indien bijvoorbeeld een slaaf vreesde een anoniem graf te krijgen omdat hij zichzelf geen eigen graf kon veroorloven, dan was hij volledig afhankelijk van zijn meester. Het is net op dit niveau van de meester dat concepten als *public display*, juridische aspecten en sociaal-psychologische concepten de doorslag moeten hebben gegeven om de volledige familie of *domus* van een begraafplaats te voorzien. Bovendien werd ook reeds aangegeven dat (funeraire) anonimiteit eigenlijk de regel was. Want ondanks de grote kans op bewaring zijn er te weinig columbaria bekend om de volledige maatschappij in onder te brengen. Hier kom ik nog op terug bij het onderdeel van de individuen als opdrachtgevers.

De directe reden voor de aanleg van (kleine) columbaria en mausolea (en waarschijnlijk ook voor de hypogea) ligt vaak in het overlijden van één lid van de kernfamilie. Voor de grote columbaria is wegens gebrek aan gegevens niet meteen een dergelijke directe reden aan te duiden.

Over de juridische bepalingen kan ik kort zijn. Het onderscheid in *sepulcra familiaria* en *sepulcra hereditaria* is veeleer een theoretische onderverdeling. In de praktijk kwam het erop neer dat de grafeigenaar zelf, of na hem diegenen die over het *ius sepulcri* beschikten, kon beslissen wie er in het familiegraf werd bijgezet. In de necropool in het Vaticaan werden zelfs christenen temidden hun pagane verwanten bijgezet. Dus zelfs religieuze verschillen vormden geen enkel probleem. Het moet dan ook benadrukt worden dat het grafrecht onder het privaatrecht valt en dat het sacraal en praetorisch recht daaraan ondergeschikt lijken in de praktijk.

Het economische aspect, namelijk de kosten die het oprichten van een familiegraf met zich meebracht, is moeilijk in te schatten door het gebrek aan gegevens hieromtrent. Op basis van de enkele bekende elementen (hoofdzakelijk voor de mausolea in het Vaticaan) valt echter te besluiten dat de eigenaars over een (heel) grote financiële draagkracht moeten beschikt hebben. Dit volgt natuurlijk ook uit hun sociale klasse. Waarschijnlijk ten gevolge van de toenemende economische druk werden na de eerste eeuw n.Chr. geen grote columbaria in opdracht van de elite meer opgericht. Het einde van deze evolutie, namelijk de hypogea, kunnen namelijk beschouwd worden als een reactie op deze economische druk: kleinere (maar toch nog steeds luxueuze) ondergrondse grafconstructies voor een kleine groep volstaan klaarblijkelijk. Het klopt evenwel dat de eigenaars van deze hypogea niet tot de hoge elite behoorden, maar de aandacht voor een luxueuze decoratie wijzen nog steeds op gegoede eigenaars. Misschien was het voor de elite reeds veel vroeger financieel niet langer haalbaar om dergelijke grote columbaria op te richten.

Het religieus-ritueel aspect speelt schijnbaar geen grote rol bij de familiegraven. Het verschil tussen de grote columbaria enerzijds en de kleine columbaria, mausolea en hypogea anderzijds op het vlak van de inscripties is evenwel te verklaren vanuit het religieuze aspect. In de eerst vermelde grafconstructies waren inscripties waarschijnlijk nodig ter herkenning in het kader van de familie gebonden funeraire cultus. Wanneer de familiegraven kleiner werden en alleen maar leden van één *domus* bevatten, was dit niet langer noodzakelijk. Ook het verschijnen van *solaria* zoals in de necropool in het Vaticaan wijzen in de richting van een familie-gebonden funeraire cultus.

Wat betreft de grootste ritueel gebonden omschakeling, namelijk van crematie naar inhumatie, kan gesteld worden dat de religieuze invloed voor deze omschakeling *nihil* was. Veeleer moet gedacht worden in de richting van een trend, een imitatie-drang of een persoonlijke keuze. Het belangrijkste gevolg van deze omschakeling (tezamen met economische redenen) was het ontstaan van hypogea. Maar verdere organisatorische verandering blijven echter uit.

Er kan dus besloten worden dat de familiegraven, gaande van de grote columbaria tot de hypogea, gekenmerkt zijn door gemeenschappelijke aspecten die alleen onderling van elkaar verschillen in de materiële uitwerking ervan. Deze materiële uitwerking is natuurlijk het gevolg van de financiële draagkracht en de sociale status van de opdrachtgevers.

5. De funeraire organisatie door de keizerlijke familie

5.1 Inleiding

Funeraire zorg die uitging van het keizerlijke hof is een marginaal fenomeen te noemen. Er zijn namelijk slechts een uiterst beperkt aantal voorbeelden bekend van keizerlijke funeraire voorzieningen. Deze funeraire voorzieningen dienen opgesplitst te worden in twee categorieën: ten eerste het op keizerlijk bevel voorzien van een *funeraticium* voor het *plebs* en ten tweede het op keizerlijk initiatief oprichten van grafmonumenten voor keizerlijke slaven en *liberti*. Over de organisatie van dergelijke grote columbaria is in het vorige onderdeel reeds uitgebreid ingegaan. Het volstaat hier dan ook om de hoofdzaken kort aan te stippen. Vervolgens wordt nog kort nagegaan hoe keizerlijke *liberti* en slaven na de periode van de keizerlijke columbaria bijgezet werden.

5.2 Keizerlijke funeraire zorg voor het *plebs*

De zogenaamde Chronographus vat de regeringstijd van Nerva als volgt samen: *Nerva im(peravit) ann(os) V, m(enses) III, d(iem) unum. Cong(iarium) de(dit) (denarios) LXXV et funeraticium plebi urbanae instituit (denarios) LXII s(emissem). Excessit hortis Salustianis.*¹ Hieruit kan dus worden afgeleid dat Nerva een *funeraticium* van 62,5 denarii of 250 sestertiën voor het *plebs* heeft ingesteld. Op basis van een overtuigende studie van de term *funeraticium*

¹ Degrassi 1962, 697; Mommsen 1892, 146; Saller 1984, 128. De zogenaamde *Chronica Urbis Romae* werd geschreven in 354 n.Chr. Benadrukt dient te worden dat de “V” na *annos* gelezen moet worden als “unum” en niet als vijf. Nerva regeerde namelijk van 18 september 96 tot 27 of 28 januari 97.

zoals die voorkomt op de funeraire inscripties, meent Degrassi dat men hiermee de som bedoelt die nodig is voor een begrafenis.¹

Het *funeraticium* werd echter met het overlijden van Nerva opnieuw afgeschaft. De reden hiervoor zijn de hoge kosten die dit *funeraticium* voor de schatkist met zich mee bracht. Degrassi berekende dat de keizer ieder jaar 1.000.000 sestertiën zou moeten uitkeren indien er per jaar 4000 personen uit het *plebs* stierven. Rebillard acht het aantal overlijdens evenwel te klein. Hij meent dat met iets meer dan 7000 overlijdens per jaar onder het *plebs urbana*, de keizer namelijk jaarlijks 1.750.000 sestertiën moest uitkeren.² Rebillards schatting van het aantal overlijdens in het *plebs urbana* komt inderdaad veel meer in de buurt van het berekende aantal bijzettingen in *puticuli*. Vermoedelijk werden daar namelijk per jaar ongeveer 9.900 armen uit het *plebs urbana* en slaven bijgezet.

Morris ziet het *funeraticium* als het bewijs dat de armere bevolkingslaag niet ondergebracht werd in een “vast” systeem zoals de columbaria.³ Volgens Hopkins en Patterson is het duidelijk dat de instelling van een begrafenis-fonds voor het *plebs* niet zozeer bedoeld was uit zorg voor hen, dan wel voortvloeide uit politieke motieven. De opzet van Nerva was om het keizerschap terug aan populariteit te doen winnen na de onpopulaire keizer Domitianus.⁴

Pas vanaf Constantijn (dus buiten ons chronologisch kader) zien we opnieuw het verschijnen van funeraire zorg voor het *plebs* op keizerlijk initiatief. In Constantinopel (dus buiten ons geografisch kader) dienden de *collegia* van de *dekanoi*, de *lektikarioi* en de *kopiatai* in te staan voor gratis bijzettingen. Het was Constantijn die de zojuist vermelde colleges met deze publieke dienst belaste.⁵

5.3 Keizerlijke funeraire zorg voor de slaven en *liberti* van het keizerlijke hof

Op basis van het archeologisch materiaal kon reeds vastgesteld worden dat in het begin van de Keizertijd grote columbaria werden aangelegd voor het bijzetten van de keizerlijke *liberti* en slaven. Het betreft hier de twee columbaria van de *liberti* van Livia en het columbarium van de *liberti* van Augustus die (quasi) exclusief aangewend werden voor keizerlijke slaven, *liberti* en hun familie en de drie columbaria van de Vigna Codini waar ook andere personen dan keizerlijke *liberti* werden bijgezet.⁶

5.3.1 Oorsprong van de keizerlijke columbaria

In de moderne literatuur wordt weinig aandacht besteed aan de achterliggende drijfveren tot het oprichten (en de organisatie) van deze specifieke groep van grote

¹ Degrassi 1962, 697–702. De som van 250 sestertiën is (in vergelijking met bedragen die overgeleverd zijn op grafinscripties in Italië) volgens Duncan-Jones waarschijnlijk het minimum bedrag dat nodig was voor een behoorlijke bijzetting. Zie: Duncan-Jones 1974, 127–131.

² Degrassi 1962, 701–702; Rebillard 1999a, 272. Zoals uit Rogers 1984, 60–78 volgt, zorgde Domitianus voor een stabiele schatkist. Hierdoor kon Nerva bouwprojecten uitvoeren en (waarschijnlijk ook) de *alimenta* invoeren. Deze *alimenta* (een geldelijke tegemoetkoming voor het voeden van armen volgens Duncan-Jones of een geprivilegerde groep in de Italiaanse steden volgens Woolf) zijn volgens Woolf echter niet bedoeld als specifieke armenzorg, maar om het aanzien van de keizer te verhogen en de ontvangers van de *alimenta* tot loyaliteit te verbinden. Zie Duncan-Jones 1974, 291–303; Woolf 1990, 197–228;

³ Morris 1992, 44. Deze conclusie werd reeds bevestigd in het vorige onderdeel.

⁴ Hopkins 1983, 210–211; Patterson 1993, 19. Zie verder ook Syme 1979, 1–17 (in verband met het *funeraticium*: p. 9).

⁵ Carrié 2001, 325.

⁶ Zie hoofdstuk 2.

columbaria.¹ Uit de analyse van het pagane funeraire materiaal bleek nochtans dat deze grote, keizerlijke columbaria alleen voorkwamen in het begin van de Keizertijd.² Dit laat vermoeden dat deze door het keizerlijke hof georganiseerde funeraire voorzieningen met een welbepaalde opzet zijn ingericht. Volgens Brandenburg kan het oprichten van de grote (keizerlijke) columbaria verbonden worden met de bevolkingstoename en de stijgende grondprijs vanaf de Augusteïsche periode. De grote columbaria vormden volgens hem het ideale medium om tegemoet te komen aan deze problemen. De opzet van het keizerlijke hof zou dan ook niet meer zijn geweest dan het voorzien van een waardige begraafplaats voor zijn slaven en *liberti*.³

Met overtuigende argumentatie wist Purcell echter aan te tonen dat de grote columbaria geen gevolg zijn van een “massa-maatschappij” maar in het verlengde liggen van de groei van de *familiae* met *liberti* en slaven. Deze verandering in de aristocratische *familiae* speelt zich af tussen 50 v.Chr. en 150 n.Chr. Hij komt tot de conclusie dat de columbaria veeleer een pronkmiddel zijn.⁴

Het is inderdaad duidelijk dat de bevolkingstoename op zich niet de oorzaak kan zijn geweest voor het ontstaan van deze grote columbaria. Zo dient erop gewezen te worden dat het keizerlijke hof alleen instond voor een begraafplaats van zijn eigen slaven en *liberti*. Het lijkt er dan ook op dat deze columbaria veelmeer een prestigeproject waren als propaganda voor de Julisch-Claudische dynastie, dan een bekommernis voor een begraafplaats voor slaven en *liberti*.⁵

5.3.2 De organisatie van de keizerlijke columbaria

In navolging van Kammerer-Grothaus menen ook Caldelli en Ricci dat de eigenlijke organisatie van de begraafplaats van de slaven en *liberti* van Livia in handen lag van colleges van keizerlijke *liberti*. Dit verklaart volgens hen ook waarom de inscripties die in de columbaria werden aangetroffen vaak van mindere kwaliteit zijn of zelf hergebruikte marmeren platen: door te besparen op deze zaken kon de prijs gedrukt worden. Het keizerlijke hof zou dus alleen hebben ingestaan voor de eigenlijke constructie. De organisatie daarentegen lag in handen van *collegia*.⁶

Volgens Brandenburg werden ook columbaria van de Vigna Codini voorbehouden voor *liberti* van de Julisch-Claudische dynastie.⁷ De aanwezigheid van keizerlijke *liberti* wordt inderdaad bevestigd door de inscripties. Maar de eigenlijke organisatie lijkt (ook hier) niet meteen in handen te liggen van het keizerlijke hof. In het tweede columbarium van de Vigna Codini wijzen de inscripties erop dat de organisatie niet in handen lag van een *collegium* maar van private opdrachtgevers of eigenaars. Misschien moet ook voor de overige

¹ Zie evenwel ook het onderdeel van de familiegraven waar wel uitgebreider wordt ingegaan op de grote columbaria van de elite uit de eerste eeuw. Deze keizerlijke columbaria kunnen eigenlijk ook beschouwd worden als grote familiecolombaria.

² Pace Brandenburg 1994, 218–219.

³ Brandenburg 1984, 15; Brandenburg 1994, 218–221.

⁴ Purcell 1987, 38–39.

⁵ Voor een meer uitgebreide ontstaansgeschiedenis van deze columbaria zie bij de familiegraven. De keizerlijke columbaria zijn namelijk geen los staand fenomeen maar zijn gelijktijdig ontstaan met de grote familiecolombaria van de elite.

⁶ Caldelli 1999, 61; Kammerer-Grothaus 1979, 326.

⁷ Brandenburg 1994, 218.

twee columbaria van de Vigna Codini rekening worden gehouden met een organisatie (en eventueel zelfs bezit) door een privaat persoon of een college.¹

5.4 Latere begraafplaatsen van keizerlijke slaven en *liberti*

Zoals hierboven reeds aangegeven, komen de grote columbaria voor keizerlijke *servi* en *liberti* alleen voor in de vroege Keizertijd. Het concept van het gemeenschappelijk begraven van “alle” keizerlijke *servi* en *liberti* daarentegen houdt (bijvoorbeeld onder invloed van familie-banden) nog min of meer stand. In het *arenarium* bij de Sebastiano-catacombe werden bijvoorbeeld wel talrijke grafinscripties aangetroffen die duidelijk wijzen op graven (in *loculi*) van *liberti* van keizer Trajanus (98–117 n.Chr.), maar niets wijst erop dat deze reeds bestaande groeve op initiatief van deze keizer als begraafplaats voor zijn *liberti* werd aangewend. Hoewel het mogelijk is op basis van de inscripties verwantschappen te reconstrueren, werden deze *liberti* toch niet in een familiegraf bijgezet, maar verspreid door het *arenarium* heen begraven. Op basis van de verwantschap valt vast te stellen dat de keizerlijke *liberti* van Trajanus hier voor ongeveer één generatie werden bijgezet: M. Ulpios Kalokairos richtte er een graf voor zijn moeder in; M. Ulpios Itharos (die stierf toen hij twee jaar was) werd er bijgezet door zijn vader; het graf van Ulpios Nymphikos werd aangelegd door zijn broer M. Ulpios. Hieruit volgt dat het *arenarium* in de eerste helft van de tweede eeuw door *liberti* van Trajanus aangewend werd. In het *arenarium* werden ook nog andere keizerlijke *liberti* bijgezet van wie het evenwel niet mogelijk is te achterhalen door welke keizer ze vrijgelaten werden. Volgens Jastrzebowska werden hier minder goeude keizerlijke *liberti* bijgezet die (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het columbarium nummer negen, van de Aetii, nabij de Sebastiano-catacombe) niet beschikten over een gemeenschappelijk graf. Verder zijn er ook geen aanduidingen dat de organisatie in het *arenarium* (in tegenstelling tot bijvoorbeeld het columbarium nummer vijf nabij de Sebastiano-catacombe) berustte bij een funerair college.²

5.5 Besluit

De rol van de keizer als opdrachtgever van funeraire voorzieningen, hetzij via een financiële tegemoetkoming, hetzij via materiële voorzieningen, is uiterst beperkt. Het door Nerva verstrekte *funeraticium* aan het *plebs* bleef slechts gedurende een korte tijd in gebruik. Ook het voorzien van een grafconstructie voor de eigen slaven en *liberti* is chronologisch sterk beperkt. Het concept dat echter aan de grondslag lag van beide funeraire tegemoetkomingen is volledig bepaald door politieke motieven en *public display*. Het *funeraticium* werd wegens economische factoren afgeschaft. Misschien werd ook het bouwen van dergelijke grote columbaria vanuit een financiële noodzaak stopgezet.

¹ Zie hoofdstuk 2 bij de respectievelijke columbaria. Zie bij het onderdeel *collegia* van dit hoofdstuk voor een meer uitgebreid overzicht van de organisatie van begraafplaatsen door *collegia*.

² Jastrzebowska 1981, 42–46.

6. De funeraire organisatie door individuen

6.1 Inleiding

Als laatste organisatievorm worden hier de funeraire voorzieningen door individuen bestudeerd. Naast de in dit hoofdstuk en hoofdstuk 2 bestudeerde gemeenschappelijke begraafplaatsen onder de vorm van de *puticuli* en de *columbaria*, moet ook aandacht besteed worden aan de individuele graven. Volgens Hope waren individuele graven weliswaar minder in zwang ten voordele van de gemeenschappelijke graven die in de Vroege Keizertijd aan populariteit wonnen.¹ Dit klopt in zoverre dat men onder de gemeenschappelijke graven *puticuli* verstaat en niet *columbaria*. Zoals bij de familiegraven kon afgeleid worden komt de laagste of armste sociale groep niet in deze constructies voor. Niet *columbaria* maar eenvoudige individuele kuilgraven waarin de as of het lichaam werden bijgezet, waren dan ook (naast de *puticuli* tot het einde van de Republiek) de meest gangbare bijzettingwijze voor de armste bevolkingslaag.² Ondanks het grote belang dat deze graven innemen in het geheel van de funeraire voorzieningen, bezitten we echter weinig gegevens die ons een inzicht geven in deze funeraire praktijk. Alleen enkele voorbeelden van necropolen met individuele armengraven helpen om een beeld te reconstrueren.

6.2 Individuele “armengraven”

Er zijn weinig gegevens bekend over dergelijke individuele eenvoudige graven. Slechts enkele voorbeelden uit Rome (uit de Republiek en uit de vroege Keizertijd) en één voorbeeld buiten Rome (namelijk de necropool van Isola Sacra) verschaffen informatie.³ Het is echter goed mogelijk dat veel van dergelijke necropolen door de schaarse materiële resten nog niet ontdekt zijn of reeds vernietigd werden.

De individuele crematie- of inhumatie-graven worden vaak gekenmerkt door de afwezigheid van duurzame grafmarkeerders. Eventueel bestonden dergelijke grafmarkeerders uit nu volledig verdwenen houten of terracotta panelen. Soms werden de graven alleen aangegeven met een eenvoudige steen. Dit was het geval voor de zogenaamde S. Cesaro-necropool nabij de Porta Capena. Deze op het einde van de tweede eeuw v.Chr. ontstane necropool bevatte meer dan 300 terracotta potten waarin de crematieresten waren opgeslagen. Op de crematie-urnen waren inscripties aangebracht die hoofdzakelijk alleen de naam van de overleden persoon en de sterfdatum vermelden. Eén inscriptie maakt melding van een circusspeler. Het betrof naar alle waarschijnlijkheid een necropool die in gebruik was bij de locale bevolking.⁴ Ook op de beide oevers van de Tiber werden in Rome talrijke fragmenten van inscripties aangetroffen die erop wijzen dat daar uitgestrekte necropolen werden aangelegd. Het betrof hier waarschijnlijk eenvoudige graven die werden aangelegd na het opheffen van de *puticuli* op de Esquilinus.⁵

Eén van de tot op heden best gepubliceerde necropolen van Rome met talrijke individuele graven is de necropool langs de via Triumphalis.⁶ Zoals reeds in hoofdstuk 2 werd aangegeven, werd deze necropool niet behandeld wegens de slechte bewarinstoestand van de *columbaria* en mausolea. Wat de individuele graven betreft echter, biedt deze necropool een

¹ Hope 1997a, 71.

² Prell 1997, 140–141; Purcell 1987, 38–40.

³ Le Gall 1980–1981, 150.

⁴ Purcell 1987, 33–34.

⁵ Prell 1997, 140–141.

⁶ Zie Steinby 2003 voor een gedetailleerde beschrijving van de necropool.

uitzonderlijk inzicht in de organisatie en sociale stratificatie van de bijgezette personen. De opgegraven necropool van de via Triumphalis is eigenlijk slechts een deel (namelijk 240m²) van een uitgestrekte begraafplaats langs de via Triumphalis. De hier besproken necropool werd aangelegd vanaf het midden van de eerste eeuw n.Chr. De columbaria werden opgetrokken tot de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr. Reeds vanaf de eerste fase verschijnen ook de individuele graven. Na de eerste decennia van de derde eeuw vonden er hoofdzakelijk inhumatiebijzettingen in *a cappuccina*- en *a fossa*-graven plaats.¹ Verspreid tussen de grote grafconstructies werden talrijke individuele graven aangelegd. Voor deze individuele graven kan een indeling gemaakt worden tussen enerzijds de crematie-graven en anderzijds de inhumatie-graven. Voor de individuele crematie-graven kan een onderscheid opgesteld worden tussen in stenen opgetrokken ondergrondse graven en urnen of amforen die in de bodem geplaatst zijn. Voor de individuele inhumatie-graven kan een onderscheid gemaakt worden tussen *a cappuccina*-graven, *a fossa*-graven met een vlakke afdekking, amforengraven en *cupa*-graven (rechthoekige in baksteen opgetrokken ondergrondse graven). Steinby vermeldt ook nog terracotta sarcofagen als individuele inhumatie-graven. Dit graftype valt hier echter buiten beschouwing omdat de sarcofagen steeds binnen de grotere constructies werden opgesteld en er dus mee verbonden zijn in tegenstelling tot bijvoorbeeld een amforengraaf dat schijnbaar willekeurig tussen de grafgebouwen werd geplaatst.²

De necropool zelf was op basis van de (nog steeds niet volledig gepubliceerde) inscripties hoofdzakelijk in gebruik bij keizerlijke *liberti* en *liberti* van private personen. De eigenaars van de grote constructies waren dus wel rijk, maar hadden volgens Steinby geen hoge officiële sociale status. Ook slaven werden in deze necropool bijgezet. Volgens nieuwe berekeningen zou maximaal één zesde van het totaal aantal bijgezette personen tot de slavenstand behoord hebben. Het is opmerkelijk dat de slaven steeds werden bijgezet in individuele graven. De gebruikers van de necropool behoorden volgens Steinby dan ook zeker niet tot de hoogste klasse, maar wel tot een klasse die zich nog een grafconstructie kon veroorloven en dus van een zekere welstand getuigde.³

Steinby wijst erop dat ook de in de *a cappuccina*-graven bijgezette personen, ondanks de mindere omvang van het graf in vergelijking met de columbaria, niet als armen kunnen beschouwd worden. Bij bepaalde inhumatiegraven komen namelijk gelijkaardige stèles voor die boven de individuele crematie-graven werden opgericht. Het gegeven dat er reeds vanaf de aanleg van de necropool inhumatiebijzettingen plaats vonden in terracotta sarcofagen, *a cappuccina*-graven en *a fossa*-graven, wijst volgens Steinby dus nog niet direct op een lagere afkomst van de volgens deze ritus bijgezette personen. Terracotta sarcofagen waren namelijk ook duur en de verzorgd aangelegde *a cappuccina*-graven getuigen eveneens van een zekere duurte door de nieuwe bouwmaterialen. Zo werden ook de korte zijden van de *a cappuccina*-graven met bakstenen platen afgesloten en waren voorzien van *tubuli* voor libaties. Vanaf de tweede eeuw is er echter een zekere kentering waarneembaar. Dan verschijnen vaak met recuperatiemateriaal opgetrokken *a cappuccina*-graven die niet meer zijn afgesloten aan de korte zijden. Vanaf dan worden ook halve *a cappuccina*-graven opgetrokken tegen muren van grafconstructies.⁴

¹ Steinby 2001, 31; Steinby 2003, 22.

² Steinby 2003, 22. Voor een beschrijving van de individuele crematiegraven, zie Steinby 2003, 101–102. Voor een beschrijving van de individuele inhumatie-graven, zie Steinby 2003, 103–114.

³ Steinby 2001, 31; Steinby 2003, 25–28. Een vergelijking van de columbaria van de necropool van de via Triumphalis met de mausolea van de necropool in het Vaticaan leert dat de columbaria van de eerst genoemde necropool over het algemeen kleiner zijn dan die van de necropool in het Vaticaan (Steinby 2003, 22).

⁴ Steinby 2001, 31–34; Steinby 2003, 28–31.

Het is eveneens opmerkelijk dat ondanks de op het eerste gezicht willekeurige spreiding van de individuele graven, er vaak toch een zekere “regelmaat” te ontwaren valt. De inscripties op stèles (bijvoorbeeld rond de stèle n°41) en altaren tonen aan dat leden van eenzelfde familie, waartoe ook *liberti* en slaven behoorden, soms bij elkaar werden bijgezet. Steinby spreekt dan ook terecht van familiegraven in openlucht.¹

Voor de aanwezigheid van *collegia* ontbreken echte bewijzen. Hypothetisch kan het volgens Steinby goed mogelijk zijn dat er inderdaad *collegia* actief waren omdat de gebruikers van de begraafplaats net de doelgroep vormden van de *collegia*.² Op het einde van de derde eeuw verschijnt het enige zekere christelijke graf van de necropool. Het betreft de sarcofaag D16.³

Individuele “armengraven” zoals *a cappuccina*-, *a cassa*- en *a fossa*-graven kwamen ook voor op een grotere afstand van Rome. Langs een aftakking van de via Nomentana (tussen de zevende en achtste kilometer) werden drie necropolen aangelegd die “afhankelijk” waren van rurale nederzettingen. De drie necropolen waren in gebruik tijdens de tweede eeuw n.Chr. Per necropool is het mogelijk in de specifieke groeperingen van de eenvoudige individuele graven familie-relaties te veronderstellen. Een goed voorbeeld hiervan zijn bijvoorbeeld *a fossa*-graven van kinderen in de directe nabijheid van vrouwen-graven wat op een kind–moederrelatie kan wijzen.⁴ De graven snijden elkaar slechts zeer uitzonderlijk.⁵ Misschien kan hieruit de conclusie getrokken worden dat de graven bovengronds met een (hedentendage echter verloren gegane) markeerder aangeduid werden. Hierbij kan gedacht worden aan een houten, en dus vergankelijke, markeerder. Maar evenzeer moet er naar mijn mening rekening mee gehouden worden dat een stenen markeerder in een latere periode weggenomen werd als recuperatiemateriaal. Soms werden reeds gebruikte bakstenen aangewend voor de *a cappuccina*-graven. Daarop wijzen de baksteenstempels uit het einde van de Republiek of het begin van de Keizertijd.⁶ Wat betreft de sociale status van de bijgezette personen, besluit De Filippis op basis van de graftypologie en de grafgiften dat de personen tot een lage socio-economische klasse behoorden. Enkele graven vallen echter op door hun afwijkende graftypologie (bijvoorbeeld door een opvallend grotere grafkuil of omdat een sarcofaag in een grote grafput geplaatst werd) of omdat het crematie-graven betreft tussen allemaal inhumatie-graven. Deze graven behoorden volgens De Filippis zeer waarschijnlijk toe aan de economisch draagkrachtigere of sociaal meer vooraanstaande personen van de rurale leefgemeenschappen.⁷

Verder is ook bekend dat boven enkele catacomben *sub divo*-necropolen aanwezig waren waar lichamen bijgezet werden in *formae*. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de Pontianus-catacombe en de Calepodius-catacombe.⁸ Dergelijke bovengrondse necropolen met eenvoudige graven kenden dus een grote verspreiding en een lange periode van gebruik die vanaf de Republiek startte.

Een goed voorbeeld van dergelijke begraafplaatsen buiten Rome treffen we aan op de begraafplaats van Isola Sacra. Daar liggen willekeurig tussen de mausolea, die vergelijkbaar zijn met deze uit de necropool in het Vaticaan, individuele graven verspreid. Deze graven bestaan uit kuilen die bovengronds met een amfoor zijn gemarkeerd, *a cappuccina*-graven die

¹ Steinby 2001, 33; Steinby 2003, 36–38.

² Steinby 2003, 38–39.

³ Steinby 2003, 28.

⁴ De Filippis 2001, 55–56.

⁵ De Filippis 2001, 56.

⁶ De Filippis 2001, 58–59.

⁷ De Filippis 2001, 60–61.

⁸ Nestori 1969b, 162; Pergola 1999, 228.

gevormd worden door dakpannen of in bakstenen of beton opgetrokken *cassone*-graven.¹ De mausolea werden opgetrokken tussen 100 en 250 n.Chr. De begraafplaats zelf was evenwel in gebruik van de tweede tot in de vierde eeuw n.Chr.²

Dergelijke eenvoudige individuele graven worden in de literatuur doorgaans toegeschreven aan de armste bevolkingslagen.³ Toch werd het duidelijk dat een dergelijke “simpele” verbinding tussen graftypologie en sociale status niet steeds zo eenvoudig kan gemaakt worden. Reeds hierboven zagen we dat de in de *a cappuccina*-graven bijgezette personen van de necropool van de via Triumphalis (vóór de tweede eeuw) toch niet tot de armen kunnen gerekend worden. Hierop wezen de keuze voor de bouwmaterialen, de verzorgde aanleg van het graf en eventueel ook inscripties op stèles of altaren.⁴ Eenzelfde conclusie kan ook getrokken worden op basis van een door Griesbach uitgevoerde studie over graven met gouden bijgiften uit het Suburbium van Rome. Natuurlijk kan ook hier de link tussen gouden voorwerpen en sociale status niet steeds eenvoudig afgeleid worden. Men moet bijvoorbeeld ook kijken of het om kwaliteitsvolle stukken gaat of niet. Ook de aanwezigheid van een gouden zegelring wijst niet meteen op hogere ambtenaren: in latere periodes mochten alle mannen (slaven uitgezonderd) een gouden zegelring dragen. Toch is het opmerkelijk dat van de 79 bestudeerde *sub divo*-graven met gouden grafgiften 20 dergelijke graven een gouden grafgift hadden. Met andere woorden: in twintig *a cappuccina*-, *a cassone*-, *forma*- en *a fossa*-graven (goed voor meer dan 25% van het totale aantal graven) komen gouden grafgiften voor.⁵ Nog afgezien van de kwaliteit, is het duidelijk dat de bijgezette personen in de graven toch over een zekere welstand beschikten en niet *ipso facto* als armen kunnen beschouwd worden.

6.3 Besluit

Ondanks de weinige archeologische resten die van dergelijke necropolen bekend zijn, lijkt het waarschijnlijk dat deze manier van bijzettingen een groot aandeel bezat in het funeraire wezen in de Romeinse maatschappij. Zoals in de inleiding geconcludeerd werd, bestond de Romeinse maatschappij voor een overgroot deel uit “armen”. Aangezien waarschijnlijk slechts één derde van het *plebs* lid was van een college en het *plebs* geen plaats vond in de grote familiecolumnaria noch in de kleine familiecolumnaria en –mausolea, boden dergelijke necropolen, naast funeraire voorzieningen door de stad, de enige mogelijkheid om tegen een minimale kostprijs een graf aan te leggen.⁶ Verder informatie over de eigenlijke organisatie (bijvoorbeeld wie beslist waar begraven kon worden of wie was de eigenaar van het grondgebied waarop de necropool werd aangelegd), conceptuele patronen, juridische bepalingen, economische aspecten en religieus-ritueel gebonden aspecten ontbreken.

¹ Baldassare 1980, 126–128; Dal Maso 1975, 45–48; Hope 1997a, 73; Le Gall 1980–1981, 150.

² Calza 1940, 41. Zie ook Calza 1940 voor een beschrijving van de architectuur, fresco’s, mozaïeken, sculpturen en inscripties van de grote grafconstructies. De individuele graven komen in deze publicatie evenwel niet aan bod.

³ Baldassare 1980, 126; Dal Maso 1975, 47. Hopkins 1983, 205–211; Le Gall 1980–1981; Prell 1997, 140–141; Toynbee 1971, 73, 101–103. Zie ook Hope 1997b, 103–121 in verband met de link tussen (eenvoudige) graven en (lage) sociale status.

⁴ Steinby 2001, 31–34; Steinby 2003, 28–31.

⁵ Griesbach 2001, 99–121.

⁶ Voor het percentage van het *plebs* dat lid was van *collegia* zie Patterson 1993, 21; voor de sociale stand van personen die in columbaria werden bijgezet zie Purcell 1987, 38–40.

7. Algemeen besluit

In mijn onderzoek omtrent de funeraire organisatie in de pagane maatschappij werd duidelijk dat alle sociale klassen van de maatschappij, zoals ze konden worden gereconstrueerd, kunnen worden verbonden met een specifieke funeraire organisatievorm. Verder kon per sociale klasse een link gelegd worden met een specifiek type van grafconstructie. Er kon op basis van de primaire literaire bronnen, de archeologische gegevens en de inscripties aangetoond worden dat de funeraire organisatievorm en het type van grafconstructie duidelijk afhankelijk zijn van de sociale positie in de maatschappij. Soms is het evenwel moeilijk om de onderscheiden sociale klassen een vaste plaats te geven binnen de maatschappij en diende er bijgevolg gebruik gemaakt te worden van algemene bepalingen. Zo kan gesteld worden dat de laagste klasse van Rome, dit is de bezitslozen, (en tijdens de Republiek ook de slaven) in door de stad of staat voorziene begraafplaatsen worden bijgezet. Deze klasse en de klasse er net boven (maar nog onder de klasse die verbonden kan worden met *collegia* of *familia*) kon zich eventueel ook in een individueel armengraf laten bijzetten. De klasse die zich boven deze onderklassen bevond en die over een zekere financiële slagkracht beschikte (dit zijn slaven, *liberti* en vrijen), richtte zich tot *collegia* die in het merendeel van de gevallen ook instonden voor een graf of een geldsom voor een begrafenis van hun leden. Slaven en *liberti* van de elite worden vanaf de eerste eeuw n.Chr. vaak bijgezet in de door deze elite opgerichte grote columbaria. De “familie”, dit is in de eerste eeuw n.Chr. hoofdzakelijk de elitefamilies en daarna meer en meer de beter gegoede klasse en rijke *liberti*, lieten zich bijzetten in door hun opgerichte columbaria, mausolea en hypogea. Zonder dat er evenwel expliciet is ingegaan op de keizer, de senatoren, ridders en decurionen (de bovenklasse dus), werd duidelijk dat ook zij zich lieten bijzetten in familiegraven.

Aldus werd duidelijk dat er een zekere beïnvloeding plaats vond tussen bepaalde klassen. De elite richtte zich naar het voorbeeld van de keizer, terwijl de elite op zijn beurt als voorbeeld fungeerde voor de rijkere onderklasse. Deze rijkere onderklasse was op haar beurt een voorbeeld voor de niet zo rijke onderklasse. Alleen de allerarmste bevolkingslaag valt uit de boot en moet zich tevreden stellen met wat hun wordt aangeboden.

Het overkoepelende motief voor de funeraire organisatie en de funeraire constructies voor alle bevolkingsklassen (de allerarmste uitgesloten) was eer, prestige, zelfrepresentatie en sociaal aanzien. De elite wilde zijn macht naar het voorbeeld van de keizer manifesteren en richtte grafconstructies op die aangaven hoe groot (en dus machtig en financieel draagkrachtig) hun familie wel was. De klasse daaronder (of zij die zich tot deze klasse wilden laten rekenen) richtte op haar beurt ook familiegraven (columbaria, mausolea en hypogea) op die eveneens hun welvaart moesten weerspiegelen en in het teken stonden van hun zelfrepresentatie. Hoewel duidelijk werd aangetoond dat de *collegia* in eerste instantie uit waren op een sociaal vangnet, mag toch gesteld worden dat ook zij naar het voorbeeld van de klasse onder de elite zich wilden manifesteren in hun graven. Door middel van hun eigen grafconstructies of aangekochte graven in een andere constructie toonden ze dat ze een sociale groep waren waaraan niet voorbij kon worden gegaan. Men denke hier bijvoorbeeld aan de *collegia* die binnen een familiale context ontstonden en voor wie het verkrijgen van een graf op zich misschien ook een belangrijke rol speelde. Alleen voor de allerarmste laag ontbreekt het motief van sociaal aanzien of prestige. De anonieme graven of de massagraven geven geen enkele aanwijzing voor onderliggende motieven. Ondanks de weinige archeologisch geattesteerde graven, moet men er zich rekenschap van geven dat deze eenvoudige en anonieme graven dé regel waren voor de lagere klasse. Men moet er zich echter voor hoeden de link te leggen tussen anonimiteit en soberheid enerzijds en columbaria en *collegia* anderzijds. Noch de columbaria, noch de *collegia* (en bij uitbreiding ook de kleine

familiegraven met graven van *liberti* en slaven) kunnen beschouwd worden als de oplossing om te ontsnappen aan anonimiteit en aan de massa-maatschappij. Hoewel deze argumenten en de economische druk natuurlijk ook zullen bijgedragen hebben tot het ontstaan van columbaria en *collegia*, ligt de hoofdoorzaak in het sociale aspect: men wilde zijn sociale positie duidelijk profileren of eventueel zelfs beter laten lijken dan ze was. Mocht het inderdaad zo geweest zijn dat men via columbaria en *collegia* kon ontsnappen aan de massa-maatschappij, dan valt het te verwachten dat “iedereen” dit zou gedaan hebben. De (relatief gesproken) weinige archeologische resten van columbaria, die op zich een goede kans hadden om bewaard te blijven, spreken dit evenwel tegen. Alleen zij die reeds over een zekere financiële draagkracht beschikten en zij die over de nodige sociale relaties beschikten hadden toegang tot de columbaria en *collegia*. En het zijn vooral de *collegia* die aantonen dat lidmaatschap van een college vooral berust op de hoop op sociaal aanzien, samenhang en prestige door bijvoorbeeld gemeenschappelijke maaltijden en contacten met financieel gegoede *patroni*. Het funeraire aspect van de *collegia* is veeleer bijkomstig, zij het waarschijnlijk wel een extra en waardevolle kans.

Concepten van naastenliefde of emotionele gebondenheid (bijvoorbeeld tussen een *patronus* en zijn slaven of *liberti*) kunnen natuurlijk nooit uitgesloten worden, maar zijn zeker geen hoofdreden voor een specifieke funeraire zorg. Zo is de funeraire zorg voor de allerarmsten veeleer ingegeven door hygiënische overwegingen dan door bekommernis voor hun lot. Dat op een bepaald ogenblik columbaria verschijnen waarin ook slaven en *liberti* zijn opgenomen kan weliswaar geïnterpreteerd worden als een teken van affectie, maar moet in eerste instantie gezien worden binnen het algemene kader van het zoeken naar sociale bevestiging door de opdrachtgevers. Het is dan ook het sociale aanzien van de opdrachtgevers (de *familia* of de *collegia*) die het voor de doelgroep aantrekkelijk maken om in hun graven bijgezet te worden. De doelgroep kan zo namelijk het idee wekken dat ook zij belangrijk zijn omdat ze, rechtstreeks via de familie of onrechtstreeks via de *patroni* van de *collegia*, verbonden zijn met die hogere klasse.

Mijn onderzoek van de funeraire wetgeving toonde aan dat de funeraire wetgeving niet kan gezien worden als een strak opgelegd keurslijf. Steeds opnieuw werd duidelijk dat de wetgeving ofwel ondergeschikt was aan het handelen ofwel een *Hineininterpretierung* was van een bestaande situatie. Hoewel er bijvoorbeeld specifieke (religieuze) regels bestonden die het officiële statuut van een graf en de daarmee gepaard gaande rechten en plichten bepaalden, werd er geen rekening gehouden met deze regels bij de aanleg van de *puticuli* op de Esquilinus. Ook voor de familiegraven valt het op dat de in de wet gestipuleerde types in de praktijk vaak moeilijk of niet te herkennen zijn. Het komt er eigenlijk op neer dat de eigenaar van het graf (en na hem diegenen die over het *ius sepulcri* beschikten) zelf kon bepalen wie er toegelaten werd tot het graf. Het grafrecht is dan ook onderdeel van het privaatrecht. Wat betreft de mausolea in de necropool in het Vaticaan zagen we dat zelfs verschillende religieuze opvattingen geen hinderpaal waren om als christenen toch in het pagane familiegraf te worden bijgezet. Zelfs personen die niets van doen hadden met de familie en naar wie dus in de *titulus* zelfs in algemene termen niet verwezen werd, konden toch toestemming krijgen om in het familiegraf te worden bijgezet.

De wetgeving op *collegia* en de funeraire wetgeving van de *collegia* zelf vormen een apart verhaal. Het is opvallend dat de Staat steeds opnieuw *collegia* aan regels wil onderwerpen omdat ze een potentieel politiek gevaar konden vormen. Er is echter één grote uitzondering: de *collegia* die funerair actief waren, werden wel zonder verdere bemoeienissen van de Staat legaal verklaart. Vandaar dat de talrijke funeraire inscripties van *collegia* als een door de *collegia* zelf aangebracht bewijs van hun legaliteit kunnen gezien worden. Het is namelijk frappant dat in de interne wetteksten van de *collegia* weinig aandacht besteed werd

aan het funeraire gebeuren. Overzichten van wie wat moet bekostigen voor *sportulae* en banketten nemen vaak (letterlijk) een grotere plaats in dan de richtlijnen in verband met de funeraire organisatie.

Het economisch aspect, met name de kosten voor het oprichten van een graf, zijn vaak moeilijk in te schatten omdat er niet voldoende gegevens bekend zijn. Op basis van de overgeleverde inscripties kostte een grafmonument in de eerste eeuw n.Chr. in Italië gemiddeld 2000 sestertiën. Het spreekt voor zich dat dit getal een vertekend beeld geeft omdat ten eerste niet van alle types van grafmonumenten de kostprijs bekend is en dat ten tweede de grafmonumenten waarvan de kostprijs dan wel bekend zijn hoofdzakelijk eigendom zijn van de meer gegoeden. Bovendien is het ook waarschijnlijk dat de prijzen ten gevolge van inflatie niet constant bleven. Het *funeraticium* dat Nerva ter beschikking stelde van het *plebs* doet namelijk vermoeden dat 250 sestertiën reeds voldoende waren om zich van een begraafplaats te voorzien. Ook in *collegia* bedroeg het *funeraticium* soms niet veel meer (of zelfs minder) dan 250 sestertiën. In die zin is het niet verwonderlijk dat de grafconstructies met de grootste kostprijs toebehoorden aan de elite en de grafconstructies die gratis of tegen een minimale kostprijs konden benut worden, bestemd waren voor de laagste en tevens armste klasse.

Dat er na de eerste eeuw n.Chr. geen grote columbaria meer opgericht werden en na de derde eeuw ook geen mausolea meer is misschien ook te verklaren via de economie. We zien namelijk dat de hypogea de opvolgers zijn van de mausolea. Het economische voordeel van hypogea is dat ze de stijgende grondkosten omzeilen. Toch is het verkeerd te denken dat de eigenaars van de hypogea daarom minder gegoed zijn: ook hun graven zijn luxueus gedecoreerd.

Het religieus-ritueel aspect is in dit hoofdstuk bewust op de achtergrond gebleven omdat men als onderzoeker toch vaak niet kan doordringen tot de kern van de zaak. Bovendien kon ook vastgesteld worden dat de religieuze regelgeving soms toch niet van toepassing is. Zo voldoet bijvoorbeeld de gemeenschappelijke begraafplaats op de Esquilinus toch niet aan de religieuze wetten om als een officiële begraafplaats te gelden. Bij de *collegia*, die over het algemeen gekenmerkt worden door een religieuze activiteit, ontsnapt ons dit aspect bij het funeraire gebeuren. Wat betreft de familiegraven kan het verschil tussen de grote columbaria en de kleine columbaria (en waarschijnlijk ook de hypogea) deels verklaard worden vanuit de religie. Namelijk dat het noodzakelijk was om in grote columbaria iedereen van een inscriptie te voorzien zodat bekend was wie waar lag voor de funeraire familiecultus. Dit was bij de kleine graven niet langer nodig omdat de doelgroep slechts uit één familie bestond. Dus eigenlijk kan besloten worden dat het verschil in aanwezigheid van inscripties misschien veeleer het gevolg is van de specifieke organisatie-vorm dan van religieuze overwegingen.

Ook de toegepaste ritus, namelijk crematie en inhumatie, levert ons niet meteen veel informatie op om een beter inzicht in de funeraire organisatie te verkrijgen. Veeleer lijkt het erop dat de keuze voor een welbepaalde ritus een eigen keuze was die natuurlijk wel bepaald werd door een opkomende trend naar een nog meer uitgesproken zelfrepresentatie. In het geval van de *puticuli* kan er verder ook op gewezen worden dat inhumatie een economisch voordeliger methode was.

Hoewel ik de waarde van een studie over de funeraire rituelen niet ontken, meen ik dat een studie van de archeologische resten en de primaire bronnen en inscripties die betrekking hebben op die resten eveneens tot dezelfde conclusies komt als een studie over de rituelen. Wanneer de elite grote columbaria opricht, kan het niet verwonderen dat zij ook een zeer luxueuze en publieke begrafenisstoet zullen krijgen. Terwijl de armen vaak 's nachts zonder enige opmerkelijke ceremonie in *puticuli* gedumpt worden. Dit bevestigt nog maar eens dat

eer, *public display* en zelfrepresentatie de sleutelwoorden zijn om het archeologische materiaal, de primaire bronnen, de inscripties en zelfs de funeraire rituelen te doorgronden.

We kunnen dus besluiten dat de pagane funeraire organisatie volledig is doordrongen van een sociale stratificatie. Hoe hoger men op de sociale ladder stond in de maatschappij, hoe meer het funeraire gebeuren een weerspiegeling diende te zijn van die sociale positie. De enige groep die hier resoluut buiten valt is de armste klasse. Ondanks de weinige archeologische resten en de opmerkelijke afwezigheid van primaire bronnen met betrekking op hun begraafplaatsen en funeraire organisatie, is het duidelijk dat in absolute cijfers uitgedrukt hun anonieme en eenvoudige graven in de realiteit veel groter moeten zijn geweest dan het aantal bijzettingen in columbaria, mausolea en hypogea. Het is eveneens duidelijk dat columbaria, mausolea en hypogea niet ontstonden om aan die eenvoud en anonimiteit te ontsnappen. Evenmin kon vastgesteld worden dat er concepten als naastenliefde of bezorgdheid voor de armen aan de dag werd gelegd. Het komt dan ook over als een grondig keerpunt wanneer gesteld wordt dat de (kernen van) christelijke catacomben ontstonden om de arme medegelovigen van een graf te voorzien. Deze christelijke funeraire liefdadigheid zou getuigen van een grondige conceptbreuk met het verleden. Bovendien kan men zich dan ook afvragen of ook de eigenlijke organisatie grondig verschilt tussen christenen en paganen. Hierboven werd reeds aangegeven dat de mogelijkheid bestond dat de christenen zich eveneens in *collegia* verenigden. Uit het archeologisch onderzoek kon vastgesteld worden dat naast christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen ook christelijke familiehypogea bestonden. Men kan zich dan ook afvragen of er niet twee organisatie-vormen waren: enerzijds via de familie en anderzijds bijvoorbeeld via de Kerk onder de vorm van *collegia*. Mocht het zo zijn dat er toch een verschillende organisatie kan aangeduid worden en dat er een conceptbreuk is, dan verschillen de vroegste kernen van de catacomben niet alleen op het materieel vlak van de pagane hypogea. Wanneer dit kan aangetoond worden, dan is het inderdaad mogelijk te stellen dat de catacomben een zeker christelijke vinding zijn. De mogelijke joodse invloed in het tot stand komen van de christelijke catacomben van Rome valt evenwel buiten het kader van deze dissertatie.